

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्रहस्यसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ (२-२-१)

स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेस्मिन् पादे ।

भाष्यप्रकाशः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ प्रथमे पादे सांख्यं निराकृत्य तन्निराकरण-
प्रसङ्गे, 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इति सूत्रेण शिष्टापरिग्रहरूपं दोषं प्रदर्श्य अन्ये
च वादा निराकृताः । तथापि केषांचन मन्दमतीनां तदुक्तयुक्तिष्वभासताभानाभावे श्रद्धो-
त्पत्तां स्वार्थविभ्रंशः स्यात् स मा भूदिति कर्णया तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुं द्वितीयः पाद
आरभ्यते इति पूर्वं पादार्थनिरूपणे सूचितं तदत्र सारयन्ति स्वतन्त्रतयेत्यादि । तत्र प्रथमे
पाद उपपादितः सत्कार्यवादः परिणामवादश्च सांख्यवादे सिद्धान्ते च तुल्य इति सांख्ये श्रद्धा
शीघ्रमास्तिकस्योत्पद्येतेति तन्निरासाय प्रथमं तदेव निराक्रियते दशभिः सूत्रैः । तेषां चैवं मतम्-
रश्मिः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥ शास्त्रत्वानुरोधेन प्राप्तं वेदाङ्गत्वं पूर्वपादे निराकृतं
तत्प्रसङ्गसंगत्या स्मृतं स्वातन्त्र्यं तेन रूपेण शास्त्रनिराकरणमस्मिन् पाद इत्याहुः प्रथमे पाद इति ।
श्रद्धोत्पत्ताविति । तत्तच्छास्त्रस्य वेदानुपबृंहकृत्ये सामान्यतः शिष्टापरिग्रहा उक्ताः, अथुना तु
स्वतन्त्रत्वेन स्रोतफलान्तररूपेण ये सर्वे वादास्ते निराक्रियन्ते । सूचितमिति पूर्वपादाद्यसूत्रे 'ततो
द्वितीये पादे' इत्यादिना 'वेदवाचकत्वा भावेऽपि' इतरमैतैः पुरुषार्थैः स्वतन्त्रः सिद्धोऽन्त्येत्यन्यमतं निराक-
रोति द्वितीयपाद इत्युक्तम्, तत्र निराकरणकर्तुं निराकरोतेर्वाच्योर्थः, युक्त्याभासीकरणं तु व्यञ्जनया
बोधितमिति सूचितम् । सांख्ये श्रद्धेति सहजकर्मणां सांख्यानामपरित्यागो भवति 'सहजं कर्म
कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत्' इति गीतावाक्यात् । तत्राप्येतन्मतीयपदार्थतौल्यमिति श्रद्धा शीघ्रं
तन्मतास्तिकस्योत्पद्येत । तदेव सांख्यमेव । एवकारेण शास्त्रान्तरव्यवच्छेदः । सूत्रैरिति पडधि-
करण्या । विषयादिकं तु पडधिकरण्या अन्ते वक्ष्यन्ति । विषयः 'यतो वा इमानि' इत्येवमादीनि सामान्य-
कारणवाचकयच्छब्दघटितानि । अत्र यच्छब्दाधीं ब्रह्म जगदुपादानं सगुणं वेति संशयः । स्वमत-
शंकरादिमतविरोधः संशयवीजम् । सगुणमुपादानं निष्कलादिश्रुतेरिति शुद्धं ब्रह्म नेति पूर्वपक्षे,
ब्रह्मैवोपादानं सर्वसमयानामयुक्तत्वात् इति सिद्धान्तः । प्रसङ्गान्तर्गतसामान्यविशेषभावः संगतिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति ।

रदिनः ।

अनुमीयते कारणत्वेन यत् प्रकृतिस्तदनुमानं कर्मप्रत्ययान्तम् । ननु कर्मप्रत्ययमङ्गीकृत्य प्रकृति-
कारणवादाङ्गीकारोपेक्षयानुमानं प्रसिद्धमेव कुतो न शक्यत इति चेन्न । कर्मप्रत्ययस्तु व्याकरणसिद्ध
इति न पर्यनुयोगार्हं इति । प्रसिद्धानुमानस्य शिष्टापरिग्रहेणाव्याख्यानात् । न च 'लोके शब्दार्थसंबन्धो
रूपं तेषां च यादृशम् । न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छ्रितिसत्तया भवेत्' इत्यनुमानं नैयायिकादिमत-
सिद्धं ब्राह्ममिति वाच्यम् । तैर्दूषणार्थमेव क्वचिन्नैयायिकादिमतसिद्धपदार्थानुवादात् । योगादरणस्य
सूत्र आवश्यकत्वात् । नैयायिकादीनामनुमानशब्दस्य योगरूढत्वात् । ननु 'निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्च'
इति वदतः सांख्यस्य तु योग एवेति चेन्न । श्रुतिविरोधं ददतोपि 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि'
इत्यनुमानशब्दघटितसूत्राणात् । अस्माभिस्तु योगमात्रादरणं 'सर्वं सर्वमयम्' 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति
वाक्यसहायकतर्कैः रूढिसाने सर्वत्र प्राप्तयोगपरिहाराय शक्तिसङ्कोचलक्षणा रूढिः । अन्यथा सखण्ड-
ब्रह्मज्ञानाय विचारो न स्यात् । ननु नानुमानमिति नैतदर्थकमपि तु प्रत्यक्षमात्रैकप्रमाणसाधनपरम् ।
यथावत्प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यं तर्कसिद्धं तत्राह रचनानुपत्तेरनुमानं न, अर्थात्प्रमाणं न ।
तदुक्तं 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम्'
इति । नन्वेतन्नतुष्टयमपि शब्दात्मकमिति न प्रमाणमिति चेन्न । आर्षादिना प्रत्यक्षमूलत्वेन प्रामाण्यस्य
प्रत्यक्षपर्यवसितत्वात् । न चैवमाचार्यानिमित्तमनभिप्रेतं कुतो श्रूय इति शङ्क्यम् । अस्मन्मते संदेहा
उपनिषद्विचारेण परिहरणीया इत्याज्ञायाः । उपनिषतु बृहदारण्यकं तत्र 'चक्षुर्हि वै सत्यम्' इत्यु-
क्त्वा 'तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानवियेयातामहमद्राक्षमहमश्रौपमिति य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा
एव श्रद्दध्यामः' इत्यत्र शब्दोपेक्षया प्रत्यक्षप्रामाण्योपरोरकारात् । ननु तर्हि प्रकृतिपदं विहायानुमानपदं
कुत इति चेन्न । सूचितार्थार्थय तथोक्तेः । शंकराचार्यास्तु नैयायिकं प्रति अनुमानं मानमीश्वरे नेत्याहुः ।
भास्करास्तु कृत्युत्पत्त्यासुदुक्तम् । रामानुजास्तु तत्रैत्यप्याहृत्य प्रकृतावनुमानं नेत्याहुः । माध्वास्तु
प्रकृतौ नानुमानमित्याहुः । मूलेति । तत्त्वसंग्रहोपम् । अतःपरं कारणताशोधकस्तर्कः, फलशे स्वात-
न्त्र्यस्य निराकरणम्, द्वयं वक्तव्यम् । तर्कस्तु प्राज्ञे नावतरति शङ्काभावात् । शङ्का तु आचार्यसं-
दर्शितागमात् भूयो महत्सु तद्दर्शनादपि कारणताशङ्का सापि तर्कनिवृत्ता भवति । अतस्तर्कोऽपि तं
प्रति न । मन्दमध्यमयोस्तु द्वयं वक्तव्यम् । तदुक्तं 'हेतुर्न्यासिग्रहे तर्कः क्वचिच्छ्रान्वितकः' इति
भाषापरिच्छेदे । किंच । 'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते' इति युक्तिः तौ प्रत्यप्यसिद्धा ।
अतो मीमांसायुतस्तर्क आरभ्यते 'अन्यथाज्ञानं तर्कः' । 'नन्विदं तर्कलक्षणमत्र सूत्रेऽव्याप्तम् । रचनानु-
पत्तेरनुमानं नेत्यस्य प्रमात्वात् । तर्ह्यनुमानं कारणत्ववत् चेतनं विनेति तर्कः । नन्विदमपि न ।
कारणत्ववत्त्वाभाववदनुमानं रचनानुपत्तेरिति सौत्रमितीति चेन्न । ज्ञानकाण्डोपपादकत्वेन मीमां-
साया अप्यन्यथाज्ञानरूपत्वानौचित्यात् सांख्यीयान्यथाज्ञानरूपतर्कवैशिष्ट्येन तर्कपादत्वव्यवहाराद्
मश्वजगतोः कार्यकारणभावः । 'ब्रह्म जगत्कारणं शास्त्रयोनिव्यादित्यत्र शास्त्रयोनिवत् जगत्कारण-
त्वव्यभिचारीत्याशङ्का सूत्रेण तर्कविशिष्टेन नाश्रयत इति तर्कपादत्वम् । तदुक्तं 'तदुक्तयुक्ती-
राभासीकर्तुम्' इति 'पूर्वं प्रकाशैव । अत एव न माष्येपु पादसमाप्ती 'तर्कशब्दः किंतु द्वितीयः' पाद
इत्येव । अन्यख्यातिरपि परमार्थदशायामख्यातिरेवेति न कोपि दोषः । फलशे स्वातन्त्र्यनिराकरणं तु

भाष्यप्रकाशः ।

तत्र साम्यावस्थोपलक्षिता वा अकार्या वा गुणाः प्रकृतिः । प्रकृतित्वं च प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्त्या तच्चान्तरारम्भकत्वम् । गुणास्तु, सत्त्वं लघु प्रकाशकम्, रज उपष्टम्भकं चलम्, तमो गुर्वाचरकमिति कार्यलक्षणलक्षिता यथायथं प्रीत्यप्रीतिविपादात्मकद्रव्यस्वरूपा अतीन्द्रियाः कार्यकोत्रेयाः । गुणक्षोभस्य पाथात्यत्वात् साम्यावस्था सर्वेषां कारणभूतेति मूल-प्रकृतिरित्युच्यते । सा एका अचेतना अनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिः । महदहंकारपञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः । तत्र महानहंकारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारद्विविधो वैकारिकस्तेजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिको मनसः प्रकृतिः, तेजस इन्द्रियाणाम्, तामसः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां पञ्चतन्मात्राणाम् ।

रदिमः ।

वाशीवत् करणत्वमात्रत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि सापेक्षत्वात् । 'प्रकृतिश्च' इत्यधिकरणे ब्रह्मस्वरूपत्वमुक्तम् । अतः स्वमते स्वातन्त्र्येऽपि न क्षतिः तद्ब्रह्मः स्वरूपप्राप्तेः । नैयायिकादिमते तु सांख्ये सङ्ग इव नैयायिकानां कर्ता चार्वाकादीनामभाव इति तदसमवायिकजगतस्तदंशत्वाभावात्प्रकृत्यादिभजने प्रकृत्यादिप्राप्तौ मुक्तिवहानिः । 'यो यदंशः स तं भजेत्' इति प्रकृत्यादिभजनेन प्रकृत्यादिप्राप्तेरतः श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थीतत्तन्मतप्रतिपत्तादन्यत्र मोक्षे विप्रशंसः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीनामा-भासीकरणेन प्रकृतिपरमाण्वादिकारणत्वं गगवदीयमेवेति न मोक्षमङ्गः । इति स्वातन्त्र्यनिराकरणम् । व्याकुर्वन्ति तत्रेति उक्तपदार्थेषु । साम्येति 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः' इतिसूत्रात् । अकार्येति 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इति सूत्रात् । सत्त्वमिति लघु(तत्त्व)त्वं त्वनुभववेद्यम् । प्रकाशकं सर्वेन्द्रियज्ञानजनकम् । रजः उपष्टम्भकभारम्भकम्, चलं प्रवर्तकम् । तमो गुरु सर्वाशनेत्यनुभवः ज्ञानस्वरूपाचरकं च । सूत्राणीमानि । लघुत्वादिकमानुभाविकम् । प्रकाशजनक-त्वादिकं कार्यलक्षणं तेन लक्षिताः । 'लघ्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं गुणानाम्' इतिसूत्रादन्योन्य-साधर्म्योक्त्या लघुत्वगुरुत्वे सत्त्वादिसाधारणे । स्वरूपलक्षणमाहुः यथायथमिति । 'प्रीत्यप्रीतिवि-पादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्' इति सूत्राद्वैधर्म्यमपि । कार्यकेति प्रकाशचालनावरणानि कार्याणि तैरुत्रेयाः । तदुक्तं 'कार्यात्कारणानुमानं तस्साहिल्यात्' इति सूत्रे । मूलपदतात्पर्यमाहुः गुणक्षोभ-स्येति । अयं क्षोभः पुराणे स्पष्टः । पाश्चात्यत्वादिति । अवैकवचनं विवक्षितमित्याहुः एके-त्यादि । 'अचेतनत्वेऽपि क्षीरवञ्चेष्टितं प्रधानस्य' इति सूत्रादाहुः अचेतनेति । अनेकेति । 'उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव षटादिभिः' प्रधानसृष्टिः परार्थं द्वितोऽप्यभोकृत्वाऽप्युक्तुम-वहनवत् 'ज्ञानान्मुक्तिः' इति सूत्रैः । नित्येति 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्सर्वमनित्यम्' इतिसूत्रात् । सर्वगत्येति 'सर्वकार्यदर्शनादिभुत्वम्' इति पाठ्यात् । सत्ततेति सत्त्वप्रीत्यादिदर्शनात्सर्वत्र । अविकृतपदार्थमाहुः नेति । विकृतिः कार्यम् । महदाद्या इत्यादि व्याकुर्वन्ति स्म महदिति । 'महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः' इति सूत्रात्रिगुणात्मकं कार्यं महान् । अहंकार इति 'अभिमानो-हंकारः' इति द्वितीयाध्यायसूत्रात् लक्षणम् । पञ्चेति । 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्मेहा-न्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिगुणाः' इति सूत्रे-महदहंकारपञ्चतन्मात्राणीति सप्त । उक्तसूत्राच्च साक्षात्प्रकृतिविकृतयः सप्त किंतु क्रमेणेत्याहुः तत्रेति । इन्द्रियाणामिति प्रकृतिरित्यनुवृत्त्यान्ययः । तन्मात्राणामिति प्रकृतिरित्येव ।

भाष्यप्रकाशः ।

महतस्तु विकृतिस्त्रिविधोऽपि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वग्घ्राणदृशसनाख्यानि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायुपस्थानि । मन उभयनायकम् । पृथिन्यत्तेजोवाच्याकाशाः पञ्च महाभूतानि । एत इन्द्रियादयः षोडश विकाराः । पुरुषस्तु परिणामशून्यत्वात् कस्यापि प्रकृतिः । नित्यत्वेनाजन्यत्वात् कस्यापि विकृतिः । अत एव निर्धर्मकश्चेतन्यमात्रसरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च । तत्र निर्धर्मकारत्वान्निष्क्रियत्वाच्च न पुरुषस्य कर्तृत्वम् । प्रकृतेस्तु तदुभयवत्त्वात् कर्तृत्वं परिणामित्वं चेति । तत्र प्रकृतेः कारणत्वमेवमनुमिमते,

'भेदानां परिमाणात् समन्यच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैधरूप्यस्य ।

कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।

अर्थस्तु विश्वं रूपं यस्मिन्निति विश्वरूपं जगत्, विश्वरूपमेव वैधरूप्यम्, स्वार्थं प्यञ्च तस्याऽव्यक्तं कारणमस्ति । तत्र पञ्च हेतवः । भेदानां परिमाणात् भेदा महादादिभूतान्तास्तेषां परिमाणात्, अव्यापित्वाद्, व्याप्यत्वादिति यावत् । कारणे सत्कार्यमिति स्थितम् । तथा च वियादाध्यासिता भेदाः स्वसजातीयव्यक्तकारणकाः तद्व्याप्यत्वात् । ये यज्ञातीयव्याप्यास्ते तज्जातीयव्यक्तकारणकाः यथा घटादय इति । एवं समन्यत्वाद् भिन्नानां सरूपता समन्वयः, अविनाभावो वा । तथा च विमता भेदास्तथा, तद्विन्नत्वे सति तत्सरूपत्वाद् तदविनाभूतत्वाद्वा, यदेवं तदेवं घटादिवदिति । किं च । शक्तितः प्रवृत्तेः । शक्तिः स्वान्तःस्थाविभावकत्वम् । तथा च यद् यच्छक्तितः प्रवृत्तं तत् तत्कारणकम् ।

रदिमः ।

त्रिविधोपीति अहंकारः । षोडशकश्च विकार इत्येतं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति ज्ञानेन्द्रियाणीति । मन इति महत्त्वानुवादः । विकार' इति । तथा च 'सत्त्वरजः' इति सूत्रशेषः 'उभयमिन्द्रियं स्थूल-सूतानि' इति । 'कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्' इति द्वितीयाध्याये । आन्तरमन्तःकरणम् । न प्रकृतिरित्यादि व्याकुर्वन्ति स्म पुरुष इति । परिणामेति 'असङ्गोयं पुरुष इति' सूत्रात् । निर्धर्मक इति 'असङ्गोयं पुरुषः' 'निर्गुणत्वमात्मनोसङ्गत्वादिश्रुतेः' इति प्रथमपद्याध्यायसूत्राभ्याम् । तदुभयेति प्रधानं कर्तुं परिणामि च क्रियाविकारोभयवत्त्वात् । एतद् द्रव्यितुं मतत्रये-प्यस्वरसानाहुः तत्र प्रकृतेरित्यादि, व्यभिचाराच्चेत्यन्तम् । 'परिणामात्' 'शक्तितश्च' इति सूत्रद्वयदर्शनादाह भेदानामिति लिङ्गद्वयम् । तृतीयं समन्वयात् इति । प्रवृत्तेभ्येति तु शक्तित इत्यस्यैव विशेष्यम् । तस्यापि निष्कृष्टार्थमाह कारण इति । स्थितं स्थितिः । स्वसजातीयेति दृष्टान्तप्रसिद्धौ स्वसजातीयेति । तद्व्याप्यत्वादिति अव्यक्ते स्थितत्वात् । घटादय इति मृत्त्वजातीयमृत्त्याप्या ये घटादयस्ते मृत्त्वजातीयमृत्प्रप्राप्यक्तकारणका इति प्रसिद्धम् । अस्य हेतो रामानुजमतास्वरसप्रदर्शने व्यभिचारस्य बक्ष्यमाणत्वाद्धेत्वन्तरमाहुः अविनेति । तथेति स्वसजातीयकारणकाः । स्वप्रकाराश्रये लक्षणा । तद्विन्नत्व इति । तत्स्वरूपत्वं मूलप्रकृतौ साध्यशून्यायामपीति साधारण्यवारणाय विशेष्यम् । घटादिवदिति घटादयो मृदविनामूताः; मृद्विन्नत्वे सति मृत्प्रप्रा इति, मृत्त्वजातीयमृत्प्रप्राप्यक्तकारणकाः प्रसिद्धाः । तृतीयं लिङ्गं विधु-ष्वन्ति स्म किं चेति । स्वान्त इति स्वं कारणम् । यदिति यत् पदादि तन्तुशक्तितः प्रवृत्तं तत्

भाष्यप्रकाशः ।

यथा घटादिकं मृत्कारणकम् । तथैवेतिऽव्यक्तशक्तिः प्रवृत्तास्तत्कारणका इति । यद्वाऽत्र हेतुद्वयम् । तथा सति, यद् यच्छक्यं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादयो मृदः । तथैते परंपरया परमाव्यक्तस्येति । एवं यद् यत्प्रवृत्तिसंपाद्यं तत् तत्कारणकम् । यथा घटादिः कुलालादेः । एवमेव महदादयोऽव्यक्तस्येति । अयं च हेतुः सामान्यतः कारणत्वं वा कर्तृत्वं वा साधयति । किं च । कारणकार्यविभागादविभागात् ताभ्यामित्यर्थः । तथा च ये उत्पत्तौ यतो विभक्ताः प्रलये च यदविभक्तास्ते तत्कारणकाः । यथा घटादयो मृदः । एवमेतेऽपि परंपरया साक्षाच्च परमाव्यक्तादुत्पत्तौ विभक्ताः प्रलये च तदविभक्ता इत्येतैरपि तत्कारणकैर्भवितव्यमिति ।

रामानुजाचार्यास्तु—यद् विचित्रसन्निवेशं तत् कार्यम् । यथा तनुभवनादि । जगदपि विचित्रसन्निवेशमिति तेनापि कार्येण भवितव्यमिति सामान्यतो दृष्टेन जगतः कार्यत्वमनुमाय तेन सिद्धे कारणपूर्वकत्वे ततः किं कारणमित्यपेक्षायां तत्साधनाय समन्वयादयो हेतव इत्येवं सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तप्रकारेण सरूपत्वं समन्वयं देशकालपरिच्छिन्नत्वं परिमाणमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु—अविनाभारूपमन्वयमङ्गीकृत्य सुखदुःखमोहान्विता बाह्या आध्यात्मिकाश्च भेदा दृश्यन्ते । ये च यदन्वितास्ते तदेककारणपूर्वकाः । यथा घटशरावादयो मृदन्विता मृदेककारणपूर्वका एव सुखदुःखमोहान्वितं जगत् त्रिगुणकारणकमित्येवं व्याकुर्वन्ति । परिमाणं च द्विविधम्, रूपतः संख्यातश्चेत्याहुः । तत्र भिन्नानां सरूपत्वरूपो यः समन्वयस्तस्य न स्वसजातीरदिमः ।

पटादि तन्तुकारणकम् । तथैवेति महदादयः अव्यक्तकारणकाः, अव्यक्तशक्तितः प्रवृत्तत्वादित्यनुमानम् । शक्तिप्रवृत्तिरिति पाठे पञ्चमीसमासं मत्वा व्याख्यातम् । इदानीं 'शक्तितथेति' सूत्राद्विशेषमाहुः यद्वेति । मृद इति शक्याः । तथैत इति भेदाः, तत्कारणकाः, तच्छक्यत्वादित्यनुमानम् । परमेति शक्या इत्येव । यत्प्रवृत्तीति व्याप्तिस्वरूपम् । कुलालादेरिति प्रवृत्तिसंपाद्या इति, अतः परंपरयाव्यक्तकारणकाः । अव्यक्तस्येति प्रवृत्तिसंपाद्या, अतोऽव्यक्तकारणकाः । अयं चेति । व्याप्यत्वादिकमुपादान एव संभवतीत्युक्ता हेतवो विशेषकारणत्वसमर्पकाः प्रवृत्तिस्तु निमित्तोपादानसाधारणीति तत्प्रवृत्तिसंपाद्यत्वहेतुः सामान्यतः कारणत्वम्, प्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वदर्शनात् कर्तृत्वं वा साधयतीत्यर्थः । अनुमानं तु तत्कारणकाः तत्प्रवृत्तिसंपाद्यत्वात् । कारणेत्यादि विवृण्वन्ति स्म किं चेति । मृद इति विभक्ता अविभक्ताश्चेत्यतो मृत्कारणकाः । अहंकारस्य महतः सकाशादुत्पत्तिदर्शनादाहुः परंपरयेति । एतैरिति भेदैः । इतीति एवं सूत्रे कारणत्वेनानुमीयत इत्यनुमानमिति कर्मप्रत्ययः । एतदादि दूषयितुं रामानुजादिमते आहुः रामानुजेति । तेनेति जगता । दृष्टेनेति विचित्रसन्निवेशेन । अनुमायेति जगत् कारणपूर्वकं विचित्रसन्निवेशात् तनुभवनादिवत् । व्याकुर्वन्तीति भेदानामित्याद्युक्तम् । बाह्याः जगद्रूपाः । आध्यात्मिकाः देवरूपाः । भेदाः सुखदुःखमोहान्विताः अन्यथात् तदेककारणपूर्वकाः तदन्वितत्वात् । एवमिति । ये च इत्यादिव्याप्तिः । रूपत इति सुखदुःखमोहान्वितं जगत्, त्रिगुणकारणकं रूपतः परिमाणात् घटादिवत् । पञ्चविशेषणं तु सत्त्वजस्रमोरूपाध्यान्तरापत्तिवारणाय तेन रूपेण पञ्चैकदेशस्य दृष्टान्तत्वाय च । तथा च कार्यं यदन्वितं तदन्वितकारणानुमानमिति नियमात्रिगुणं

भाष्यप्रकाशः ।

यान्यक्तकारणकतासाधकत्वम् । सद्यो मित्रादौ तस्य सत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारात् । द्विविधपरिमाणेऽपि संख्यापरिमाणं न साधकम् । एकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य कारणेऽपि सत्त्वाजातिसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तौ सत्त्वेन व्यभिचाराच्च । अतः पूर्वव्याख्यातरीत्यैव प्रधानस्य कारणत्वानुमानम् ।
रस्मिः ।

कारणं सुखदुःखमोहात्मकम्, न तु सत्त्वरजस्तमधात्मकमिति नार्थान्तरापत्तिः पक्षैकदेशस्य घटादे-
र्निश्चितसाध्यवत्त्वात् । 'निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वम्' इति दृष्टान्तलक्षणात् । प्रकृतमनुसारात् ।
यद् यद्रूपतः परिमाणयुक्तं तत्तत्कारणकम् । घटो हि मृद्रूपतस्तावत्परिमाणो भवति, मृदं विना घटा-
योगादतो मृत्कारणकः । एवं प्रकृतिरूपा गुणात्तद्रूपतः परिमाणयुक्तं जगद्भवति । प्रकृतिं विना
जगदयोगादतो जगत् प्रकृतिकारणकम् । संख्यात इति । अयमर्थः । प्रकृतिर्हि सर्वगताऽतः परि-
माणं तस्या महत् । एवं च परिमाणस्य स्वोक्तपरिमाणजनकत्वान्महदादौ परममहत्परिमाणा-
पत्तिः । तथा च प्रकृतिगता संख्या महदादिपरिमाणारम्भिकेति मन्यते । एवं च महदादि त्रिगुण-
कारणकं संख्यातः परिमाणात् । यत् यत्संख्याजन्यपरिमाणकं तत्तत्कारणकम्, द्व्यणुकवत् ।
द्व्यणुकं हि न परमाणुपरिमाणजन्यपरिमाणकम्, अणुतरत्वं प्रसङ्गात्, अपि तु परमाणुसंख्याजन्य-
मिति । अथवा संख्यातः परिमाणमेकत्वसंख्यासंख्यातत्वम् । तद्वेतुः पक्षसाध्यौ पूर्वोक्तौ । तत्रेति
तेषु मतेषु । 'सांख्यराधानुजमतयोरस्वरसमाहुः भिन्नानामिति । भेदानामित्यत्र स्वविशिष्टे लक्षणां
कृत्वोक्तम् । दूषणं तन्मते महदादिः स्वसजातीयव्यक्तकारणकम्, सरूपत्वात्, घटादिवत् । अत्र
सरूपत्वं न समन्वयार्थत्वेपि समन्वितसरूपत्वं रूढेरित्याशयेनाहुः तादृश इति । सद्यश्च इत्यपि
पाठः । सरूपत्ववति मित्रादौ तस्य साध्यस्यासत्त्वेनाव्यक्ततयाव्यक्तकारणकतासत्त्वेपि धीजा-
दिरूपाव्यक्ते बीजत्वाद्यतिरिक्तजालभावात्सजातीयान्यक्तकारणकताभावादसत्त्वेन हेतोः साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वात् । भास्करमतेऽस्वरसमाहुः द्विविधेति । रूपतः परिमाणं व्याख्यातप्रायमिति संख्यातः
परिमाणेऽस्वरसमाहुः न साधकमिति । जगत् त्रिगुणकारणकमेकत्वसंख्यासंख्यातत्वात् । अत्र
गुणाः सत्त्वादिगुणकार्याणि सुखदुःखमोहरूपाः । यथा स्त्रीरैकैव पुंसः सुखदाः, सपत्न्या दुःखदा,
अन्येषां मोहदेति दृष्टान्तः । तथा जगत् ज्ञानिनां सुखदम्, अज्ञानिनां दुःखदम्, उदासीनानां
मोहदम् । सत्त्वादिति । तथा च प्रकृतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वद्व्याभिचारिहेतुः । एवं सामान्यतो
जगद्येकत्वसंख्यासंख्यातत्वमुक्तम् । ये च महदादयः परिमितास्ते च सामान्यकारणपूर्वकाः
यथा शरावादयः । एवमेव महदादयः परिमितास्तेपामेकैकं सामान्यकारणमस्तीत्यनुमीयत
इत्याहुः जातिसंख्येति । घटव्यक्तिः स्वसजातीयान्यक्तकारणिका जातिसंख्यासंख्यातत्वात् ।
घटव्यक्तिवत् । व्यक्तीनां बहुत्वान्नैकत्वसंख्या अतो जातीति, जातेः संख्या जातिसंख्या ।
भवच्छिन्नत्वं पक्षवर्धः । जालवच्छिन्नसंख्यासंख्यातत्वादिति फलितम् । तादृशी संख्या घटत्वाद्यव-
च्छिन्ना संख्या । तत्संख्यातत्वं यत्र तत्र स्वं घटादि तत्सजातीयव्यक्तं मृत्त्वेन मृदादि तत्कारणक-
त्वम् । अत्रैकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य व्यक्तावभावात् स्वसजातीयव्यक्तकारणकत्वं न सिध्येदतो
हेत्वन्तरोपन्यासः । किं च । अव्यक्ते साध्याभाववति हेतुसत्त्वाद्द्व्यभिचारः सोपि नास्ति । तत्तद्व्यक्त-
त्वेनाव्यक्तमदृष्टान्तः । तथापि यथाश्रुतसाध्याभाववत्यां व्यक्तौ जातिसंख्येत्यादिहेतोः सत्त्वाद्द्व्यभि-
चार इत्याहुः जातिसंख्येति । अत इति पक्षत्रये दोषात् । पूर्वव्याख्यातेति प्रधानं कर्तुं परि-
णामि न क्रियाविकारोमयवत्त्वात्क्षीरवदिति रीत्यैव । ननु पूर्वपक्षे एवकारस्य किं प्रयोजनं चतुर्षु यः

लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नोपपद्यते । रचित-
त्वादेव न परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तदत्र 'रचनानुपपत्ति'सूत्रेण दृश्यते । तद् व्याकुर्वन्ति लोकानामित्यादि । यत् पूर्वोक्तैः परि-
माणादिभिर्हेतुभिर्जगत्कारणत्वेन प्रधानमनुमीयते तदनुमानं न कर्तव्यम् । कुतः । रचनानुप-
पत्तेः । रचना हि बुद्धिपूर्विका वा, प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिका वा, चेतनस्पर्शना वा
क्रिया । सात्र लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन नोपपद्यते । तथा च भूरादिलोक-
रचना न केवलाच्चेतनकारणिका, रचनात्वात्, गृहादिरचनावत् । भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः
चेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वात्, घटकुड्यादिवत् । प्रधानं स्वतोऽकर्तृ, अचेतनत्वात् ।
स्तम्भादिवत् । इत्यादिभिः प्रयोगैः सत्प्रतिपक्षत्वादर्थान्तरापादकत्वाच्च न तैरनुमानैः कारणत्वेन
प्रधानमनुमातुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवमेतैः प्रयोगैः कर्तृत्वस्यैवासिद्धिर्न तु कारणत्वस्येति
बाधकाभावात् पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानस्य परिणाम एव तादृशोऽस्तु । तथा सति तस्य
कारणत्वानपायान्न कश्चिदोप इत्यत आहुः रचितत्वादित्यादि । भवतां मते 'पुरुषो निष्क्रिय
इति, क्रिया शक्तिप्रधानिकी, तथा च सति रचनापि तस्यैव धर्मो न पुरुषस्य । तद्विषयाश्च
लोकास्तत्कर्तृकाः, अतो न तत्परिणामः । तथा च भूरादयो लोकाः न प्रधानपरिणामः तद्रचित-

रश्मिः ।

कोपि भवत्विति चेन्न । स्फुरितदोषानुपेक्षौचित्यादेवकार इति । प्रधानमनुमीयत इति ।
अत्र प्रधानानुमानानि विषयः, कर्तव्यानि न कर्तव्यानीति विशयः । अन्यमतदर्शनं संदेहबीजम् ।
कर्तव्यानि क्रियाविकारोभयवत्त्वात्, इति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाहुः तदनुमानमिति ।
बुद्धीति । इदं विशेषणत्रयं क्रियेत्यस्य । भूरादीति । लोकग्रहणे उपपत्तिरभिमुखे यत्कव्या ।
केवलेति वाड्यादि यथा न केवलं कारणं तथा, बाधवारणाय केवलेति । रचनायामचेतनकारण-
कत्वदर्शनेन पक्षे साध्याभावप्रसक्तेः । रचनात्वादिति बुद्धिपूर्वकक्रियात्वात् प्रतिनियतदेश-
कालव्यवस्थापकक्रियात्वाच्च । दृष्टान्तानुरोधेनोभयमुक्तम् । दृष्टान्तान्तरेण तृतीयं हेतुमाहुः भूरा-
दीति । स्वरचितानुमाने सत्प्रतिपक्षत्वमाहुः प्रधानमिति । स्वत इति साध्यविशेषणं परतश्चेतनानु-
कर्तृ । सत्प्रतीति । सन्तः प्रतिपक्षाः साध्याभावसाधकहेतवो येषां मतत्रयोक्तानां स्वोत्प्रे-
क्षितस्य चानुमानानाम्, तत्त्वात् । तथा च पूर्वपक्षे सदनुमानानि सिद्धान्ते सत्प्रतिपक्षरूपाणि ।
अर्थान्तरेति प्रधानसाधनाय प्रवृत्तस्यादृष्टप्रधानापेक्षया दृष्टकुलालादिसिद्धेरर्थान्तरत्वम् । सत्त्वा-
दीनां सुखादीनां च प्रधानरूपाणां दृष्टत्वेपि कारणत्वेन्यासिद्धत्वम् । न त्विति । वाड्यादौ
कारणत्वदर्शनादिति भावः । परिणाम इति । समवायिनो जडस्यैव परिणामो दृष्ट इति तथेत्यर्थः ।
कारणत्वानपायात् समवायिकारणत्वानपायात् । न कश्चिदिति । 'प्रकृतिश्च'इत्यधिकरणोक्त-
स्वरूपत्वोक्तिविरोधरूपः । रचितत्वादीति रचितत्वं न प्रकृतेः, तस्याः परिणामनिषेधात् ।
रचितत्वं परिणाम इति । अतो ब्रह्मरचितत्वादित्यर्थः । प्रधानरचितत्वं वा । रचितत्वपरिणामयो-
र्भेदोऽग्रे वक्ष्यत इति । प्राधानिकीति 'क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य' इति सूत्रात् । तस्यैवेति पुरुषसंसृष्ट-
प्रधानस्यैव । तत्परिणामः प्रकृतिपरिणामः । तद्रचितेति ब्रह्मरचितत्वादिति भाष्यार्थ उक्तः ।
अत्र तु प्रधानरचितत्वादित्युक्तम् । तद्रचितत्वपरिणामयोः स्वरूपस्य ब्रह्ममाणत्वात्पूर्वमेव पक्षान्तराद-

अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या तस्मात् कारणात्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितेनवानुमानमिति चकारार्थः ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्वात्, यद् यद् रचितं तन्न तस्य परिणामः, यथा घटादिः कुलालादेः । किंच । भूरादयो लोका यदि प्रकृतिपरिणामभूताः स्युः, सर्वेपि संश्लिष्टाः स्युः । लोके परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयोनियमस्य दध्यादिषु दर्शनात् । तथा च भूरादयो लोका नैकस्य परिणामभूता इतरेतरसंश्लेषरहितत्वात् यदेवं तदेवम्, यथा घटकुड्यमन्थानादि । किंच कार्यं द्विविधम्, आरब्धं परिणामभूतं च । तत्र निमित्तव्यापारजन्यं यत् तदारब्धम्, तदेव च रचितम्, यथा गृहादिकम् । यत् पुनरुपादानव्यापारप्राधान्येन वा, तन्मात्रव्यापारेण वा जन्यते तत् परिणामभूतम् । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजन्यं कुड्कुमादि यथा च दध्यादि । रचितत्वपरिणामयोश्चेतरेतरविरुद्धत्वं लोके दृष्टम्, अतोऽत्र परिणामाङ्गीकारे रचितत्वहानित्वाङ्गीकारे च परिणामहानिरिति तुन्दिलसुरतन्यायादेकस्मिन् कार्ये उभयरूपत्वाङ्गीकार एकस्मिन् कारणे उपादानत्वनिमित्तत्वयोरङ्गीकारो लोकाविरुद्धः, प्रत्यनुमानबाधितत्वान्यायविरुद्धथेत्यर्थः । सिद्धं यदन्तः सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः अत इत्यादि । तथा चानुमीयत इत्यनुमानम्, भावे व्युडित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—'कृत्यव्युद्यो बहुलम्' इति बाहुलकात् कर्मणि व्युद् । यदनुमीयते तदनुमानमिति सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः ।

चकारप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि । अन्यथोपपत्तिः प्रतिपक्षानुमानं तथा कृत्वा रक्षितम् ।

रात् । कुलालादेरिति परिणामो न, रचितत्वादित्यर्थः । सर्वस्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्य किंच भूरित्यादि । कुड्यं मितिः इतरेतरसंश्लेषरहितमिति मृदोऽरमचूर्णयोः काष्ठस्य च परिणामभूतमिति ज्ञेयम् । परिणामविरुद्धरचनोपादानात्प्रे तत्प्रयोजनमाहुः किंचेति । क्रमेणोदाहरणे । यथा हरिद्रेत्यादि । चूर्णं चूनेति लोके उच्यते । कुड्कुमादीति आदिपदेन रक्षः । दध्यादीति अनादिपदेन यथा चानुमांसे उवाकोत्पत्तिः शुष्ककाष्ठे । तुन्दिलेति तुन्दिलश्च तुन्दिला च तुन्दिलौ तयोः सुरतम् । उभयेति आरब्धत्वपरिणामत्वोभयेत्यर्थः । एकस्मिन्निति प्रधाने । प्रत्यनुमानानि दर्शितानि । अनुमानपदं करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानं मृत इति प्रसिद्धिनैयायिकानामिति भावव्युत्पत्तिमाहुः तथा चेति । अनु चेतनमनु भीयते कारणे मानं क्रियते स्वरूपीक्रियत इत्यनुमानं प्रकृतिः स्वरूपम् । प्रकृतिः तदनुकूलकृतिरपि स्वरूपमिति । तदुक्तं भावे व्युडिति पूर्वपक्षे राक्षान्तिकार्थस्तु भावव्युत्पत्तिस्फोरणाय । नानुमानमित्यस्य नानुमातव्यमिति विवरणात्कर्मणि । प्रत्ययो वक्तव्यः । 'माद् माने शब्दे च' इत्यस्य सकर्मकत्वाच्च तथापि कर्मणि व्युद्योऽप्रत्या भाष्यमार्थिकार्यं स्पृशतीत्याशयेन भावे व्युद् व्याकृतः । तदिति प्रधानम् । आहुरिति अस्वरससु चाहुलकात् । अन्यथेति । यद्यप्यन्यथोपपत्तिर्महाकारणकत्वोपपत्तिः । उपपत्तिशब्दस्य तर्के शक्तेः । तथापि बाधितमित्यत्र करणत्वेनोल्लेखान्नाप्ये प्रतिपक्षानुमानमिति लक्षणया व्याख्या । न च भाष्ये बाधितमिति न । 'पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः' तमितमित्यर्थो येन लक्षणाप्राप्तिरन्वयानुपपत्त्या अपि तु दुष्टमित्येवार्थ इति वाच्यम् । दोषोपि बाध एवेति व्याख्यानस्य सुखात्वात् । न च भाष्ये लक्षणानुचितेति शक्यम् । न्यायमते लक्षणा, आचार्यमते तु 'भक्तिहंसोक्तदिरानुमानान्त्वःपतितसानुमानत्वात् । अत्र स्वतन्त्रत्वेन सर्ववादनिरासकपत्तेन 'असदिति चेन्न प्रतिपेधमात्रत्वात्' इत्यत्र छान्दोग्योपन्यासेन सदेव कारणमिति

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे प्रवृत्तिर्नापपद्यते

भाष्यप्रकाशः ।

सांख्योक्तं पूर्वमनुमानं पक्षे साध्यशून्यमेव क्रियत इति बोधनं चकारेण क्रियते इत्यर्थः । एवं सत्प्रतिपक्षोऽर्थान्तरं बाधश्चेति दोषत्रयं दर्शितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥ ननु पूर्वहेतुनैव निरस्ते सांख्यमते हेत्वन्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः भुवनानीत्यादि । रचना द्विविधा, भुवनरचना जनरचना च, तत्र जनरचना शुक्रशोणितपरिणामभूता, अतो रचनात्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनाया रचनाविपयत्वहेतुके च जनशरीरस्याचेतनत्वहेतुके च शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तीकरणे तेषां साधारणत्वापच्या न तन्मतदूषणं न वा पूर्वोक्तन्यायावतार इति तत्समर्थनार्थं हेत्वन्तरेण तान् विचारयतीत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति सर्वस्येत्यादि । प्रवृत्तिर्हि प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा । तथा च सर्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वे रश्मिः ।

व्यवस्थापितम् कार्यं सदसद्देति किमपि नोक्तम् । तत्कर्कहतं सत्कार्यमसत्सदसद्वा भवेत् । न तु सदेवेति । तदत्र वादस्य तस्य पौराणत्वेनात्र निरासः । स च पौराणो वादः 'सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न तु तर्कहतम्' इत्यत्र सुबोधिन्यामुक्तः । एवं सत्प्रतिपक्ष इति । न च प्रतिपक्षस्यानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वेन तेन कथं पक्षे साध्यशून्यमेव क्रियत इति शङ्कम् । श्रुत्वतुकूलतर्कोत्थापनात् सत्त्वेनास्य सत्प्रतिपक्षत्वाभावात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥ जनशरीरेति । पृष्ठयन्तानीमानि पदानि दृष्टान्तीकरण इत्यनेनानुयन्ति । तेषां प्रतिपक्षानुमानानां साधारणत्वं साध्याभाववती जनशरीररचना सा साध्याभाववती 'योनेः शरीरम्' इति केवलाचेतनकर्तृकत्वात् । तत्र रचनात्वहेतोः सत्त्वात् । एवमचेतनकर्तृकत्ववति जनशरीरे रचनाविपयत्वसत्त्वात् । एवं परतः कर्तृत्ववतोः शुक्रशोणितयोरचेतनत्वहेतोः सत्त्वात् साध्याभाववद्भूतित्वेन हेतूनाम् । तन्मतदूषणं सत्प्रतिपक्षत्वरूपं तत्र । प्रतिपक्षाणां साधारणत्वेन तन्मतानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वाभावात् । न वेति रचितत्वपरिणतत्वयोरैकत्र जनशरीरे दर्शनात्पूर्वोक्तहान्योरभावान्न तुन्दिलसुरतन्यायावतार इत्यर्थः । तत्समर्थेति प्रतिपक्षाणां सद्भेतुत्वं समर्थयितुम् । हेत्वन्तरेण सौत्रेण । तानिति रचितत्वादीन् हेतून् दृष्टान्तान्तैरिर्विशेषैश्च युक्तान् कर्तुं जननघर्मान्सशरीरान् जीवान् विचारयतीत्यर्थः । व्युत्पादयन्तीति जनविचारेण दृष्टान्तेषु पूर्व जनशरीररचनाजनशरीरशुक्रशोणितानामुक्तत्वेन हेतूनामविशेषितत्वेन विचारितत्वस्फूर्तः । 'तर्कोदकविभावनासु सततं व्याजेन तन्द्रालवः' इति तार्किकोक्तेरत आवश्यकत्वाज्जनविचारे लोकन्यायेन व्युत्पादयन्ति । दृष्टान्तविशेषणत्वार्थं प्रयत्न इति द्वितीयोर्थस्तत्पूर्विकेति । तथा च भूरादिलोकरचना न केवलाचेतनकारणिका रचनात्वात्, इत्यत्र प्रवृत्तेरिति हेतुत्वेन न साधारण्यम् । यद्वा रचनात्वादित्येव हेतुः सा च बुद्धिपूर्विकेति प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिकेति सांख्यबोधनायोक्तं क्रियाविशेषणम् । तत्परित्यागेन व्यासोक्तविशेषणं प्रवृत्तिरुक्ता प्रयत्नपूर्विका क्रिया रचनेति । सोयमर्थः सौत्रचकारेण घोषितः । तथा च प्रयत्नपूर्विका क्रिया, बुद्धिपूर्विका क्रियेति पूर्वसूत्रेणार्थो जातस्तत्र श्रीव्यासमतेन बुद्धिपूर्विकेतिविशेषणत्यागः, सौत्ररचनाशब्देन लक्षणे क्रियारूपविशेषणत्यागः । एवं च प्रयत्नपूर्विका क्रियेत्येवावशिष्टम् । तदुक्तं तत्पूर्विका क्रिया वेति । आष्यं विवृण्वन्ति तथा चेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

शरीरोत्पादनाय मातापित्रोः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः । अचेतनस्य स्वत एव प्रवृत्तौ शुक्रशोणिते अपि चेतनप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एव जनशरीराणि जनयेताम्, न तु मातापित्रोः प्रवृत्तिमपेक्षेताम् । अपेक्षा त्वस्ति । बहिः पतितयोः संसृष्टयोरपि तयोः शरीरसंभवाददर्शनात् । पोषणादिनैव तत्समग्रत्वदर्शनाच्च । अत एव गर्भसत्त्वाद्दौ शरीरस्यासमग्रतां दृश्यते । तेन चेतनाधिष्ठितयोरेव तयोः प्रवृत्तिर्न त्वनधिष्ठितयोः । अतो जनरचनादिदृष्टान्तै रचनात्वादीन् हेतुन् साधारणीकृत्य पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानं न कारणत्वेनानुमातुं शक्यम् । असदुक्तेषु हेतुषु रचनात्वे प्रवृत्तिपूर्वकत्वेन विशेषिते मातापितृप्रवृत्तिपूर्वकशुक्रशोणितपरिणामात्मकशरीर-रचनया दृष्टान्तिते, रचनाविषयत्वे च तथा विशेषिते, पुरुषशरीरेण च दृष्टान्तिते, अचेतनत्वे च प्रवृत्तिमन्तरेण विशेषिते जीवच्छरीरेण च दृष्टान्तिते साधारण्यनिवृत्तौ दोषाभावादित्यर्थः । ननु केवलचेतनस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तिरपि विशिष्टधर्म एव । तथा सति तत्र कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां चेतनस्य निष्कलत्वनिष्क्रियत्वाभ्यां न प्राधान्यम्, अपि त्वचेतनस्यैवैति रदिमः ।

मातापित्रोरिति 'विता मात्रा' इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्नैकशेषः । नोपपद्यत इति । पूर्वसूत्रादनुपपत्तिपदं नानुमानपदे चानुवर्तेते । एवं च प्रवृत्तेरनुपपत्तेर्नानुमानं प्रकृतेरिति सूत्रार्थः । चेतनकर्तृका प्रवृत्तिर्नोपपद्यते 'योनेः शरीरम्' इति सूत्रात् । दृष्टा च नापलपितुं शक्या । उक्तं व्युत्पादनं कुर्वन्ति अयमर्थ इति । तयोरिति शुक्रशोणितयोः । संवेन्द्ये षष्ठी । संवेन्द्यो जन्यजनकभावः । तदाहुः शरीरसंभवेति । पोषणेति मातापितृकृतपोषणादिना । आदिपदेन मासकालः । अत एवेति पोषणाद्यभावादेव । अत इति भूरादिलोकरचनापक्षके केवलाचेतनकारणप्रतियोगिकाभावसाध्यके रचनात्वेहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनां दृष्टान्तीकृत्य साधारण्यमुक्तं तन्मन्दम्, दृष्टान्ते केवलाचेतनजन्यत्वाभावात् । मातापितृभ्यां पोषित एव शरीरादौ सामग्र्यदर्शनेन शुक्रशोणित-पितृयोनिजन्यत्वादिति । इति न साधारण्यम् । किंच । भूरादिलोकपक्षकेऽचेतनकर्तृकत्वप्रतियोगिकाभावसाध्यके चेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वहेतुकेऽपि जनशरीरदृष्टान्तो न साधारण्यापादकः । पितृभ्यां पोषितत्वाङ्गीकारेण जनशरीरे साध्यवदन्यत्वाभावेन चेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वरूपहेत्वाश्रयत्वेपि साधारण्याभावात् । एवं प्रधानपक्षके स्वतः कर्तृत्वाभावसाध्यके अचेतनत्वहेतुकेऽपि शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तत्वेऽपि न क्षतिः । विद्वादिचेतनाधिष्ठितयोरेव शुक्रशोणितयोः समवायित्वदर्शनात् । शुक्रस्य साध्यवदन्यत्वेष्यचेतनत्वेन हेत्वाश्रयत्वाच्च साधारण्यम् । इति हेतुवयी ह्यतःशब्दार्थः । जनरचनेति भाष्यानुसारेणोक्तम् । प्रकाशानुसारेण तु जनशरीररचनादिदृष्टान्तैः । साधारण्यनिवृत्त्यनुवादपूर्वकं दोषान्तराभावमाहुः अस्मदिति । प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिः प्रयत्नः तत्पूर्विका रचना क्रिया । बुद्धिपूर्विका क्रियेति सांख्यमतनिरूपणे नात्र । दृष्टान्तित इति अग्रे साधारण्यनिवृत्तावित्यनेनान्वेति । तथेति प्रवृत्तिपूर्वकचेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वान्, इत्येवंप्रकारेण । अचेतनत्व इति प्रवृत्तिमदचेतनत्वादिति हेतुः । प्रवृत्तेरन्वयं मत्वा प्रवृत्तेः प्रवृत्तिमिते लक्षणा कृता । दोषेति सिद्धान्ते हेत्वाभासरूपदोषाभावात् । सांख्याः शङ्कन्ते हेतुपटकप्रवृत्तिविशेषणदानेन्यन्वयादिहेतुशुद्ध्या स्वमतसिद्धिम् । ननु केचलेति । सांख्यमतत्वेन चन्द्रादिप्रवृत्तिदर्शनेष्यक्षतिः । प्रवृत्त्यदर्शनादिति तदीयमुक्तेषु तयोक्तैः । विशिष्टधर्मो विशिष्टस्य धर्मः । तत्रेति चेतनाचेतनयोः ।

प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे

भाष्यप्रकाशः ।

प्रवृत्तेरपि नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वान्नान्वयादिषु प्रतिपक्षादिदोषः, किंतु रचनात्वादिष्वेव दोष इत्यत आहुः प्रधानस्येत्यादि । निमित्तसंसर्ग एव नैमित्तिकधर्मसंभवात्प्रमित्तभूतचेतन-संसर्गस्य सार्वदिकत्वे सृष्टिस्थितिप्रलयादिकालविभागानुपपत्तेः कादाचित्कत्वे च हेतोर्वक्तु-मशक्यत्वात् प्रधानस्य वा प्राथमिकी प्रवृत्तिः सृष्ट्यर्था सैव नोपपद्यते । तथा च तत्र मते चेतनाधिष्ठानस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन हेतोः सविशेषणस्याप्युपादाने त्वन्मतासिद्धिरित्यर्थः । ननु तस्याः स्वभाव एव तादृशोऽसौ न किञ्चिद् दूषणमित्याकाङ्क्षायां तदन्यद् दूषयन्ति यद्यपीत्यादि । धेनुवद्वत्साय पुरुषार्थ स्वभावत एव तस्याः प्रवृत्तिः । नर्तकीवत् सर्वप्रदर्श-रश्मिः ।

नैमित्तिकेति निमित्तं चेतनं तेन संसृज्यत इति शैपिकः ठक् नैमित्तिकम्, नैमित्तिकं च तदचेतनं नैमित्तिकाचेतनं प्रधानं तस्य धर्मत्वात् । प्रतिपक्षादीति प्रतिपक्षोत्र सत्प्रतिपक्षत्वम् । आदि-शब्देनानुमितिप्रतिबन्धः । किंत्विति । दोषस्तु विशेषणदानेपि जडप्रवृत्तिसंपादनेनाविशेषिततुल्यत्वा-द्रचनात्वादिहेतूनां पूर्वतुल्यत्वेन साधारण्यम् । तथाहि । साध्यवदन्यास्मिञ्छत्राके प्रवृत्तिपूर्वकरचनात्व-सत्त्वात्पुनः साधारण्यम् । तथा प्रवृत्तिपूर्वकचेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वस्यापि छत्राकवृत्त्या साधारण्यम् । छत्राकस्याचेतनकर्तृकत्ववत्त्वेन नाचेतनकर्तृका इति साध्यवदन्यत्वात् । एवं प्रवृत्ति-मदचेतनत्वस्य स्वतः कर्तृत्वाभाववञ्जीवञ्छरीरान्यस्मिञ्जुघलजलतरङ्गादौ सत्त्वात्साधारण्यं प्रवृत्ते-नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वात् । अपि च । अर्थान्तरपादकैः सविशेषणै रचनात्वादिहेतुभिर्नान्वयादिषु सत्प्रतिपक्षता संपाद्यते । प्रधानेन चिरसंसर्गेण प्रवृत्त्या कर्तृत्वसंभवादर्थान्तरं दोषः । पूर्वमर्थान्तरं निरसन्ति निमित्तेति । सृष्टीत्यादि । कालविभागानुपपत्तिस्तु कालो ह्युपाधिभेदः । उपाधि-भूतप्रवृत्तिस्त्वेकविधा । यदि चाधेयादिसृष्ट्यादिभेद्योऽन्युपेयते तदा तु भविष्यत्वादाधेयानां भेदकता न संभवतीति विभागानुपपत्तेः । कादाचित्कत्वे इति तादृशसंसर्गस्य । हेतोरिति भगवदि-च्छारूपहेतोरप्यसूत्रेण वक्तुमशक्यत्वात् । प्राथमिकीति साम्यावस्थातः प्रच्युतिरूपा, सत्त्वरज-स्तमसां साम्यावस्थातः प्रच्युतिरूपा, सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावापत्तिरूपा विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्ति-रित्यर्थः । नोपपद्यत इति । जायमाना च प्रवृत्तिः स्थितिप्रलयौ प्रतिवर्धीयादिति नोपपद्यते । ननु जायतां प्राथमिकी प्रवृत्तिर्हेतोर्विद्यमानत्वात् । प्रवृत्ती तु स्थितिप्रलययोर्दर्शनादुपाधिपरिकल्पनया भविष्यत इति चेन्न । चितः कारणतायां चापकाभावात् । तथा चेति प्रवृत्त्यविशिष्टत्वे प्रकारे सति । सविशेषणस्येति प्रवृत्तिरूपविशेषणसहितस्य । त्वयाप्युपादाने त्वन्मत्स्य प्रथमप्रवृ-त्तिरूपस्यासिद्धिरित्यर्थः । रचनादिष्वर्थान्तरापादकत्वेपि प्रधाने तदसंभवात् त्वन्मतासिद्धिः । किंच रचनादिषु दोषासंपादकत्वान्निर्दोषैः प्रवृत्तिप्रदित्तैस्त्वेत्येवमिदं प्रतिपक्षीक्रियन्त इति त्वन्मता-सिद्धिः । तस्या इति प्रकृतेः । तादृश इति स्वयं विभक्तप्रवृत्तिरूपः । न किञ्चिदिति प्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपम् । तथा च प्रवृत्तिपूर्वकरचनात्वादिहेतुकेष्वर्थान्तरापत्तिरिति भावः । धेनु-वदिति 'धेनुवद्वत्साय' इति द्वितीयाध्यायसूत्रे पठ्यन्ताद्वृत्तिरित्याहुः तस्याः प्रवृत्तिरिति । पुरुषार्थमिति पुरुषादिरचनाय निर्लेपपुरुषार्थं वा । नर्तकीवदिति 'नर्तकीवद्वत्प्रवृत्त्यापि निवृत्तिश्चारिताध्याय' इति तृतीयाध्यायसूत्रादाहुः नर्तकीति । प्रदर्शितकार्येण स्वस्याश्चारिताध्यायि-

न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् । तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्यम् ।

तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचेतनाः । तद्व्यायेन विचारोऽत्रेति न किञ्चिद् विचारणीयम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नोत्तरं स्वत एव कार्यानिवृत्तिरित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वमङ्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानकारणवादेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभाववादाश्रयणात् किञ्चिद् दूषणं रचनाप्रवृत्त्योः कालनियमस्य च स्वभावादेव संभवात् । तथापीदं शास्त्रं तर्कमाश्रित्य प्रवृत्तं न तु श्रुत्युपपत्त्यम् । तदीयव्याख्यानस्य श्रुत्यन्तरविरोधेन लक्षणाग्रासेन च व्याख्यानाभासत्वात्, अतस्तर्कालम्बने वादिनं प्रत्यपि लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतना जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्रदेजभेदेन चतुर्विधाः । सशरीरा जीवाः । अलौकिका मुक्ता अशरीराश्चेतनास्तेभ्योऽन्ये घटादयो रथादयश्च ते अचेतना इति । तद्व्यायेनात्र घटेषु विचारतथा सति

रमिः ।

त्यर्थः । न तु कृत्स्नप्रसक्तिः ज्ञानकाशात्वात् । सर्वेति नृत्वादिक्कन्दुकलीलान्तं सर्वं दृष्टान्ते, सर्वं कार्यं दार्ष्टान्तिके । निवृत्तिरिति । तथा चैतदुत्तरं स्थितिः पश्चात्स्वभावादेव लयः स च गुणत्रयसाप्त्यावस्था इत्यर्थः । तथा च पाठं सूत्रं 'साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्' इति । कार्यद्वयं च सर्वज्ञ-प्रत्ययरूपम् । कृतिमात्रस्येति । यद्यपि स्वभाववादेन कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वादिति हेतुपरतया भाष्यं सुखेन संभवति तथाप्याशयविशेषशोषनाय त्यज्यते पश्यमीमांशिल व्याकुर्वन्ति प्रधानेति । तथा चाभिप्रायः सांख्यमतानुवादे न तु स्वीयकथन इति भावः । तेन तन्मते कृतिमात्रस्येत्यादिभाष्ये हेतुरिति तन्मते इत्यध्याहारो नैत्यपि भावः । ननु न किञ्चिद्दूषणं कुतः दृष्टान्तस्य चेतनत्वेन जडया रचनाप्रवृत्तिकालनियमनासंभवेन च दूषणसत्त्वादिति चेत्तत्राहुः रचनाप्रवृत्त्योरित्यादि । तथापीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथापीति । इदमिति सांख्यम् । तर्कमिति । 'अस्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात्' स्पष्टमिति । 'देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचिन्त्यात्' इत्यत्रानुमानशोषनात्तथा । पष्ठाध्यायोपक्रम इत्यर्थेनिर्णायकत्वम् । आत्मा अस्ति नास्तित्वसाधनाभावात् घटादिवत्, आत्मा देहादिव्यतिरिक्तः, वैचिन्त्यात्, प्राणवत् । अत्र तर्कः कार्यकारणताग्राहकः व्याप्तिशोधकः । ननु असेङ्गादिश्रुतिविरोधश्च इति 'श्रुत्या प्रसिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षभावात्' 'नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्' इत्यादिसूत्रेषु श्रुत्युपपत्त्यमघोतनात्कृतो 'न तु श्रुत्युपपत्त्यम्' इति चेत्तत्राहुः तदीयव्याख्यानस्येति सांख्यव्याख्यानस्य । व्याख्यानमेति । तच्चोक्तमानुमानिकाधिकरणे चतुर्थपादे । लोकन्यायेनेति यस्मालम्बनं तद्व्यायेन वक्तव्यम् । अन्यथा प्रतिज्ञालागादिरूपनिग्रहस्थानापत्तेः । लोकन्यायप्रतिपादकं तत्र लोके इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म, तत्र लोक इति । जरायुजैत्यादि । अथादयः कपोतादयः वृक्षादयो मत्स्यणादयश्चेति चतुर्था, जरायुरतिसूक्ष्मवेष्टनचर्म । 'तेषां स्वत्वेषां भूतानां त्रीणेषु बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति श्रुतौ तु त्रैविध्यं यत्तन्मत्स्यकृष्णानामण्डजत्वात् । मुक्ताः अक्षरात्मकाः । तद्व्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति तद्व्यायेनेति । विचार इति

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतेः पञ्चविधेषु चेतनेष्वप्रवेशादचेतनत्वमिति । तत्र धेनुनर्तकीदृष्टान्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिवादिनं प्रति न वक्तुं शक्ये । लोके तयोश्चेतनत्वेनैव व्यवहारात् । अभ्युपगमस्य स्वमात्रसंतोष- कत्वेनानुत्तरत्वात् । अत एतावन्मात्रेणैव तन्निग्रहे सिद्धे न किञ्चिद्विचारणीयम् । प्रवृत्तिः कस्य धर्मः यत्र दृष्टा तस्य वा, यत्संयुक्ते दृष्टा तस्य वेति शङ्कायां यस्मिन् दृष्टा तस्यैव सेति युक्तम् । प्रवृत्तितदधिष्ठानयोः प्रत्यक्षत्वात् केवलं चेतने क्वचिदपि प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एवान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चेतन्यमपि देहधर्म एवेति लोकायतिकदर्शनम् । तस्मादचेतनस्यैव धर्मः प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षमुद्भाव्य, न भ्रूयो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति किंतु सा चेतनाद् भवतीति भ्रूमः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिनिष्ठापि दाहप्रकाशलक्षणां क्रिया केवलंऽनलेऽनुपलभ्यमानापि ज्वलनान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तन्निमित्तैवेत्यादिकमेकदेशिभिर्विचारितं तद्लोकन्याये देहस्यैव चेतनत्वं समाधानान्न विचारणीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

रश्मिः ।

चेतनाचेतनविचारः । तत्रेति प्रधाने । तयोरिति धेनुनर्तकयोः । दृष्टान्ताभावेऽपि प्रधानस्यायं स्वभावः स्वयं प्रवर्तत इति वादिनं प्रत्याहुः अभीति । तथा च तृतीये सूत्रं 'स्वभावचेष्टित- मनभिसंधानाद्भूत्यवत्' इति । यथा भृत्यस्य नित्यकर्मक्रमे तदभिसंधानाभावादपि नित्याभ्यासं प्राप्य स्वभावचेष्टितं तथा प्रधानस्य जडत्वेनानभिसंधानाद्धेतोर्न चेतनचेष्टितं किंतु स्वभावचेष्टितमित्यर्थः । एतावदिति समन्वयादीनां सत्प्रतिपक्षीकरणेन दृष्टान्ताभावेन च । तन्निग्रह इति प्रतिवादि- निग्रहे । प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहः । तदेवाहुः प्रवृत्तिरिति । यत्रेति शरीरेषु । यत्संयुक्ते चेतनसंयुक्ते देहे । प्रवृत्तीति प्रवृत्तिशरीरयोः । केवल इति सूर्याचन्द्रमसोरपि प्रवृत्ती रथाभ्यां तयोरप्य- श्वादिमिरिति । अत एवेति प्रत्यक्षत्वादेव देहसत्ये चेतन्योपलब्धिर्देहाभावे तदनुपपत्तिरित्यन्वय- व्यतिरेकौ । न तस्येति तस्याचेतनस्य सा प्रवृत्तिर्निति न भ्रूम इति योजना । एतदत्र भवतु तस्यैव सेति ग्रन्थः स प्रयोजनविधुरो भवति । सा तु चेतनाद्भवतीति ग्रन्थस्यले किंतु सा चेतना- द्भवतीत्येतावतैव चारितार्थं लाघवादित्ययमभिप्रायः । तद्भावात् इति चेतनसत्त्वे । काष्ठादीति आदिनाशमा । केवल इति वहिष्ठशून्येऽनले वह्नौ । तन्निमित्तैव ज्वलननिमित्तैव । इत्या- द्विकमिति आदिशब्देन तद्ग्लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिपिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव देहादिसंयुक्तस्यात्मनो ज्ञानस्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तक- त्वोपपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोप्ययःप्रवर्तको भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादिप्रवर्तका भवन्ति । एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वशक्तिः सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवृत्त्यभावात्प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । अविधा- प्रत्युपस्थापितनामरूपमायवेशवशेनासकृत्प्रयुक्तत्वात्सात्संभवति प्रवृत्तिः । सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्व इति भाष्यस्य संग्रहः । एकदेशिभिः शंकराचार्यैः । प्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वेऽविचा- रणीयत्वं दोषमाहुरित्याहुः तद्ग्लोकेति तत्प्रवृत्तेश्चेतनधर्मत्वम् । लोकन्याय इति । प्रवृत्तिः कस्य धर्म इत्याद्युक्ते देहस्यैवेति । तस्य चात्मरूपत्वात्तस्य चाविधानच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीते- स्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोभावाच्च वेदमात्रादसंभावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यत इति भाष्या- देवकारः, लोकन्यायोप्ययम् । समाधानादिति अचेतनकारणत्वे प्रवृत्तिर्न संभवति सर्वज्ञकार-

पयोम्बुवच्चेत्त्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव स्पन्दत

भाष्यप्रकाशः ।

पयोम्बुवच्चेत्त्रापि ॥ ३ ॥ ननु मास्तु धेनुनर्तकीदृष्टान्तेन प्रवृत्तेरचेतन-
धर्मत्वं तथापि क्षीरजलदृष्टान्तेनाचेतनधर्मत्वं तस्याः साधयिष्याम इत्याशङ्कायां समाधत्ते
पय इत्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति यथा पय इत्यादि । यथा दुह्यमानेऽधिश्रीयमाणे
च पयसि दृश्यमानां विचित्रां फेनरचनां केवलं पय एव करोति । यथा वा नद्या-
दिजलं स्वत एव प्रस्रवति, न तत्र चेतनसंसर्गलेशोऽपि, तथा प्रधानमापि प्रवर्तते ।
विचित्रलोकरचना केवलाचेतनकर्तृका, रचनात्वात्, दुह्यमानपयःफेनरचनावत् । बन्धाद्यर्था
प्रधानप्रवृत्तिः केवलाचेतनधर्मः, प्रवृत्तित्वात्, नद्यादिस्पन्दनप्रवृत्तिपदित्यनुमास्यामहे इत्युच्यते
रदिमः ।

पत्वे संभवतीत्यस्यैरूपसमाधानात् । न विचारणीयमिति 'यत्संयुक्ते' इत्यादिकोऽप्युपन्यासेन न
विचारणीयम् । इत्यर्थं इति यदि च सांख्यदोषोपकोऽयं लोकन्याय इति विभाव्येत तदा तु
इत्यादिकशब्दार्थग्रन्थेऽविद्येति न वक्तव्यम् । कल्पितप्रवर्त्यप्रवर्तकत्वापत्तेः । उत्तरक्षणे ब्रह्मविदां
च बाधादर्शनात् । अधिधैव मायेति चानुपपन्नम् । एकस्या जीवशक्तित्वात्, मायायाश्च सगुणब्रह्म-
शक्तित्वात् । अत्र शंकराचार्याः प्रवृत्तिं साम्यावस्थाप्रच्युतिमाहुः । रामानुजास्तु प्रवृत्तेरि-
त्यन्तमेकसूत्रमङ्गीकृत्य त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन । तेन पूर्वत्र
हेतुरुक्तः । माध्यास्तु प्रवृत्तिं चेतनधर्ममाहुः । भास्करा-
चार्यास्तु चेतनस्यापि केवलस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टा कथं ब्रह्मणः प्रवृत्तिशक्तिरिति चेन्न सर्वशक्तित्वादित्याहुः ।
तेन भाष्यमते समर्थनमुक्तम् । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं सिद्धान्तेष्वप्यविरुद्धमिति रमणीयम् ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्त्रापि ॥ ३ ॥ अधीति । श्रीन् पाके त्रयादिः । अधिश्रयमाण इति
पाठे तु श्रिन् सेवामाम् लटः शानच् उभयपदित्वात् शपि गुणे च कृते 'एचोऽयवायावः'
इति कर्तेरि भवति । प्रस्रवतीति स्पन्दत इत्यर्थः । प्रस्रवतीति पाठः । 'सु प्रस्रवणे' इत्यस्य
तु स्त्रीतीत्येवादादिगणे पठितत्वात् । चेतनसंसर्गोति । दोग्धुरधिश्चेतुश्च तु यथायथं पयोनिष्ठ-
संयोगजनकव्यापाराश्रयत्वात्सात्रनिष्ठसंयोगजनकव्यापाराश्रयत्वाच्च दोहाधिश्रयणकर्तृत्वमिति भावः ।
तथेति 'अचेतनत्वेपि क्षीरवच्चेति प्रधानस्य' 'कर्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः' इति सूत्राभ्यां तथा ।
कालादेहेतुतो घृष्टेर्घृष्टिजलस्य नद्यादेः कर्मप्रवृत्तिस्त्वंददिति सूत्रार्थः । इदानीं रचनावहेतुविरुद्ध
इत्याहुः विचित्रेति । रचनाया लोके प्रवृत्तिपूर्वकत्वदर्शनात्सविशेषणोपादानेपि न व्याप्यत्वासिद्धिः
प्रधानरूपार्था तदा नापादिकेति, वक्तुं प्रवृत्तेरचेतनधर्मतामनुमिनोति बन्धादीति गुणैरन्य
इति तथा । इदं च विशेषणं प्रवृत्तिप्रयोजनाभिधानपरम्, प्रधानप्रवृत्तित्वस्य लाघवेन पक्षता-
वच्छेकत्वात् । प्रवृत्तित्वं तु न पक्षतावच्छेदकम् । शरीरप्रवृत्तिदृष्टान्तेनास्यैव हेतोः साध्याभाव-
साधकत्वेन विरुद्धत्वप्रसङ्गात् । विमतैतरपक्षस्योन्मत्तस्वीकृतत्ववदसापि पक्षस्य विमतत्वार्थं च
विशेषणम् । तथा च बन्धाद्यर्था सांख्ये विद्यता प्रधानप्रवृत्तिरित्यर्थः । न तत्रापीत्यादि भाष्यं

इति चेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे, मेधानां चेतनानामेव सत्त्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

चेत् । कुतः तत्रापि तस्मिन् दृष्टान्तद्वयेऽपि दोहनाधिश्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोरेव प्रयोजकतया सत्त्वात्, नदीप्रस्रवणेऽपि चेतनानां मेधानां प्रयोजकानां सत्त्वात् । तथा च दृष्टान्तद्वयेऽपि चेतनप्रयुक्तत्वस्य विद्यमानत्वेन हेतोः सपक्षराहित्येन व्याप्तिग्रहाभावाच्चानुमानमित्यर्थः । ननु यथा क्षीरमचेतनं स्यात् एव वत्सविष्टद्वये प्रवर्तते । यथा वा नद्यादिजलं स्वभावत एव लोकोपकाराय स्यन्दत् एवं प्रधानमपि स्वभावत एव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तत इत्याशङ्क्यायामुभयवादिप्रसिद्धे रदिमः ।

त्रिवृषवन्ति स्म नेति । तत्रापितीति सौत्रौ व्याख्येयौ इमौ शब्दौ । अत्र तत्रापि दोहनाधि-
श्रयणयोरपि । दोहनाधिश्रयण इत्यत्र सुपांशे सर्वादेशः, अतो गुणे । चेतनानामिति ।
'इत्थं मधवताज्ञप्ता मेधा निर्गुक्तवन्धनाः' इति वाक्यात् । अत एव गुर्जरदेशे तत्तत्कालावच्छेदेनैव
समभूयौ प्रवृत्तिनिवृत्तौ अप्सु दृश्येते । एवेति अस्तु दोहने पयसो विचित्रफेनरचनाकर्तृत्वं यत्र
स्वयं प्रस्रवणं तत्र फेनरचना चेतनदोषधारमन्तरेणाऽपि भवतीति चेतनकर्तृकदोहनं फेनरचनां प्रत्य-
न्यथासिद्धं दोहनाधिश्रयणे तु प्रसिद्धमन्यथासिद्धत्वमित्येवकारः । तेन दोहनाधिश्रयण इति
समाहारद्वन्द्वोऽपि । न चाधिश्रयण इत्येवाऽस्तु दोहनेत्यधिकमिति शङ्क्यम् । अनेकस्थलप्रदर्श-
नार्थत्वात् । समाहारस्तु समाहारेण प्रदर्शनार्थः । ननु मेधानां जलरूपत्वेन पयसो द्रव्यान्तरत्वेन
तत्रान्तर्यामिणः सत्त्वं न तु मेधानामिति चेत् । सांसिद्धिकद्रवत्वसत्त्वेन किं पुनर्जललक्षणस-
त्त्वेन द्रव्यान्तरत्वाभावात् । जलस्य लक्षणं त्वमास्वरशुक्लेतररूपसमानाधिकरणरूपवृत्तिद्रव्यत्व-
साक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वम्, तदत्रापि । किंच प्रस्थानरत्नाकरे सामान्यलक्षणमुक्तं जलस्य 'क्लेद-
नपिण्डनतृप्तिप्रीणनाप्याथनप्रेरणतापापनोदनभूयस्त्वाख्याष्टकार्यकत्वं सामान्यलक्षणमिति । तद-
प्यत्रेति घृततैलादौ यत्क्लेदकत्वं संग्राहकत्वं च दृश्यते सोऽपि जलधर्म एव । बहुयादिसंसर्गेण
परमभिव्यज्यते । इत्यत्रापि प्रस्थानरत्नाकरे, आदिपदेन पयः । एवं च तत्रापि यः क्लेदकत्वादिर्दृश्यते
सोऽपि जलधर्म एवेति । अम्बुदृष्टान्तविषये तु नोक्तं तस्य प्रवृत्तेः केवलाचेतनधर्मत्वसाधकत्वेन
विचित्ररचनापक्षकेतुमाने केवलाचेतनकर्तृकत्वसाधकत्वात् । इत्येवं भाष्यव्याख्यानं यद्यपि तथापि
वादिनं प्रति लोकन्यायेन चरुद्वयमिति भाष्यादाहुः तत्रापि दृष्टान्तद्वयेपीत्यादि नदी-
प्रस्रवणेपीत्यादि च । अयं शेषः पूरितः । तथैव सिद्धमाहुः तथा चेति । प्रयुक्तत्वस्येति चेत-
नेन प्रकर्षेण युक्तत्वस्य । हेतोरिति रचनात्वस्य, व्याप्तीत्यनेनान्वेति । हेतोः सम्बन्धिनी या व्याप्ति-
राधाराधेयभावसंसर्गः तस्याः ग्रहस्तस्याभावादित्येकदेशान्वयः । व्याप्तिग्रहामावे हेतुः सपक्षराहि-
त्येनेति । निश्चितसाध्यवान्सपक्षः । पक्षमिच्छत्वे सति निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वम् । निश्चितसाध्यवद-
भावेन दुह्यमानपयःफेनरचनायामपि केवलाचेतनकर्तृकत्वरूपसाध्याभावात् । तथास्मदीयरचनात्व-
हेतुर्न विरुद्ध इति भावः । नानुमानमिति व्याप्तिज्ञानं परामर्शो वा । इत्यर्थ इति ।
एवं प्रवृत्तित्वलिङ्गमप्यसाधारणम् । साध्याभाववतीषु नद्यादिप्रवृत्तिषु प्रवृत्तित्वस्य साध्यासानानाधिकर-
ण्यात् । प्रवर्तते इति वत्सपीतं प्रवर्तते । लोकोपकारायेति तदुक्तम्, यमुनोत्पत्तौ पद्मपुराणे
'रसो यः परमाधारः सच्चिदानन्दलक्षणः । ग्रहोत्सुपनिषदीतः स एव यमुना स्वयम् । पावनायास जगतः
सरिङ्कत्वा ससार ह' इति । प्रवर्तत इति जगज्जननप्रवृत्तिं कुरुते । उभयेति लोकरीत्या प्रतिवादी

व्याख्यानान्तरे त्वन्नाम्बुवदित्युच्येत । द्वितीय(स्य) समाधानं नोभयवादि-
संमतम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रथादावचेतने केवलस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रे च, 'योऽप्यु तिष्ठन् योऽपोन्तरो यमयति', 'एत-
स्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्यो नद्यः सन्दन्ते' इति चेतनकर्तृकत्वश्रावणात् साध्यपक्ष-
निक्षिप्त एवायमुपन्यास इत्येकदेशिकृतव्याख्यानेऽपि प्रकृतार्थसिद्धेस्तात् कुतोऽनादित्यान्वया
व्याख्यायत इत्यत आहुः व्याख्यानान्तरं इत्यादि । पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्त्या पूर्व-
पक्षिणोऽसंगतवादित्वमुक्तमिति तेन तदेव दृष्टान्तेन निवारणीयम् । अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र
सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपकाराय प्रवृत्तिमात्रमेव दृश्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात् तदा प्रवचनसूत्रेषु
'अचेतनत्वेऽपि क्षीरवचेष्टितं प्रधानस्य' इति कथनात् तन्मात्रमेवासिन् द्वे क्षीरपदेनानूदितं
स्यात् । यदि च तदभिप्रेता पुरुषोपकारकता दृश्यत्वेनात्राभिप्रेता स्यादन्नाम्बुनोस्तथात्वस्य
लोकप्रसिद्धत्वादन्नाम्बुवदित्युच्येत । अतो भिन्नैवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानममुक्तम् ।

रक्षिः ।

वादी चेत्युभयवादिप्रसिद्धे । केवलस्येति साध्याद्यनधिष्ठितस्य । योऽप्यित्यत्र यः अपः अन्तर
इति पदच्छेदः । साध्यपक्षनिक्षिप्त इति साध्यं चेतनाधीनत्वं पक्षः प्रवृत्तिरूपस्तौ निक्षिप्तौ
यसिन्दृष्टान्ते तस्योपन्यासः पयोऽम्बुवचेत्येवम् । एकदेशीति शंकरभास्कररामानुजभाष्यकृते-
त्यर्थः । प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वात् रथादिप्रवृत्तिवत् । प्रकृतार्थेति पयोऽम्बुनोश्चेतनत्व-
त्वम् । अत एवेति सूत्रद्वयीयार्थदृष्टान्तार्थत्वादेव सूत्रस्य । चेतनाधीनत्वं न साधारणमन्तर्यामि-
ब्राह्मणोक्तं येन दृष्टान्तौ साध्यपक्षनिक्षिप्तौ स्यातां किंतु मेघानामित्यादिभाष्योक्तमिति । भिन्नैवेयं
युक्तिर्यथा सूत्रद्वयोक्तहेत्वनुवादार्थं दृष्टान्तद्वयं न तु प्रवृत्तिमात्रहेत्वनुवादार्थमित्याशयेनाहुः यदि
लोकेति । 'प्रधानस्येष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तत्वादुद्भक्तुमवहनवत्' इति प्रवचनसूत्रालोकोपकारो
मुख्य इति पुरुषोपकारात्पूर्वमुक्तः । प्रवृत्तीति । मात्रमिति पूर्वसूत्रीयरचनात्वेतुव्यवच्छेदाय ।
एवेति तदा तु कृत्स्नप्रवृत्तिव्यवच्छेदः । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽन्यधारणं' इति कोशात् । कृत्स्नत्वं
प्रवृत्तौ स्वभावसाधारणासाधारणचेतनसंसर्गित्वम् । अभिप्रेतमिति सूत्रे व्यासचरणानामभिप्रेतं
स्यात् । अचेतनत्वेपीति तेन स्वभावचेष्टितमुक्तम् । अत्र तु साधारणचेतनाधीनमसाधारण-
चेतनाधीनं च चेष्टितमिति, इमां युक्तिमप्रेऽनूद्य दूषयिष्यन्ति न चैवमित्यादिना । तन्मात्रमिति
क्षीरमात्रम् । तत्रापि विशेषमाहुः क्षीरेति न तु पयःपदेन, पयःपदेन क्षीरतन्निष्ठसांसिद्धिकद्रवत्व-
स्फूर्तः । क्षीरपदेन वटादिघनक्षीरस्याप्युपस्थित्या सांसिद्धिकद्रवत्वास्फूर्तः । अनूदितमिति
तथा च पयोऽम्बुवदित्यत्र क्षीरवदित्यनूदितम् । पुरुषोपकारपक्षे आहुः यदि चेति । पुरुषेति ।
अत्र सूत्रम् । 'पुरुषार्थं संसृतिः लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः' इति । संसृतिः प्रपञ्चोऽपि । अप्रेऽपि
सूत्राणि । 'पाशमौक्तिको देहः' स्पष्टं 'चातुर्मौक्तिकमित्येके' । 'एकमौक्तिकमित्यपरे' पार्थिवं शरीर-
मिति । 'न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकाऽऽष्टेः' । 'प्रपञ्चस्य मरणाद्यभावश्च' । 'मदशक्तिवचेत्येकपरिदष्टे
सौख्यात्सांहत्ये तदुद्भवः' । 'ज्ञानान्मुक्तिः' । 'धन्वो विपर्ययात्' इति । मदशक्तिः ताम्बूलपूरीफलचूर्ण-
व्यस्तैर्न मदः सांहत्ये मद इति तद्वत् । तथात्वस्य पुरुषोपकारकत्वस्य । अन्नाम्बुवदिति 'अन-

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेव, न व्यतिरेकेण तूष्णीमव-

भाष्यप्रकाशः ।

न चैवं सति प्रवचनसूत्रस्युक्तेरदूपात् तथा स पुनः प्रत्यवस्थास्यतीति शङ्कम् । क्षीरस्य जीव-
द्धेनुत एव प्रसवणेन तस्य दृष्टान्तस्य शिथिलतया तेन प्रत्यवस्थानाभावस्यार्थत एव सिद्धत्वात् ।
तस्मादयुक्तमेव तद्व्याख्यानम् । यत् पुनर्न चाम्बुनोऽत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षितत्वात्
सन्दनस्येति समाधानम्, तत्तु सिद्धान्तितश्चेतनसापेक्षताभिप्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभि-
प्रेतत्वात् पूर्वपक्षिणोऽपि निरपेक्षतां प्रतिपादयतोऽनभिप्रेतत्वान्नोभयवादिंसंमततस्तदुभयमना-
दत्यैवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥४॥ प्रकृतेः कर्तृत्वं दूषयित्वा तस्याः स्वतःपरिणामं
दूषयति व्यतिरेकेत्यादि । अत्रापि नानुमानमित्यस्यानुपङ्गः । तद् व्याकुर्वन्ति प्रधानेत्यादि ।

रदिमः ।

पाने च सर्वदा' इति श्रुतेः । 'एकमस्य साधारणम्' इतिसमात्रमाक्षेणश्रुतेः । यच्छान्तिकरं सर्वैरघते
तदेकम् । असेत्यस्य सर्वसातुवर्गसैत्यर्थः । अतो भिन्नेति सूत्रद्वयार्थादस्मिन्सूत्रे व्याप्ताभिप्रेत-
त्वात् प्रवृत्तिसूत्रमात्रार्थाद्भिन्नेयं युक्तिरिति । तथेति पुरुषलोकोपकारकत्वेन प्रवृत्तिसूत्रमात्र-
विषयत्वेन च व्याख्यानम् । प्रवचनेति सांख्ये तु स्वभावचेष्टितं प्रवचनसूत्रेऽचेतनत्वेऽपीत्यनेन
साधारणासाधारणचेतनत्वनिषेधात् । अत्र तु साधारणचेतनत्वमनादत्यासाधारणमेव चैतन्यमङ्गीकृत-
मिति तवेदं दूष्यज्ञानं स्यात् तदा मन्मतं दूषितं स्यात्तत्र तु दूष्यज्ञानाभावात् मन्मतं दूषितमिति
युक्तं । स इति साक्ष्यः । प्रत्यवेति । 'समवप्रविन्ध्यः स्यः' इत्यस्यैकैकोपसंस्पृष्टात्तिष्ठतेरात्मनेपदं
भवतीत्यर्थस्यापि सुवचत्वादुपसर्गद्वयविशिष्टात्तिष्ठतेः परस्मैपदम् । विच्छिन्ने पक्षीपुच्छादौ चैतन-
त्वदर्शनाद्धेनुशरीरगतमपि क्षीरं चेतनं ततः प्रकृतमपि चेतनमिति पयसि चेतनत्वं मन्यमाना
धातुः क्षीरस्येति । तेनेति दृष्टान्तेन स्वभावप्रवृत्तिमत्क्षीरेण । अर्थत इति प्रधानप्रवृत्तिः केवल-
चेतनधर्मः प्रवृत्तित्वात् क्षीरस्वभावप्रवृत्तिवदित्यस्य दृष्टान्तार्थः क्षीरं चेतनमिति तत एव सिद्धत्वात् ।
तदित्यम् । क्षीरस्वभावप्रवृत्तिर्न केवलचेतनधर्मः प्रवृत्तित्वात् । तव मतेऽभ्युप्रवृत्तिवदित्यनेनानु-
मानेन विरुद्धत्वात् । 'साध्याऽभावसाधको हेतुर्विरुद्धः' इति । अनपेक्षेति स्वभावतरानपेक्षैत्यर्थः ।
द्वितीयस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यत्पुनरिति । समाधानमिति सांख्यैरम्बुनः स्वभावप्रवृत्तावन-
पेक्षत्वे स्वीकृते सापेक्षत्वाय शंकराचार्यकृतं समाधानम् । पूर्वपक्षिण इति सांख्यस्य । उभयमिति
व्याख्यानान्तरं समाधानं च । इत्यर्थ इति तथा च भाष्ये द्वितीयस्येत्यस्याम्बुन इत्यर्थः । उप-
संहारदर्शनसूत्रे क्षीरशब्दोऽन्यविषयोऽविरुद्धव्याख्यानः । रामानुजभाष्येप्येवम् ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥ कर्तृत्वमिति प्रवृत्तिः कृतिः कृतिमत्त्वं
कर्तृत्वमित्यत्र कर्तृलक्षणे कृतिमत्त्वं कृतिरतः 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रानुमानं कर्तृप्रवृत्त्यभावात् ।
प्रवृत्तिमतः कुलालदेः कर्तृत्वात् । परिणाममिति । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनोपादानकारणं
निरूपणीयं परिणामिनि तादात्म्यसंबन्धेन समवायस्थानीयेन परिणामात् । नानुमानमिति
समवायित्वेन सांख्याभिमतमनुमानं न समवायि, अनेपेक्षत्वात्कार्यव्यतिरेकेणानवस्थितेः, यच्चैवं

स्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तु तुल्यत्वात् । सेश्वरसांख्यमतेष्वैश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

व्यतिरेकेण अनवस्थितिव्यतिरेकानवस्थितिः । गुणत्रयसाम्यात्मकस्य प्रधानस्य परिणामार्थं गुणक्षोभायान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेवोचितं न तु कार्यव्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । तथा च प्रलयानुपपत्तिः । चकारेण त्रयाणां गुणानामेकव्यतिरेकेणान्यानवस्थितेर्युगपत् क्षोभात् कार्यत्रयस्यापि यौगपद्यसंभवात् क्रमानुपपत्तिः, कार्यानिरुक्तिश्च समुचीयते । न च पुरुषाधिष्ठानेन क्रमानुपपत्तिपरिहारः । पुरुषाणांमानन्त्येन नित्यविभ्रुत्वेन च तदधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । तेषामुदासीनत्वेन च तुल्यत्वात् । न च तर्हि सेश्वरसांख्यमादरणीयम्, तथा सति तस्य यदा यथाऽधिष्ठानं तथा परिणामादिरिति न दूषणावकाश इति वाच्यम् । यतः सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं प्रधानाधीनं, न त्वौपनिषदानामिवैश्वरमतस्तस्या-
रदिमः ।

तत्रैवं कपालतन्तुचूर्णपापाणादिवदिति योजना । सूत्रार्थयोजनाव्यतिरिक्त इति पाठक्रमेणाहुः व्यतिरेकेणेति । अन्यापेक्षेति नान्यस्य साधनान्तरस्यापेक्षा यस्य प्रधानस्य सोन्यानपेक्षस्तस्य भावोऽन्यानपेक्षत्वं तस्मादित्यत्रानपेक्षत्वमपेक्षा तस्या अभावादित्यर्थः । कार्येति ध्यतिरेकस्य सापेक्षत्वात्कार्येति । तथा चेति सर्वदा सृष्टिकर्तृत्वे च । न च गुणक्षोभस्य सार्वदिकत्वापत्त्या कार्यकरणे प्रलयकर्तृत्वनिवेशेन न प्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इच्छाया अनङ्गीकाराद्गुणक्षोभकमे कारणान्तरसापेक्षत्वापत्तेः । चकारार्थं स्वयमाहुः चकारेणेति । एकव्यतीति । सांख्यसूत्रे सिद्धम् । कार्यत्रयस्येति सृष्टिस्थितिप्रलयरूपस्य । क्रमेति कार्याणामुत्पत्तिस्थितिप्रलयानां क्रमानुपपत्तिः क्रमवाचकपदामावात् । सत्त्वरजस्तमसां तु कारणत्वेन कार्यानुमानात्क्रमानुपपत्तिर्नास्ति । कार्येति रजसोत्पत्तिः, सत्त्वेन स्थितिस्तमसा लयस्तेषां यौगपद्यादियमुत्पत्तिरियं स्थितिरयं लय इति कार्यनिरुक्तिस्तस्या निरुक्तेरभावः । व्यतिरेकानवस्थित्यादिपदसमभिव्याहारात्सूत्रे चकारः परिणामस्य सूचक इत्यत्रापि चकारः सूचको ज्ञेयः । पुरुषेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । पुरुषाणामिति जीवानाम् । न पुरुषा ईश्वरः । सेश्वरेत्यादिनाऽत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्सुनरुत्थापत्तेः । नित्येति 'उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव घटादिभिः' इति सूत्रात् । तदधिष्ठानस्य पुरुषाधिष्ठानस्य तेषामित्यादि । 'नित्यमुक्तत्वम्' स्पष्टम् 'औदासीन्यं चेति' प्रथमाध्याये 'शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान्' इति सूत्रे जीवमुपक्रम्य पाठात्तयैत्यर्थः । सेश्वरेत्यादिभाष्यमवतारयन्ति । तस्य पुंसस्य । यथाधिष्ठानमिति ईश्वरः सर्वज्ञस्तन्मतेऽतः क्षुब्धायां क्षोभाार्थं यथा ब्रह्मत्वादिप्रकारेण प्रकृतिगुणेष्वधिष्ठानं तथा तन्मते पुरुषस्तुदासीनो न प्रयतको न निवर्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम्, अनपेक्षत्वाच्च कदाचिन्महदाघाकारेण परिणमति कदाचिन्न परिणमतीत्येतदुक्तम् । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वान्महामायात्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते इति प्रधानस्य तथा परिणामादिरिति दूषणं क्रमानुपपत्तिः कार्यानिरुक्तिश्च । प्रधानाधीनमिति असङ्गः पुरुषः सगुणत्वे ईश्वरः इत्यैश्वर्यं प्रधानाधीनम् । औपनिषदानामिति औपनिषदेन पुरुषेण विव्रियन्ते व्रियन्ते वा ये ते औपनिषदा आचार्यप्रभृतयः । शैषिकाच्छैषिकः प्रत्ययोऽण्, यदि च शैषिकाञ्च शैषिक इष्टः तदा तु 'तदधीते तद्देव' इत्यनेनोपनिषदोऽधीयते विदन्ति वा ये त औपनिषदाः अण्, पूर्वोक्ता एव । गौणपुरुषन्यायात् विरुद्धधर्मा-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यानपेक्षत्वात् प्रलयानुपपत्त्यादिरूपं दूषणं यथाऽग्नीश्वरसांख्यमते तथात्रापीति मतद्वयमप्य-
संगतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

श्रयवादिनामिति यावत् । ऐश्वर्यमिति ब्रह्मनिष्ठमैश्वर्यम् । अत्रापीति सेश्वरसांख्यमतेपि ।
इत्यर्थे इति । तथा चेदमनुमानं फलितम्-प्रधानं कार्यव्यतिरेकावस्थानाभाववत्, अनपेक्षत्वात् वेध
आदिवदिति । स्मृतिसिद्धा हि वेधोनपेक्षा अत्र प्रवृत्तिवदनपेक्षत्वात् व्यतिरेकानवस्थितिरपि प्रधान-
धर्मः । न तु प्रवृत्तेश्च कार्यव्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वादित्यत्र प्रवृत्तिः । अनपेक्षत्वाद् व्यतिरेकानव-
स्थितिश्वेश्वरधर्म इति व्याख्यानम् । तथाहि कर्तृ प्रधानं न प्रवृत्तेः यत्र यत्र चेतनधर्मः प्रवृत्तिः
तत्र तत्र जडप्रधानभिन्नत्वं सूर्यादिवदित्यस्य माध्वीयत्वात् । तथा जगत्समवायि किञ्चिद्भूतस्तु प्रधानं
न, अनपेक्षत्वाद् व्यतिरेकानवस्थितेश्चानातन्त्रनदुग्धवत् । ईश्वरैकांशस्यानपेक्षत्वाद् व्यतिरेकानवस्थितिवर्तते ।
'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति गीतावाक्यादित्यस्यापि माध्वमततुल्यत्वात् ।
शंकराचार्यास्तु 'गुणव्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्वाद्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति ।
पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इत्येतोऽपेक्षं प्रधानम् । अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं
महदाद्याकारेण परिणमते कदाचित् परिणमत इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् महामायत्वाच्च
प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते' इत्येवं व्याचक्रुः । अत्र सगुणत्वापत्त्या 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति निर्गुणब्रह्म-
जिज्ञासाविरोधात्प्रतिज्ञासंन्यासाख्यनिग्रहस्थानम् । भास्कराचार्यास्तु 'व्यतिरेकस्य घोष(स्य)प्रवर्त-
(न)कस्यावस्थितस्याभावात् प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिः सा च नित्या स्यादनपेक्षत्वात्ततश्च सर्वदा सर्ग एव
स्यात्' इत्येवं व्याचक्रुः । अत्र मध्यमपदलोपिसमासापत्तिः । पूर्वसूत्रानुवृत्तप्रवृत्तेः प्रवृत्तिमत्प्रवर्तके लक्ष-
णापत्तिः । अवस्थित्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावहेतौ प्रतियोगिभूतावस्थितेऽवस्थितिशब्दस्य लक्षणापत्तिः ।
रामानुजाचार्यास्तु 'इतश्च सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्षपरिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गा-
वस्थाया अनवस्थितिप्रसङ्गाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणं प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन
सर्गप्रतिसर्गविचित्रसृष्टिव्यवस्थ्यासिद्धिः' इत्येवं व्याचक्रुः । अत्रानपेक्षत्वादित्यस्यार्थकथनं स्वत्येत्वादिना
सर्गस्यासमंताद् व्यतिरेकेण प्रतीत्यादिः किंतु सर्गसाहित्येन प्रतिसर्गावस्थायामवस्थितिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः ।
तत्र व्यतिरेकानवस्थितेरित्यत्र समासानुपपत्तिः । व्यतिरेकस्यानवस्थितिपदेन सह सामर्थ्याभावात् ।
'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्यापि व्याख्यानान् । किंतु प्रतिसर्गावस्थाया
अनवस्थितेश्च सामर्थ्यात् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति च । या तु श्रुतिरुक्ता 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं
जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभिः' इति सा त्वदुष्टा । या तु गीता'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं
ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इति सा तु सांख्यानभिप्रेतानुपपत्त्या ।
ईश्वरप्रवर्तकत्वविचारोपयुक्ता । माध्वाचार्यास्तु 'न ऋते त्वरिक्तयते किञ्चनार इति तद् व्यतिरेकेण
कस्यापि कर्मणोऽनवस्थितेरनपेक्षितमेवाचेतनवादिमतम्' इति व्याचक्रुः । त्वत् त्वतः ईश्वरात्, पञ्चम्यन्तं
सुप्मच्छब्दरूपम्, किञ्चन अर इति च छेदः । अत्रापि कर्मानवस्थित्योः सामर्थ्यं न तु व्यतिरेकानव-
स्थित्योरिति समासानुपपत्तिरतोऽस्मद्व्याख्यानं परमार्थः सशुक्तिकश्च, नेति वाक्याविरोधः स्पष्टः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव प्रधानमिति न मन्तव्यम् । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चकाराचेतनक्रियाप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावाद्चेतनं प्रधानं न कारणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ ननु यथा तृणपल्लवजलानि पशुभक्षितानि स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्त एवं प्रधानमपि महदादिभावेन परिणंस्यते । एवं चानपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषोऽपि परिहृतो भवति दृष्टान्तस्य लभ्यत्वादित्याशङ्क्यामाह अन्यत्रेत्यादि । अत्रापि पूर्ववदनुपपन्नः । तद् व्याकुर्वते तृणेत्यादि । प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम्, अचेतनत्वात् तृणादिवदित्येवं कारणतया प्रधानानुमानं न कर्तव्यम् । कुतः । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । यदि हि तृणादिकं स्वभावादेव परिणमेत् सर्वत्रैव दुग्धं भवेत् तत्तु न भवति । अतः प्रधानमन्यापेक्षपरिणामम्, अचेतनत्वात् तृणादिवदिति हेतुदाहरणयोः साधारणत्वे नानुमानं न शक्यं कर्तुमित्यर्थः । चेतनक्रियेति घासभक्षणादिरूपा धेन्यादिक्रिया ॥ ५ ॥
रदिमः ।

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥ अनपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषस्तत्परिहाराय सांख्यप्रयासस्तं परिहर्तुं स्वस्वभावकृतपरिणामं दूषयन्तीत्याशयेन पूर्वभाष्यं विवृण्वन्त एवान्यत्रेतिभाष्यमवतारयन्ति स्म नन्विति । पूर्वभाष्ये स्वभावादित्यस्य स्वस्वभावादित्यर्थः । परस्वभावादग्निमाधिकरणे वक्ष्यन्ति । परिणमन्त इति तदीयात्पनेपदानुवादः । तेन न परस्वैपदाभावप्रयुक्तो दोषः । प्रकृते परिणमन्त इति भाष्यानुवादः परिणंस्यत इत्यपि प्रसिद्धसुरोधेन, परिणमन्ति परिणमिष्यतीत्येव । ज्ञानादियोग्यं जलाहरणादियोग्यं परिणामं करिष्यत इत्यर्थः । तथा च द्वितीये सांख्यसूत्रम् 'तत्कर्मार्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टा लोकवत्' इति प्रधानकर्मार्जितत्वात्प्रपञ्चकरणार्थं प्रधानस्याभिचेष्टा । लोके यथा धेनुभक्षणरूपकर्मार्जितत्वात् तृणादेः क्षीरीकरणार्थं धेनुचेष्टा तद्वदिति सूत्रार्थः । एवं चेति दृष्टान्ते परिणामव्यतिरेकेणापि भक्षिततृणपल्लवजलानामवस्थानदर्शने चेत्यर्थः । व्यतिरेकेणेति कार्यव्यतिरेकेणावस्थानाभावरूपो दोषः । परिहृत इति प्रधानं कार्यव्यतिरेकावस्थानवत् जडत्वात् तृणादिवदिति सत्यतिपक्षत्वात्परिहृतः । पूर्ववदिति साम्यन्ताद्धतिः । नानुमानमित्यस्यानुपपन्नः । सर्वत्रेति गृहकर्णचरणादौ । तथा च पूर्वोक्तो हेतुर्विरुद्ध इत्याहुः अत इति स्वभावतः परिणामाभावात् । तृणादीति । बृहदारण्यके सप्तान्नमास्ये तृणाद्यप्यन्नम् । अतस्तृणादयो हि त्रेधा परिणमन्ति 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते यस्तस्य स्वविद्यो घातुस्तदुपुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति छन्दोग्यश्रुतेः 'जातान्यत्रैव वर्धन्ते' 'अघ्ननेऽपि च भूतानि' इति श्रुतेश्च । ते च शरीरं च्यारप्य त्रिष्यन्ति 'पायोर्मैलांशत्यागेन शेषभावं तन्नौ भजेत्' इति वार्यात् । अत्र दुग्धमपि स्वभावपरिणामं चेन्मांसादिवच्छृङ्गादानुपलभ्येत । घलीवर्दे चोपलभ्येत । स च न दृश्यते । स्वभावो न परिणामहेतुरपि तु तत्तद्व्यतिर्गीयते । तत्तदेश्च परिणामहेतुः । वस्तुतस्तु भगवदिच्छाहेतुः । अन्यापेक्षत्वं चैतत्तृणादौ । हेतुदाहरणयोरिति उदाहरणं दृष्टान्तः । साधारणेति पूर्वोक्तानुमानसाम्येन । न शक्यमिति हेतोर्विरुद्धत्वात् । धेन्यादीति परिणामहेतुः । समुच्चयश्चकारार्थ इति भावः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावात् पुरुषार्थः सिद्ध्यति ॥ ६ ॥
इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे प्रथमं रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ अन्यानपेक्षस्य प्रधानस्य स्वभावत एव महदा-
दिरूपः परिणामो न युक्तिसह इत्युक्तम् । इदानीं तदुपगम्य यथा धेनुर्वत्सार्थं स्वत एव प्रवर्तते
तथा प्रधानमपि पुरुषभोगार्थं स्वत एव प्रवर्तत इति यत्तेऽङ्गीकुर्वन्ति तद् दूषयतीत्याहुः प्रधान-
कारणेत्यादि । अभ्युपगमे प्रधानकारणवादाङ्गीकारे प्रधानस्य पुरुषार्थं स्वतः प्रवृत्ति-
नोपपद्यते । कुतः । अर्थाभावात् अर्थः प्रयोजनं तदभावात् । तद्धि प्रेक्षावतां भासते । यतः
प्रेक्षापूर्वकारित्वं चेतनधर्मः सोऽचेतने प्रधाने वक्तुं न शक्यते । लोके तथाऽदर्शनात् । तदभावे
च पुरुषार्थो न सिद्ध्यति । घुणाक्षरवत्तु कादाचित्कः स्यात् । तथापि तादर्थ्यप्रवृत्तिप्रतिज्ञा तु
भज्येतैवेत्यसंगतस्तथाभ्युपगम इत्यर्थः ॥६॥ इति प्रथमं रचनानुपपत्तेरित्यधिकरणम् ॥१॥
रश्मिः ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥ भाष्यं सांख्यस्य निर्हेतुकत्वं स्फोरयतीति अमा-
त्सात्तन्निवारणायानुहः इदानीमिति । तद्दूषयतीति । यद्यपि 'प्रवृत्तेषु' इत्यत्रेदं दूषितं परं तु
स्वभाववादमभ्युपगम्य यदुक्तं तद्दूषितमत्र तु यो वादविरोधी ह्यभ्युपगमस्तमङ्गीकृत्य यत्तद्दूषयतीत्याहुरि-
त्यर्थः । तदभावादिति प्रयोजनाभावसाप्रवृत्तिहेतुत्वम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते'
इति वाक्यात् । अनुमानं तु प्रधानं न प्रवर्तते, प्रयोजनाभावात्, अस्मादादिवदिति फलितम् ।
कथं प्रधाने प्रेक्ष्यकारित्वाभाव इत्यतस्त्वं विवृण्वन्ति स्म तद्वितीति प्रयोजनम् । प्रतिभावतां भासते ।
तथेति अचेतनस्य प्रकृष्टज्ञानरूपप्रेक्षावत्त्वेन प्रकारेण । मा प्रधाने प्रेक्षा भूत्, प्रवृत्तिस्त्वभ्युपेयत इत्यत
आहुः तदभावात् इति । पुरुषार्थ इति पुरुषाणामर्थः प्रयोजनं तन्नानेकविधम् । पुरुषाः सृष्टास्त-
द्भोग्यमसृष्टम्, अनेनायमुपजीविव्यतीति प्रेक्षाभावादिति विचित्रा जगतः कृतिः हरेरेव । ननु प्रधानं
प्रवर्तते, अर्थाभावात् घुणवदित्यनुमानाद्विरुद्धो हेतुरित्यत आहुः घुणाक्षरवदिति । घुणः कीटस्त-
क्षरणेन यदच्छया कदाचिद्भूमौ रजश्छन्नायामक्षराणि निपतन्ति तद्वत्प्रधानमपि पुरुषात्स्रक्ष्यति
तद्भोग्यं चेति प्रेक्षाभावेऽपि पुरुषार्थः सेत्स्यति परं कादाचित्को भविष्यति । दृष्टान्ते तथा दर्शनादि-
त्यर्थः । इदमनुमानं विरुद्धत्वापादकं तु पूर्वानुमानस्येति तु न च चाच्यं प्रधानं न प्रवर्तते
जडत्वाद् घटवदित्यनेन सत्यपिपक्षत्वाद्गुणदृष्टान्तेन प्रवृत्तिसाधकस्यानुमानस्येति । तथापीति
प्रेक्षाभावे पुरुषार्थसिद्ध्याङ्गीकारेऽपि 'प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यमोक्तत्वाद्प्रकृत्युपगमवत्' इति सूत्रे
परार्थं पुरुषार्थमित्यर्थात् । तादर्थ्यं स्वार्थं व्यञ्जं पुरुषार्थम् । पुरुषार्थं प्रवृत्तिप्रतिज्ञेत्यर्थः ।
भज्येतेति एतत्प्रवृत्तिरतद्भोग्यमित्यादिप्रेक्षां विना न भवतीति भज्येतेत्यर्थः । शंकराचार्यभाष्ये न
विशेषः । रामानुजाचार्यभाष्येऽपि । भास्कराचार्यभाष्येऽपि न विशेषः । माध्याचार्यभाष्ये तु
'अन्यत्र' इति सूत्रे सेश्वरसांख्यमतनिराकरणं यथा पृथिव्या एव पर्जन्यानुगृहीतं तृणादिकमुत्पद्यते
एवं प्रधानादीश्वरानुगृहीतं जगदित्यतो भवीति अन्यत्रेति । 'यच्च क्रिद्भिज्जगत्सर्वं दृश्यते ध्रुवोऽपि
वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यन्यत्र मन्वणो जगतोऽभावात्तृणादीनां पर्जन्य-
वन्नानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्य । चकारोण प्रकृतिसत्तादिप्रदत्तं चाङ्गीकृतम् । अभ्युपगमसूत्रे लोकाधिक-
पक्षनिराकरणम् । यस्य धर्माधर्मो न स्तस्त्विसिद्धान्ते किं प्रयोजनमित्यर्थमाहुः । सापेक्षाभ्युपगमे

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ (२-२-२)

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य कारणत्वमाशाङ्क्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ एवं प्रधानकारणवादे निरस्ते पुनः प्रत्यवस्थानान्वकाशात् किंस्य स्रवस्य प्रयोजनमित्यत आहुः प्रधानस्येत्यादि । तथा च प्रतिज्ञान्तरपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादस्य स्वरूपमाहुः पुरुष इत्यादि । तथोक्तं सांख्यसप्तत्याम्—

‘पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पद्गन्धन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥’ इति ।

उभयोः प्रधानपुरुषयोः संयोगः संश्लेषस्तत्कृतो महदादिसर्गः । तस्य प्रयोजनद्वयम् । पुरुषस्य भोग्यतया प्रधानविषयकं दर्शनं, पुरुषस्य कैवल्यं चेति । तथा च रदिमः ।

अर्थः प्रयोजनम् । अत्र सेश्वरसांख्यतिरासस्य पूर्वसूत्रे कृतत्वात् सांख्यप्रस्तावे लोकायतिकमतनिराकरणं प्रसङ्गेन भवति । स चाग्रे निराकरणाद्गुरुरिति न स्वमते विचारान्तरप्रयोजनम् । अधिकरणरचना तु जन्माद्यधिकरणेषु ब्रह्मकारणवाद उक्तस्त्रय समन्वयो हेतुरुक्तः स चालुमानेऽपि सुखदुःखाद्यैर्घटादिषु समन्वयात्तुल्य इति संशयः । समवायि ब्रह्म वातुमानं वेति ‘प्रधानाजगज्जायते’ इति श्रुतेः प्रधानं समवायि निमित्तं च ब्रह्मकारणत्वबोधिकास्तु सांख्यीयनिमित्तत्वेनापि नेतुं शक्येति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः रचनाद्यसंभवाद्ब्रह्मैवाभिन्नमित्तोपादानम् । प्रधानादिति श्रुतिस्तु स्वरूपपरा । प्रकृतेः स्वरूपत्वं प्रकृतिश्रेयधिकरण उक्तमिति ॥ ६ ॥ इति प्रथमं रचनानुपपत्तरित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥ लिङ्गं यत्किञ्चित् । अस्मा व्यापको जडश्चेति

योगरूढिस्तद्वत् । ‘व्यापको भगवान् रुद्रः’ इत्यस्य रुद्रचरितत्वे तामसप्रकरणीया लीला नोचेद्भगवद्गीला ‘आनन्दादयः प्रधानस्य’ इत्यत्र व्याससूत्रे आनन्दव्यापकत्वादयः प्रधानस्य भगवतो धर्मा इत्युक्तत्वात् । एवं च नन्वेतद्दितं सतोऽमादेः प्रवृत्तिश्चेतनाधीना कापि न स्यात्तथा च प्रतिभायाः सच्चिदानन्दबोधकवाक्यानि विरुद्धानि भवेयुः, अप्रतीकालम्बनसूत्रे भाष्यं च विरुध्येत, तत्र प्रतिभायां भगवत्सान्निध्यमुक्तम् । पर्वतत्रयं च सरोनिष्ठं सच्चिदानन्दकं सत् स्वपूजां गृह्यत् भवते न भवतीति इत्यन्यमुल्लश्रुतं तद्विरोधश्च । अतः सेश्वरसांख्ये दृष्टान्तसत्त्वात्तेन प्रत्यवस्थानात्, सांख्यं प्रत्याहुरित्याशयेन भाष्यमवतारयांश्चभूतुः एवमिति । ननु द्रन्द्वेन व्याख्यानं पुरुषश्चास्मा च पुरुषाश्मानौ ताविव पुरुषाश्मवत् । आभासे तु कर्मधारय इति विरुद्धमिति चेत् । माध्वभाष्ये पुरुषोश्मशरीरादिकं गृहीत्वा गच्छतीति कर्मधारय उक्तः । किमेतावता संपन्नमिति चेत् । ‘पूर्णां भगवदीयास्ते शेषव्यासादिमास्ताः’ इत्याचार्योक्तस्तेषां भगवदीयत्वेन कर्मधारयग्रहणेऽप्याचार्योक्तिविरोधाभावरूपो गुणः संपन्न इति । तेन द्रन्द्वेन शंकराचार्यादिवद्ब्रह्मव्याख्यानम् ‘अनाविच्छिन्नेऽन्वयात्’ इति सूत्राद्भगवत्संबद्धानां कृष्णमूर्तिसंबन्धानाविष्करणाधमेवेति । अत एव पूर्णभगवदीयरात्रानुजाचार्यभाष्येऽपि शंकराचार्यादिवद्ब्रह्मव्याख्यानं सुज्यते । आज्ञा च तथा लिखितपाठकोऽधमः इति । अतः पाठे उपयोगः । प्रतिज्ञान्तरैरिति यद्यपि प्रतिज्ञान्तरमपि निग्रहस्थानमिति न तस्य रिहारो वक्तव्यः परमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञपयति मतान्तरेण जनता मा नश्यत्विति परिहारः । इत्यर्थे इति तथा ; च पूर्वाधिकरणेनास्य प्रसङ्गः संगतिरिति भावः । संश्लेषे इति । पद्गन्धन्धवदित्यत्र दृष्टान्तः । कैवल्यमिलौदासीन्यम् ।

दोषस्तदवश्यम् । नित्यसंबन्धस्य विशिष्टकारणत्वे अनिमोक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्वधानुपपन्नः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गित्वे भवेदप्येवम् । तच्च नोपपद्यते । पुरुषस्याङ्गित्वे

भाष्यप्रकाशः ।

प्रकृतिपुरुषयोर्यः कश्चित् संबन्धो निर्वक्तव्यः स तयोर्नित्यत्वान्नित्य एव । सोऽप्युदासीनत्वेनाभ्युपगतस्य पुरुषस्य धामादिन्यापारासंभवात् प्रकृतिप्रेरणयोग्यतारूपो वक्तव्यः । तस्यैव चेद् भोगादिके विशिष्टकारणत्वं तदा तस्य नित्यत्वात् पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव प्रसज्येत । यदि चात्मनामानन्त्यात् तेषां मध्ये कस्यचन शक्तस्य अधिष्ठातृत्वं तदितरस्याशक्तस्य मोक्ष इति न दोष इति विभाव्यते तदापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्याद् बन्धकस्याभावाच्चानिच्छतोऽपि तेनैव भोगसंभवादशक्तत्वेन तन्निवारणासंभवाच्चाशक्तस्य मोक्षाङ्गीकारः सर्वधानुपपन्न इत्यर्थः । सृष्टयोजना तु पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ तान्मां तुल्यः संबन्धस्तथा । इन्द्रान्ते धूममाणो वतिः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ पुरुषविशिष्टप्रधानकारणवाद एव दूषणान्तरमाह अङ्गित्वेत्यादि । तद् व्याकुर्वन्ति प्रकृतीत्यादि । यत् तयोरन्योन्योपकारकत्वमङ्गीकृतं तत् तदा स्याद् यदि तयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गत्वमेकस्यान्यस्याङ्गित्वं च स्यात् तदेव तु न जायतीति । कुतः । अङ्गित्वानुपपत्तेः । पुरुषस्याङ्गित्वे सं पुरुष इतरविलक्षणो वक्तव्यः । अन्यथा प्रकृतिनिपातकत्वं तस्य न स्यात् । तथा सति तत् तस्य विलक्षणं श्रौतधर्मवचयैवेति रश्मिः ।

कोशात् । उदासीनेति । 'असङ्गोऽयं पुरुष इति' इति सूत्रात् । तस्यैवेति संबन्धस्य विशिष्टकारणत्वं क प्रधानस्य भोक्तृत्वं यदा पुरुषे । तस्येति संबन्धस्य । पुरुषस्येति शुद्धशुद्धमुक्तसमावस्य 'द्वयोरेकतरस्य वा औदासीन्यमपवर्गः' इति सूत्राद्भोगादिके औदासीन्यादनिर्मोक्षः । निरीश्वरसांख्यमतेषु दूषणारम्भ इत्याशयेनाशक्तस्येति विवरामासुः यदि चेति । स्वातन्त्र्यादिति प्रकृतिः कर्त्रीति प्रतिप्रयोगात् । 'अकार्यत्वेपि तद्योगः पारवश्यात्' 'स हि सर्ववित्सर्वकर्ता' 'ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा' इति तृतीयाध्यायसूत्रेभ्यश्च स्वातन्त्र्यात् 'स्वतन्त्रः कर्ता' । पुरुषस्याकार्यत्वेपि तद्योगः प्रकृति-योगः । तेन पुरुषस्य तद्योगादेशेन तद्योगाव्याप्तिः परिहृता । ईदृशेति सगुणेत्यर्थः । पन्धकेति प्रधानं रूपैरात्मानं धमातीति तथा । अनिच्छतः पुरुषस्य । तेनेति प्रधानेन । तन्निवारणेति भोगनिवारणेत्यर्थः । सृष्टयोजना च पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ तान्मां तुल्यः संबन्धस्तथा । इन्द्रान्ते धूममाणो वतिः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ तच्चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदेवेति । जायतीतीति । 'यद्येचि च' इति सूत्रे चकारेण चन्द्रसीलनुरुप्य बहुलमित्यस्यानुकर्षाद्वापामपि बहुलुगिति मनोमादौ स्पष्टम् । षट्पातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिव्याहारे' यडि 'यडोऽचि च' इति तलुक् । ततः प्रत्ययलक्षणेन यञ्जन्तत्वात् 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे 'अभ्यासे चर्च' इति घस्य जत्वम् । 'दीर्घोऽङ्कितः' इति दीर्घे धातुत्वाद्ध ततस्तिपि 'यडो वा' इतीति भवति । पुरुषस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म पुरुषस्याङ्गित्वे इति । प्रधानसंनिहितः प्रधानावच्छिन्नश्च पुरुषः प्रवर्तते । इतरिति निरीश्वरसांख्यविलक्षणाः । अन्यथेति जीवत्वे । श्रौतधर्मेति सांख्ययोगावेकं शास्त्रं तद्विलक्षणेन तच्छास्त्रीय-

अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमामहे । यथा सर्वं द्योपाः परिहृता भवेयुरितिचेत्

भाष्यप्रकरः ।

भावोऽनुपपन्न इति स्वयमेव व्याख्यानात् साम्यावस्थावस्थितगुणकृतमुदासीनस्वरूपस्य परमात्मनः प्रवर्तकत्वमित्यसंगतम् । अथ शुद्धसत्त्वप्रधाना साङ्गीक्रियते, तदा तु तथा ज्ञानमात्रमेवोत्पादयित्वा, न प्रवर्तयितव्यम् । सत्त्वस्य तादृशस्वभावे मानाभावात् । अप्राधान्येन गुणान्तरेऽपि तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतः स्वोक्तमप्यननुसंद्धानानां निर्लज्जत्वात् तादृशमेव हृदये भासत इति तथासमर्थनमसंगतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ 'श्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाश-प्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणाः' इति हि सांख्यानामपरा प्रतिज्ञा । अर्थस्तु—प्रीतिः सुखम्, अप्रीतिर्दुःखं, विषादो मोहः; सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः क्रमेणैतन्नयात्मका एतन्नयस्वरूपाः । प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियमो निग्रह इति तेषां क्रमेणासाधारणं कार्यं, तेन तेऽनुमीयन्ते । वृत्तिः क्रिया, अन्योन्याभिभवोऽन्योन्याश्रयोऽन्योन्यजननमन्योन्यमिधुनीभावश्च तेषां साधारणीक्रियेति । एवं साधारणक्रियया गुणवृत्तं चलमङ्गीकृत्य तमसा रजोनियमनेन प्रवृत्तावपोदितायां प्रलयसिद्धिः । तत्पूर्वकं सत्त्वजनने तेन प्रकाशादात्मविवेके निर्मोक्ष इत्येवं समर्थनमाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति अन्यथेत्यादि । गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिमन्तश्चलस्वभावत्वात् चलदलदलयदित्येवमन्यथारक्षितः ।

रुक्त्यापत्त्याऽसंगतत्वात् । न च भास्करभाष्ये प्रलयकाले साम्येनावस्थितानां सत्त्वादीनामिति प्रलयकालोक्तेर्न पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । पदार्थैक्येन दोषतादवस्थ्यात् । असंगतमिति साम्यावस्थावस्थितेति विशेषणस्य समासघटकत्वेपि हेतुगर्भत्वेनासंगतम् । नव्यमतेत्याहुः अथेति । एवेति 'सत्त्वास्तंजायते ज्ञानम्' इति वाक्यात् । तादृशेति ज्ञानातिरिक्तपरिणामहेतुत्वे । तथात्वस्वेति प्रवर्तकत्वस्य । यथा वातपित्तकफेषु प्रकृषितस्यैव कार्यं दरीदृश्यते तथा । तथासमर्थनमिति स्वरूपव्यपाश्रयमित्यादिशंकराचार्यभाष्यानुवादेनोक्तामासोक्तं समर्थनम् । तथा नाम परमात्मन उदासीनत्वेन मायाव्यपाश्रयप्रवर्तकत्वेन समर्थनम् । माध्वभाष्ये तु जडशरीरकत्वेद्वित्वव्यवहारापत्तिः तस्याङ्गित्वस्यानुपपत्तेरित्युक्तम् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञाशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥ तृतीयकार्यस्य नियमस्य विवरणं निग्रह इति । अनुमीयन्त इति अनुमानान्यग्रे वक्तव्यानि स्वयमेव । वृत्तिरिति कारिकोत्तरार्थं समासघटकः शब्दः । अन्योन्यानि अभिभवाश्रयजननमिधुनानि वृत्तयो येषां ते गुणा इत्याशयेनाहुः अन्योन्याभीति । एवमिति । प्रकृतेः साम्यावस्थोक्ता तसा गुणवृत्तं गुणवर्तनं साधारणक्रियया चलमङ्गीकृत्य तमसा रजोनियमनेन रजोधर्मप्रवृत्तावपोदितायां नष्टायां सुखभावस्य प्रतिबन्धकभावत्वेन कारणस्योपस्थित्या तमसा प्रलयसिद्धिः । आत्यन्तिकप्रलयमाहुः तत्पूर्वकमिति रजस्तमोभिभवपूर्वकं सत्त्वोद्रेके । निर्मोक्षः आत्यन्तिकप्रलयः । रजसा तमोभिभवे सृष्टिः, सत्त्वेन तमोनियमने स्थितिरिति वृत्तिशुद्धीकृष्णचन्द्राः । समर्थनमिति 'साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम्' इति पाठसुज्ञात् । परीति सुतकारः । विभागश इति विभागं ददतीति विभागशः । चलेति चलदले दलं

तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति बीजस्यैवाभावात्तत्त्वत्वा-
द्यानिर्माक्ष इति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशादिपक्षाङ्गीकारात् । वस्तुतस्त्व-
लौकिकार्थं वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ १० ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे द्वितीयं पुरुपादमवदित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नुमाने रचनाञ्जुपपत्त्यादयः सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरितिचेदत्र दूषणमाह ज्ञशक्ति-
वियोगादिति । सौत्रशोऽप्यर्थे । एवं प्रकारान्तरेणानुमितावपि तत्तत्काले तत्तत्कार्यं
वाच्यं, न सर्वदा । क्रमानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात् । तच्च तथा तदा भवति यदि तमसा
कालो ज्ञायेत । सा तु ज्ञानशक्तिर्भवतां मते पुं प्रकृतिसंयोगात् पूर्वं नास्तीति स्वमतानु-
रोधान्मन्तव्यम् । तथासति प्रवृत्तिबीजस्य ज्ञानशक्तिसंयोगस्याभावात् प्रवृत्त्यसिद्धिः । अथ
'दिकालावाकाशादिभ्यः' इति सूत्रात् सृष्टिदशायां कालस्योत्पन्नत्वात् पुंयोगेन ज्ञानशक्ति-
सद्भावाच्च प्रवृत्तिः साध्यते, तथापि संयोगस्य नित्यत्वात् प्रलयदशायां कालस्यापि नाशाद्
वियोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य गुणसाम्यादनिर्माक्षस्तदवस्य इति नानुमानान्तरेणापि
तथासिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरं वदति तन्मतस्या-
र्वाचीनत्वलुपापनायेत्याशयेनाहुः परस्परेत्यादि । तानि च मतान्येकादशस्कन्ध उद्धवप्रश्न
रदिमः ।

तद्वत् प्रथमान्तादिति । हेतुसूत्रार्थत्वेन तथापीति भाष्यमित्याशयेन तथापीति भाष्यमवतारयन्ति स्म
सौत्रे इति । क्रमेति आदिना प्रत्यक्षविरोधः । तच्चेति प्रलयकाले प्रलयरूपं कार्यं न त्वन्यस्मिन्काले ।
तथेति क्रमप्रकारेण । तमसेति तमसा प्रवृत्तिनिरोधे प्रलय इत्युक्तेस्तमः प्रलयकर्तृ । ज्ञायेतेति
अयं प्रलयकाल इति ज्ञायेत । पुमिति पुं प्रकृत्योः संबन्धात् । स्वमतेति 'स हि सर्ववित्सर्वकर्ता'
इति सूत्राज्ज्ञानशक्तिरश्वरस्येति मतम् । मन्तव्यमिति अनेन ज्ञस्य या ज्ञानशक्तिस्तस्य वियोगात्
अभावादिति सूत्रांशार्थश्च बोधितः । तथा सति बीजस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति ।
बीजस्येति जानातीच्छति यतत इत्यत्रापि ज्ञानसंयोगः कारणं न तु तूष्णींस्थितज्ञानमिति बोधितं
तस्याभावो हेतुरुक्तपरंपरायाः । प्रवृत्त्यसिद्धिरिति । तथा च चलस्वभावत्वं हेतुर्वाधित इति
भावः । 'पक्षे साध्याभावो वाधः' यथायक्षणावच्छिन्नो घटो रूपवान्पृथ्वीत्वात् पटवदित्यत्र ।
अनित्यत्वाच्चेति भाष्यमवतारयन्ति स्म अयेति । पुंयोगेनेति 'उपरागात्कर्तृत्वं चित्सात्रिध्यात्
चित्सात्रिध्यात्' इति सूत्रात् । योग उपरागः संबन्धः । साध्यत इति । तथा च चलस्वभावत्वं
हेतुर्न वाधित इति भावः । नाशादिति 'नाशः कारणे लयः' इति सूत्रात्कालसाक्षादौ लयात् ।
गुणेति गुणसाम्यं प्रधानं संबध्य वर्तमानस्यानिर्माक्षः आत्माविवेकलक्षणः । तद्वेति विजातीय-
द्वैतापत्तिश्चेति संगृह्यते । नानुमानेति चलस्वभावत्वलिङ्गकेन । तथेति गुणेषु प्रवृत्तिरूप-
प्रकारसिद्धिः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ सर्वपक्षेति सर्वं पक्षा अत्रैव वक्तव्यास्तानि चेत्यादि-
ना । तन्मतस्य सांख्यमतस्य । अर्वाचीनत्वं वेदादिभ्यः । इदकर्तुः स्मरणात् । उद्धवेति एकादशस्य

भाष्यप्रकाशः ।

उक्तानि । 'केचित् पञ्चविंशतिं प्राहुरितरे पञ्चविंशतिम् । सप्तके नव पट् केचिच्चत्वार्यैकादशपरि । केचित् सप्तदश प्राहुः पौडशैके त्रयोदश' इति । एतेषां स्वरूपं च तत्रैव भगवता प्रोक्तम् । तच्च सर्वं यौक्तिकत्वाद्नादरणीयम् । भगवता तयोक्तत्वात् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाष्यन्ते ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किञ्च दुर्घटम् । नैतदेवं यथाऽप्य त्वं यदहं वच्मि तत् तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः । यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् । श्रोते श्रमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्पति' इति । तर्हि, 'तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्य कां गतिरित्यत आहुः वस्तुत इत्यादि । तद्वीत्या तदङ्गीकारे तु भगवत्परत्वाच्च दोष इत्यर्थः । एवं दशभिः स्रैः सांख्यसमयो निराकृतः ॥ १० ॥

इति द्वितीयं पुरुषाश्मवदित्वधिकरणम् ॥ २ ॥

रदिमः ।

द्वाविंशे 'कति तत्त्वानि विशेष संख्यातान्मृषिभिः प्रभो । नवैकादश पञ्चग्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम' इत्युपक्रम्योक्तानि । त्रयोदशेति । तथा च विप्रतिषेधात् मतवर्तिनां मध्ये परस्परं विशेषेण पञ्चविंशादिपक्षे तत्त्वमतप्रतिषेधेन रुद्रखाद्येतोः पञ्चविंशादि(पक्षादि)पक्षाङ्गीकारादिति भाष्यार्थः । भगवतेति 'परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ । पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा पक्ताविवक्षितम् । एकस्मिन्पि दृश्यन्ते प्रविष्टान्तराणि च । पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः । पौर्वापर्यगतोऽभीषां प्रसंख्यानमभीप्सताम् । यथा विविकं यद्भ्रं गृह्णीमो सुक्तिसंभवात्' इति अन्योन्यस्मिन्प्रवेशाद्गुर्विवक्षामनतिक्रम्य संख्या भवति । तथापि विविकं निश्चितं यद्भ्रं वक्ति तद्गृह्णीम इत्यर्थः । सौत्रमसमञ्जसपदं हेतुपूर्वकं विवृण्वन्ति स्म तच्चेति । तथा चासमञ्जसत्वमनादरणीयत्वम् । उक्तमेवाहुः युक्तम् इति । इदं प्रथोत्तरम् । यासामिति । व्यतिकरात्सोमात् । विकल्पो भेदः । पट् विषय आसीदित्यर्थः । अप्येति विकल्पोऽप्येति । तमो वा इदमिति । उक्तस्य का गतिरिति समाकर्षाधिकरणे समाहितस्यापि सांख्यमते 'माया च तमोरूपा' इति नृसिंहतापिनीयोक्तस्य तमसः का गतिरिति प्रश्नः । तद्वीत्येति अलौकिकार्थे वेदस्य प्रामाण्याच्छ्रुत्युक्तीत्या । तमसः सर्वपूर्वत्वस्याङ्गीकारे तु । तुः तमोमायात्वपक्षं व्यावर्तयति । भगवदिति तमःपदस्य भगवद्वाचकत्वादित्यर्थः । एतच्च प्रथमस्य चतुर्थपादे समाधिकरणे स्फुटम् । 'माया च तमोरूपा' इति तु मायायास्तमःप्राधान्ये तमःप्राधान्यं द्योतयति च । दृशाभिरिति देशेन्द्रियाणि न शास्त्रान्तरपर्याणि कर्तव्यानीति संख्यातात्पर्यम् । वक्ष्यन्ति च माध्यसमासौ 'मुधा बुधा धावत नान्वयवर्त्मयु' इति । निराकृत इति भाष्ये इतिशब्दः सांख्यनिराकरणसमासौ । सिद्धान्ते द्विवाचिशेषः । द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्तमतेऽवस्थितिः तत्र धर्मा एकः एकाकी च ब्रह्मात्मशब्दवाच्यः । तस्य धर्मित्वेऽप्युभयरूपत्वेन वर्णनं तत्रैव । एवं च पुरुषः कारणवान् विरुद्धसर्वधर्माश्रयश्च । ब्रह्मत्वमात्मत्वं च विरुद्धम् । विशेष्यविशेषणसंबन्धानवगाहि ज्ञानं ब्रह्म । विशेष्यविशेषणसंबन्धानवगाहि ज्ञानभारमेति तयोर्भेदः । ननु 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्' इति गृहदशरण्यके नवमाध्याये च ब्रह्मणे एकाक्येव रूपं प्रदर्शितं, गोपालतापिनीये च 'स्वरूपं द्विविधं चैव सरुणं निरुणं तथा' इत्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति कथमिति चेच्छृणु । एकमेव शब्दब्रह्म प्रयोगे द्विवत्पतीतं क्रियते शब्दार्थभेदेन । इन्द्रं न्यभिष पात्राणि प्रयुगच्छीति क्रियाप्रयोगेऽत्र तु विरुद्धधर्माश्रयो गृह्यते

रश्मिः ।

प्रयोगे ब्रह्मत्वमात्मत्वं चेति । 'औत्पत्तिकस्तु शब्दसाधनं संबन्धः' इति जैमिनिसूत्रे । अस्य पुरुषस्या-
 भिन्ननिमित्तोपादानत्वम्, प्रधानकारणानुमानदूषणात् । प्रधानं तु 'यत्तन्निगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदा-
 त्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्' इति गुणत्रयात्मकं यद्यपि तथाप्युद्गतास्त्वंशतो गुणा
 अपि भवन्ति । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्त्रैर्युक्तः परः पुरुषः' इति प्रथमस्कन्धादिति सांख्या-
 द्विशेषः । नित्यं स्वरूपात्मकत्वात् । 'प्रकृतिश्च' इत्यधिकरणे उक्तं प्रकृतेः स्वरूपात्मकत्वं सद-
 सदात्मकत्वम् । समाकर्षादित्यधिकरणेन स्वरूपविशेषणात् । कार्यभावशून्यं कार्यवदित्यविशेषं वि-
 शेषवदिति । एते च गुणाः 'प्रजायेय' इतीच्छया जघन्यतां गताः सच्चिदानन्दानामाभासा अंशा भगवत
 उत्पन्नायां तस्यां शक्तौ प्रतिष्ठितास्तस्याः प्रधानत्वं बोधयन्ति । गुणलक्षणानि तु 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वा-
 त्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन वधाति ज्ञानसङ्गेन चानघ' इति वाक्यात्सुखानावरकत्वे प्रकाशकत्वे
 सुखात्मकत्वे च सति सुखासत्तया ज्ञानासत्तया च देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं सत्त्वम् । प्रकाशो
 वस्तुयायात्प्रावबोधः । पदकृत्यं तु स्पष्टं प्रस्थानरत्नाकरे । 'रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमु-
 द्रवम् । तन्निवधाति क्रौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्' इति वाक्याद्रागात्मकं वा तृष्णासङ्गादिजनकं वा
 कर्मासक्त्या देहिनो नितरां देहाद्यासक्तिजनकं वा रजः । प्रथमं स्वरूपलक्षणम् । 'पुंसोः परस्परं स्पृहा
 रागः' इति रामानुजाचार्याः । विषयेषु गच्छे इति परे । द्वयं तु कार्यलक्षणम् । गुणान्तरेऽतिव्याप्ति-
 व्युदासाय कर्मासक्त्येति । बन्धने सत्त्वादाधिक्यं नितरामिति पदं बोधयति । 'तमस्त्वज्ञानजं विद्धि
 मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालसनिद्राभिस्तन्निवधाति भारत' इति वाक्यात् । आवरणशक्तिजन्यं
 सर्वदेहिमोहकं प्रमादालसनिद्राभिर्देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं तमः । अत्रान्यथासूत्रे एतेषां सत्तोऽ-
 नुवर्तनादिकमुक्तं सांख्यैस्तत्र । जडत्वेन स्वभाववाचोऽनीश्वरवादश्च स्यात्स चानिष्टः । 'कालः
 स्वभावो नियतिर्यदृच्छा' इति श्रुतौ चिन्त्यत्वोक्तेः । अन्योन्यजननमिथुनघृत्तित्वमप्यसंभवि । लक्षण-
 सांकर्यप्रसङ्गात् । रजसो दुःखात्मकत्वं च तथा । रागात्मकत्वाद् एतदुपादानाभवति । कदाचिद्यदृ-
 च्छयेति सदसदात्मकमिति पदेनावसीधेते । अत एवैकादशे 'प्रकृतिर्गुणसाम्यं हि प्रकृतेर्नात्मनो
 गुणाः । सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः । सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।
 गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च' इति । इमानि गुणलक्षणानि शोभनानि । गुणव्यतिकरः
 गुणक्षोभकः । क्षोभश्च कार्योंन्मुखत्वम् । तत्त्वानि तु नव 'पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः ।
 ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव' इत्येकादशे द्वाविंशत्याध्याये भगवद्ब्रूयान्नात् । तत्त्वं च
 तस्य भाव उच्यते । भगवतः कारणता नवधा लोके प्रकृतेति यावत् । तथा च पदार्थस्त्वेक एव
 ब्रह्माख्यः । नैयायिकास्तु प्रकृत्यहंकारयोः स्थाने दिक्कालौ पठन्ति तत्र । प्रकृत्यहंकारयोः सार्वजनीन-
 त्वात् दिक्कालयोश्चेश्वरानतिरेकात् । तथा च पदार्थतत्त्वविवेचने दीधितिभूत् । दिक्कालावीश्वरा-
 न्नातिरिच्येते प्रमाणाभावात् । न च पूर्वसां दिशि घटः इदानीं घट इति प्रतीत्यपलापप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् । तत्तन्निमित्तसमवधानवशादीश्वरादेव तादृशप्रतीत्युपपत्तेः । न चेश्वरे घट इति प्रतीत्यापत्तिः ।
 'यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा । स्वादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः' इति वाक्यादाना-
 पत्तेः । कालदिक्शब्दवाच्ये त्वीश्वरे लोकप्रतीतिः । प्रकृतमनुसरामः । पुरुषस्त्वात्मा । स्वयंप्रकाशत्वं
 तत्त्वम्, तच्च ब्रह्मण्यतिव्याप्तमिति चेन्न । अनादित्वे निर्गुणत्वे प्रकृतिनियामकत्वे सति अहंविन्ति-

रदिमः ।

वेद्यत्वस्य तद्वक्षणात् । प्रकृतिनियामकत्वं सांख्याद्विशेषः । इदमपि तत्रैवाव्याप्तमिति चेन्न ।
 'आत्मैवेदमत्रे' इत्यत्र सादित्वस्य महदादिसमानाधिकरणस्य निषेधात् । तथा च सादित्वाभावोऽप्र-
 पदार्थः 'द्विधा समभवद् बृहत्' इति वाक्यात् । न चैवमपि न निस्तार एतादृशाऽनादित्वस्य ब्रह्मत्वाऽ-
 वच्छेदकत्वादिति शङ्क्यम् । विश्वगतगुणदोषसंबन्धाभावे सति सम्यग्गुणदोषसंबन्धवत्त्वमिति लक्ष-
 णात् । 'जगृहे पौरुषं रूपम्' इत्यत्र ब्रह्माण्डतनोरुररे सृष्टिरिति घर्हिर्गुणदोषसंबन्धाभावेऽप्युदरे तथेति
 नासंभवः । स्पष्टं चेदमाकरे । एवमप्यतिव्याघ्रं ब्रह्मभिन्नत्वे सतीति विशेषणं देयम् । सोऽयं न नाना कित्वे-
 क एव । 'कालवृत्त्या तु मायायां गुणमध्यामधोक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन धीर्यमाधत्त वीर्यवान्' इति
 धीर्यधामनात्रार्थं करणत्वेनैकपुरुषापेक्षणात् । सांख्ये त्वयमेवेश्वर उपाधिभेदभिन्नो जीव इत्युच्यत इति
 महान् भेदः । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे 'अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः । प्रत्यग्धामा स्वयंज्योति-
 विश्वं येन समन्वितम्' प्रत्यक् अन्तर्मुखतया धाम स्फूर्तिर्यस्य । अहंवित्तिवेद्य इत्यर्थः । प्रकृतिस्तु
 व्याख्याता । व्यक्तं महत्त्वम् । तच्च 'तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः । मया प्रक्षोभ्यमाणायाः
 पुरुषानुभूतेन च । तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः' । सूचनात्सूत्रं क्रियाशक्तिगामप्रथमो वि-
 कारस्ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । महान्नाम स्थूलमाद्यं कार्यं वा । स च सूत्रेण संयुतः सम्यग्ब्रह्मणः ।
 कित्वेकमेव तत्त्वं ज्ञानक्रियाशक्तिग्यां द्विष्येत् इति । तच्च हिरण्यमयं 'महत्तत्त्वं हिरण्यमयम्' इति
 वाक्यात् । आनन्दसतोरैक्ये हिरण्यरूपता । कूटस्थत्वे सति स्वस्वाधारविश्वव्यञ्जकत्वम् । प्रकृता-
 वृत्तिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । ब्रह्माण्डेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । जगदङ्कुरत्वम्, अतिसमर्थतमो-
 नाशकत्वमित्यपरं लक्षणद्वयम् । वासुदेवाविर्भावस्थानं शुद्धसत्त्वात्मकं चेतुरात् । चित्तत्वं तु सांख्य-
 समानं लक्षणमिति भेदः । अहंकारस्तु महत्तः कार्यं चिदचिन्मयश्च । अहं जानामीतिवदहं कुर्वं इति
 चिदाभासरूपत्वात् । तन्मात्रेन्द्रियमनोजनकतमआदिगुणकत्वं तन्मात्राजनकत्वं तामसत्वम् ।
 इन्द्रियजनकत्वं राजसत्वम् । मनोजनकत्वं सार्विकत्वम् । संकर्षणाधिष्ठानत्वमाधिदैविकं लक्षणम् ।
 संकर्षणो देवतेत्यर्थः । संकर्षणश्च पुरुषानातिरिच्यते । कर्तृत्वं करणत्वं कार्यत्वं चेत्यपराणि लक्षणानि ।
 कर्ताहमितिबुद्धिविषयकत्वं कर्तृत्वम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । शान्तघोरविमूढत्वमित्यपरम् । निरहं-
 कारस्य नैते भावा उत्पद्यन्ते । शान्तत्वं सात्त्विकाहंकारस्य । घोरत्वं राजसस्य । विमूढत्वं तामस-
 स्येति । विशेषस्तु तृतीयस्य पण्डिताभ्यामे सुबोधिन्यां द्रष्टव्यः । मनस्त्वित्त्वं क्षितौ निविशते ।
 'अन्नामशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्यविष्टो धातुस्तत्पुरीपं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योणिष्ठ-
 स्तन्मनः' इति श्रुतेः । गुणाघन्तर्भाविस्तु समवायाम्युपगमसूत्रे वक्तव्यः । अत्र शंकरभास्कराचा-
 र्याभ्यां वेदान्तेऽपि विप्रतिषेधादसमञ्जसमुक्तम् । तत्सगुणब्रह्माङ्गीकारे जीवब्रह्मवादापत्त्या संभवति ।
 आदिसान्तःस्थस्य पुरुषान्तःस्थस्य च तैत्तिरीय ऐक्याङ्गीकारात् तप्यतापकभावाशङ्का । प्रकृते तु
 तप्यत्वस्य दुःखरूपस्याविद्यकत्वम् । वाराहे चातुर्भासमाहात्म्ये यत् उक्तम् 'मनसीष्यांस्यादीनां
 सुखे सामानाधिकरण्येन सत्त्वे सुखं दुःखायते' इति । रामानुजाचार्यास्तु स्वयुक्तिभिः सांख्योप-
 न्यासेन च विप्रतिषेधादसमञ्जसमित्याहुरन्यदप्याहुः । येऽपि कूटस्थनित्यनिर्विशेषस्वप्रकाश-
 चिन्मात्रं ब्रह्माविद्यासाक्षित्वेनापरमार्थिक्रमधमोक्षमासिति वदन्ति तेषामप्युक्तीत्याविद्यासाक्षि-
 त्वाभ्यासाद्यसंभवात् महदसामञ्जसमेव । इयांस्तु विशेषः । सांख्या जननमरणप्रतिनियमादिव्यवस्था-
 सिद्धयर्थं पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति ते तु तदपि नेच्छन्तीति सुतरामसामञ्जसमिति । अत्राप्यस्माकं तद्ब्रह्मीवा-
 शुल्वाहुपपन्नम् । न च विशिष्टाद्वैते चिद्वैशिष्ट्यात् विशिष्टे तयात्वं किंतु चित एव । प्रकृते त्वैक्यात्तप्य-

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ (२-२-३)

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थं प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधो-

भाष्यप्रकाशः ।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ अतः परं सप्तसूत्र्या नैयायिकादिसमयोत्र निराक्रियते । केचिदिदं सूत्रं ब्रह्मकारणवाददूषणपरिहारार्थत्वेन व्याकुर्वन्ति । तदुक्तम् । ब्रह्मकारणवादे प्रसक्तानां विलक्षणत्वादीनां दोषाणां पूर्वस्मिन् पाद एव न विलक्षणत्वाद्यधिकरणनिवारितत्वेन प्रसङ्गाभावात् पुनरुक्त्यापादकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहुः इदानीमित्यादि । अत्रासमञ्जसमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तत्राग्रिमसूत्रेणेतस्मान्वयः । वाशब्दो विकल्पार्थः । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महत् साद् दीर्घवद् वा सान्न त्वणु इत्यमिति । तदिदं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । रश्मिः ।

त्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्त्वमस्यादिसूत्रे तस्य त्वमित्यपि समासात् । अभेदपक्षे तु ह्यविद्यासंबन्धादेव तत्त्वत्वमित्युक्तम् । माध्वभाष्ये तु न विशेषः । अत्राधिकरणे प्रेरितकारणप्रतिपादकातिविषयाच्च प्रेरितकारणप्रतिपादकैः संशय्य प्रेरितकारणकं जगत् 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहम्' इत्यादिवाक्यात्प्रेरितं कारणमिति प्राप्ते सिद्धान्तः । अप्रेरितं कारणं अलौकिकार्थं वेद एव प्रमाणं नान्यदिति हेतोः । न च प्रेरितकारणस्य स्मार्तत्वेन विषयाद्यसंभव इति शङ्क्यम् । 'इतिहासपुराणं च वेदानां पद्यमो वेदः' इति छान्दोग्योद्देशदत्वमिति नासंभवात् विलक्षणवेदत्वादधिकरणान्तरम् ॥ १० ॥

इति द्वितीयं पुरुषाश्मवदित्यधिकरणम् ॥ २ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ नैयायिकादीति आदिशब्देन वैशेषिकः । अधिकरणसमाप्तौ वैशेषिकशब्देनातद्गुणसंज्ञानो वा । अत्रापि प्रतिबन्धकीभृतजिज्ञासानिवृत्त्यर्थं प्रथमं सांख्ययोगशास्त्रीयकर्त्रादिजिज्ञासानिवृत्तिः तस्यां सत्यां नैयायिकादिसमये निराकरणवसर इत्यवसरसंगतिः । सावधानेत्याद्युक्तप्रसङ्गसंगतिस्तु वर्तते एव । आदिपदेन 'कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिके महत् । गौतमेन तथा न्यायम्' इतिवाक्यादादिपदेन वैशेषिकः । निराक्रियते इति उक्तवक्ष्यमाणप्रकाराभ्यां निराक्रियते । केचिदिति शंकराचार्याः । प्रसङ्गेति । तथा संगतत्वादित्यर्थः । संगतिसामान्यलक्षणे प्रसङ्गाभिनिवेश ईक्षल्यधिकरण उक्तः । चेति । यत्र प्रधानगुणानां शुद्धादीनां जगत्समन्वयात्प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तम् । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यासमन्वयाद् ब्रह्मणो नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसंगतिलाभादत्र स यस्य समन्वय इति तत्रैतन्यान्वयस्य समन्वयाधिकरणे साधनादोपास्फुरणादसंगतं स्फुरणे वा स्पर्णमात्रनिवृत्त्या सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यमेवेति ध्येयम् । केचिदिति रामानुजाचार्याः । तथा च भाष्यं 'असमञ्जसमिति वर्तते' इति । अतोऽसमञ्जसं तन्मतमित्येवम् । परंतु वाक्यपरिसमाप्तिस्त्वतो द्व्यणुकस्याभाव इत्यनेनेति । वस्तुतस्तु पक्षमाहुः वस्तुतस्त्विति । तं तत्रैव वक्ष्यन्ति । एवं च ह्रस्वेत्यादिना भास्कराचार्या अध्याहन्ति । माध्वशंकराचार्यास्तु सूत्रद्वये भिन्नं भिन्नं प्रमेयमाहुः । अतोऽन्यत्तत् । वाशब्दश्चार्थ इति शंकराचार्योक्तं माध्वाचार्यरामानुजाचार्योक्तं च निषेधन्ति स्म वाशब्द इति । भास्कराचार्यास्तु 'वाशब्दादध्याहृत्य योजना कर्तव्या' इत्याहुः । ह्रस्वेति । ह्रस्वं परमह्रस्वत्वपरमाणुपरिमाणत्वं परितो मण्डलं च तद्विशिष्टः परमाणुस्ताभ्यामित्यर्थः । न त्वपि विति द्व्यणुकैष्यणुपरिमाणं नैयायिका मन्यन्ते । व्याकुर्वन्तीति संपूर्णसूत्र-

भाष्यप्रकाशः

अयमर्थः । तेषां मते सर्वं जगद् उपादानभूतेभ्यो नित्येभ्यः परमाणुभ्यो ब्रह्मण्युक्तादिक्रमेणोत्पद्यते । तत्रैवा युक्तिः । ब्रह्मादेव स्थूलस्थीत्यचिलोके दृश्यते । तन्तुभ्यः पटस्य, अंशुभ्यस्तन्तूनां चोत्पत्तिदर्शनात् । स चापकर्षः परमकारणद्रव्यमतिब्रह्ममवस्थापयति परमाणुरूपम् । तस्य सावयवत्वाङ्गीकारे त्वनन्तावयवत्वेन मेरुसर्पयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । एवं सिद्धाः परमाणवः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधा नित्याः प्रलयकालेऽवतिष्ठन्ते । किंच । कार्यमात्रं लोके समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयजन्यं दृश्यते । यथा पटे तन्तवः समवायिकारणम् । तेषां परस्परं संयोगोऽसमवायिकारणम् । तुरीयेमकुविन्दादयश्च निमित्तकारणम् । एवमाद्यकार्येऽपि परमाणवः समवायिनस्तत्संयोगोऽसमवायी । अदृष्टधरेच्छादिकं च निमित्तम् । तत्र जीवादृष्टसहकृतेधरेच्छावशाद् वा, ईश्वरेच्छावशादादृष्टवदात्मसंयोगाद् वा परमाणुषु कर्मोत्पद्यते । ततस्ते परमाणवः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानाः प्रत्येकं ब्रह्मणुरूपं कार्यमारभन्ते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलं कार्यमारभन्ते,

रदिमः ।

भाष्येण व्याकुर्वन्ति । स चेति कारणतौक्ष्ण्यम् । परमेति परमाणुरूपमित्यस्य विशेष्यम् । अतः परमाणौ विश्राम इति भावः । स च नित्यः । अन्यथानवस्थितकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । अवेति अणुकं सवियवं चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ प्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेनावस्थापयतीत्यर्थः । साध्यवदन्यस्मिन्नाकाशादौ साधारण्यवारणाय चाक्षुषेति । अनन्तेति अवयवावयवधाराया अनन्तत्वात्तया । अयं हेतुः । मेर्विति मध्यमपरिमाणौ । अयं पक्षः । समानेति । इदं साध्यम् । तथा च मेरुसर्पौ समानपरिमाणौ अनन्तावयवत्वात्, घटवत् । पार्थिवाप्येति आप्येति पदच्छेदः । कार्यमात्रमिति द्रव्यं बोध्यम् । केपाचिदसमवायिकारणाभावात् । समवायीति 'यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्' । असमवायीति कार्यैकार्यकारणैकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या ज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणम् । कार्यैकार्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानमित्येवमित्यसिद्धावधारणाय ज्ञानादिभिन्नमित्युपात्तम् । आदिपदेन यत्नं प्रति कारणीभूताया इच्छायाः संग्रहः । अत्रापि कार्यैकार्यप्रत्यासत्त्या तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम् । तुरीयतन्तुसंयोगस्यापि पटं प्रति कार्यैकार्यप्रत्यासत्त्या कारणत्वादसमवायित्वं पटं प्रति युक्तं परत्वादिना तस्यापि संग्रहान्न भवति । तत्र इति अदृष्टधरेच्छादिके विचार्यमाणे । ईश्वरेच्छामात्रस्य कारणत्वे देवदत्ताद्यद्योग्यव्यवशोत्पत्तेषु न स्यादतो विशेषणम् । अनीश्वरवादापत्या विशेष्यम् । कारणतावच्छेदकद्रव्यापत्येश्वरस्य संसारमहीरुहस्य धीजत्वं न स्यादत आहुः ईश्वरेच्छेति । ईश्वरस्येच्छावशं गच्छन्ति ये ते ईश्वरेच्छावशाः । ईश्वरेच्छाकारणका अदृष्टवन्त आत्मानः तेषां संयोगात् । अन्यथा जीवानां परमाण्वादिभोगो न स्यात् । तूर्णी जीवा न कारणाभोग्यसांकर्यप्रसङ्गादतो यत्र यस्य संयोगः तत्तस्य भोग्यमिति न संयोगः कारणतावच्छेदकैक्याज्ञानीश्वरवादापत्तिः । नैयायिकव्याख्यानं स्पष्टम् । ननु संहत्य परमाणवः कार्यमुत्पादयन्तुः किं ब्रह्मण्युक्तादिक्रमेणेत्यत आहुः । बहवस्तिष्ठति । पक्षसंख्याविस्मरणोपेदम् । न तु पक्षान्तर्गतम् । साध्याप्रसिद्धिवारणाय संयुक्ता इति प्रक्षविशेषणम् । असमवायिकारणविधुरे समवायिनि साध्यप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । बाधवारणाय सहसेति 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरात्, सहते । पह मर्षणे

भाष्यप्रकाशः ।

८

परमाणुत्वे सति बहुत्वाद्, घटोपगृहीतपरमाणुत्वं । न चात्र मानाभावः । नष्टे घटे कपालादिदर्शनस्यैव मानत्वात् । तैरेव घटारम्भे तु मुद्गरादिना घटनाशे तदवयवानां परमाणु-नामतीन्द्रियत्वाच्च किञ्चिदुपलभ्येत । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां सहसा स्थूलकार्यारम्भकत्वं किंतु अणुकादिक्रमेणैव महाकार्यारम्भ इति अणुकमेवाद्यं कार्यं द्वाभ्यां परमहस्त्वपरि-मण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यामारम्भ्यते । किञ्च । द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भवद् गुणेन गुणा-न्तरारम्भ इति परमाणुद्वयगतया द्वित्वसंख्यया अणुकेषुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमार-भ्यते । अणुः च पारिमाण्डल्यादन्यत् । पारिमाण्डल्यं च परमाणुत्वस्यैव नामान्तरम् । पर-

रश्मिः ।

असाप्रत्ययः । अवितर्किते अविचारिते । तथा च तर्काप्रतिष्ठानाद्वितर्कितस्थूलकार्यारम्भकत्वस्य पक्षे सत्त्वाद्भावः । अवितर्कितस्थूलकार्यारम्भकत्वं तु नास्तीत्यभावः । संयुक्तपरमाणुषु अवितर्कितं कार्यं अणुकादिरूपं तादृशकार्यारम्भरूपसाध्यदर्शनादपक्षताप्रसङ्गवारणाय स्थूलमिति, महत्परिमाणा-वच्छिन्नमित्यर्थः । सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता । सिद्धिः साध्यसिद्धिः अनुमितिप्रति-बन्धिका । 'संदिग्धसाध्यवान्पक्षः' इति वा । तेन सहसा स्थूलकार्यारम्भकत्वाभाववत्त्वं साध्यम् । अणुके साधारण्यवारणाय हेतौ विशेष्यम् । तथा च अणुके साध्यप्रतिषेधिरूपसाध्याभाववति परमाणुत्वस्य सत्त्वात्साधारण्यम् । बहुत्वरूपविशेष्याभावाच्च साधारण्यम् । बहुकपालेषु बहुकपालक-पटजनकेषु साध्याभाववत्सु बहुत्वरूपहेतुसत्त्वात्साधारण्यं तद्वारणाय विशेषणम् । तथा च परमाणुत्वाभावाच्च साधारण्यम् । परमाणुनिष्ठबहुत्वं हेतुतावच्छेदकं लापवात् । नन्वतीन्द्रिय-लिङ्गकानुमानमिदं कथं साध्यं साधयिष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिषेधति स्म न चात्रेति । अत्रेति हेतौ । मानं व्याप्तिज्ञानं तस्याभावः । अथवा । दृष्टान्ताभावं शङ्कते न चात्रेति । अत्रेति दृष्टान्ते । कपालादीति त्रसरेणुपर्यन्तं दर्शनं प्रत्यक्षं अणुकादिविषयकं तु योगिनामिति । योग्ययोगिसाधारणं दर्शनं तस्यैव मानत्वात् । पूर्वपक्षे कपालादीत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः दर्शनयोगिनामेव । पीलु-पाकवादिनां भतेनाह तैरेवेति । एवकारेण पिठरनिषेधः । किञ्चित् कपालशकलादि । अतः पिठराणामपि कारणत्वमिति भावः । परमाणुनामिति । परमेति परमहस्त्वमणुपरिमाणेतरत् । अणुहस्त्वमहदीर्घ-भेदेन चतुर्षु परिमाणेषु । परिमण्डलेति भावप्रधानः । परिमण्डलत्वमणुपरिमाणं ते परिमाणे ययोस्ताभ्यां परमाणुभ्याम् । भाष्ये स्थूलकार्यत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमुक्तमत्र च महाकार्यारम्भ इत्युद्दिष्टं तदुपपादयामासुः किञ्चेत्यादि । ह्रस्वत्वमिति परमहस्त्वत्वम्, द्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वेन कारणत्वाच्च ह्रस्वत्वे चाक्षुपत्वं वा अणुकादौ । तर्हि ह्रस्वत्वे परमेतिविशेषणं न देयम् । अणुपरिमण्णेनैव चारितार्थ्ये इदं त्रसरेणुपरिमाणारम्भार्थम् । अणुमात्रस्याणुतरपरिमाणजनकत्वात् । तर्हि त्रसरेणुपरिमाणं ह्रस्वजन्यं भवतु अणुतरस्य जनकत्वं मास्वित्वात्काङ्क्षायामणुतरपरिमाणस्यैवामावादादणुह्रस्वैश्चाणुव्यवहार-शून्यैः सुखेन महदादिपरिमाणजनकत्वसंभवाच्च तदर्थमणुपरमाण्वोरभेदभ्रमं धारयन्ति परमाणोः सकाशाद्द्वयणुकपरिमाणभेदसाधनाय अणु चेति । न च नामभेदाद्भेद इति शङ्क्यम् । पूर्वमीमांसा-गतत्वात् । संज्ञाया भेदकत्वे श्यामघटाद्रक्तघटः पाकदशायां भिन्नः स्यात् । अतो लक्षणं भेदकम् । ह्रस्वं तु भवति च पुनरणुपरिमाण्डल्यादन्यत् । रूढ्याह पारिमाण्डल्यमिति । तदुक्तम्- 'पारि-माण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्' इति भाष्यपरिच्छेदे । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणमित्यपि स्थितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

माणुत्वं त्वनारम्भकम् । द्वित्वसंख्या तु महेश्वरीयया अपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तथा त्रिभिर्-
 ऋणुकेषु ऋणुकमारभ्यते । ऋणुकगतया बहुत्वसंख्यया ऋणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणा-
 न्तरमारभ्यते । ऋणुकगते अणुत्वह्रस्वत्वे त्वनारम्भके । तथा द्वाभ्यां तु ऋणुकाभ्यामपि न
 द्रव्यमारभ्यते । ऋणुके बहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाभावेन ऋणुकजनितकार्ये महत्त्वानारम्भे तस्य
 कार्यस्य ऋणुकतुल्यतायां तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किंच । विघ्ननिर्माणस्य जीवाद्यष्टजन्यतया
 तद्भोगार्थत्वाद् ऋणुकभोगस्य कारणऋणुकनैव सिद्धेः कृतं तत्कार्येण ऋणुकान्तरेणेति । अतः
 आरम्भसार्थक्याय बहुभिरेव ऋणुकैरुणुकचतुरणुकादीनि भोगमेदायारभ्यन्ते । एवं क्रमेण
 वायवीयपरमाणुसंयोगेभ्य उत्पन्नो महान् घायुर्नभसि दोषूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मि-
 न्नेवाप्येभ्यस्तेभ्यस्तथैवोत्पन्नः सलिलनिधिः पोषूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तथैवोत्पन्ना पृथिवी
 तत्रैव संहतावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तथैवोत्पन्नस्तैजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठती-
 त्यादिः प्रक्रिया काणभुजेभ्यः सप्तमाध्यायादिष्वेभ्यः सिद्धा तद्भाष्यादिभ्योवगम्यते ।

रश्मिः ।

तदनारम्भकं ऋणुकपरिमाणस्यानुत्कृष्टत्वात् । परिमाणस्य स्वसजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् ।
 संख्यायाः परमाणुगताया नित्यत्वमाशङ्क्याह द्वित्वेति । अपेक्षेति प्रथममयमेकोयमेक इत्यपेक्षाबुद्धिः ।
 ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वनिर्विकल्पात्मकम् । ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धि-
 नाशश्च ततो द्वित्वनाश इति प्रक्रिया । अनारम्भके इति । अणुकसाप्रत्यक्षतापादकत्वादिति भावः ।
 तेन द्वयोः परमाण्वोर्द्वयोर्ह्रस्वयोर्मिलने न परमाणुबुद्धिः । घटपटौ न घट इत्येकदेशप्रतियोगिका-
 भावबुद्धेः । तथा च परिमाणं परिमाणारम्भकं न संख्येति यद्यपि तथापि तादृशपरिमाणस्यापि स्वसजाती-
 योत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात्सरेणौ विवक्षितपरिमाणजनकत्वादपास्तं तदपि । अपसिद्धान्तः.....
 स्म तथा द्वाभ्यामिति । बहुत्वेत्यादि । बहुत्वं च महत्त्वं च प्रचयविशेषश्च बहुत्वमहत्त्वप्रचय-
 विशेषास्तेषामभावेन । बहुत्वाभावः पक्षे साध्यभावरूपप्राप्तसा.....स्वत्वादिति वक्ष्येत्प्राप्त-
 साधकश्च । महत्त्वाभावो ऋणुकजनितकार्ये ऋणुकतुल्यतासंपादकः प्रचयविशेषाभावोपि । महत्त्वेति ।
 न च संख्या द्वित्वरूपा परि.....केति वाच्यम् । ऋणुकतुल्यतापत्तेः । अतः परिमाणं
 त्रिभिरारभ्यते । तत्र संख्यया परिमाणारम्भ उक्तः । परिमाणजन्यं तु घटादिपरिमाणं कपालपरिमाण-
 जन्यम् । प्रचयस्तु शिथिलसंयोगस्तज्जन्यं परिमाणं तुलकादाविति । तथा च महत्त्वानारम्भ इत्यर्थः ।
 तद्द्वैयर्थ्येति ऋणुकाभ्यां जनितस्य वैयर्थ्येन तदारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ऋणुकेनाप्यसिद्धत्वं प्रसज्ययति
 स्म किंचेति । जीवाद्यष्टस्य कारणत्वं निमित्तत्वेन । दोषूयमानादयो यजन्तक्रियापदैर्विष्ट
 ज्ञानजन्तास्तद्भाष्यादिव्याख्यानास्तमर्थनीयाः । तस्मिन्निति नभसि । आप्येभ्यो जीवनीयेभ्यः ।
 तथैवेति संयोगप्रकारेणैव । एवमग्रेऽपि । तथैवेति पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यः, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण ।
 तथैवेति पृथ्वीत्वेनैव । महोदध्याविति । श्रुतिश्च 'अह्यः प्रातरुदेति सायमपः प्रविशति' इत्येव-
 माकारा । तथैवेति तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः संयोगप्रकारेण । सप्तमेति तानि सृष्टाणि शंकराचार्येण
 परिमाणान्तरास्वान्यहेतुत्वाभ्युपगमात् 'कारणबहुत्वाच्च कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत्त्वं' तद्विपरीत-
 गणुत्वम् 'एतेन दीर्घत्व ह्रस्वत्वे व्याख्याते इति । अद्यगम्यते इति 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति श्रुतिस्तु नैपा-
 मुपयोगिनी । एतावता तत्रेत्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्तं माध्यं विवृतम् । तद्भाष्यमाभासमुखेन योजनीयमित्या-

भावमिलने द्व्यणुकं महत् स्याद् द्विगुणपरिमाणवच्चात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

तामेतां प्रक्रियां दूपयन् प्रथमं अणुकपरिमाणं दूपयति महदित्यादि । अयमर्थः । यदुक्तं परमाणु-
गतया द्वित्वसंख्यया अणुकैवान्तराणुत्वमवान्तरह्रस्वत्वं चारभ्यत इति तदसंगतम् । दूरस्थयोर-
संयुक्तयोरपि परमाण्वोरीश्वरापेक्षादुद्विजन्त्यद्वित्वस्य विद्यमानतया तदानीं तदभावेन अणुको-
त्पत्त्यनन्तरं च भावेन अणुकद्रव्यासमवायिकारणीभूतः संयोग एव परिमाणेपि कारणत्वेना-
भ्युपेयः । न च तस्यान्यथासिद्धत्वम् । एकेन संयोगेन द्रव्यगुणात्मककार्यद्वयजननेपि बाधका-
भावात् । एकस्मिन् गुणे द्रव्यगुणजनकत्वस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणे अदृष्टे सिद्धत्वात् । वस्तु-
तस्तु संख्याया अपि द्व्यणुकादिकं प्रति कारणता । अन्यथा तद्वाचके पदे संख्योद्देश्यो न स्यात् ।
अतः संख्यया परिमाणमेव जन्यते इति न नियमः । किंच । तथा अणुकगतमेकत्वमेव जन्यते,
साजात्यात् । न त्वेकत्वेन । विनिगमनाविरहात् । न च तन्नित्यम् । अनित्यगतगुणस्यानित्यत्वा-
रदिमः ।

शयेनाहुः तामेतामिति । दूपयतीति सूत्रकारो दूपयतीत्यर्थः । इदं सूत्रप्रतीकम्- । तत्रोपरीत्यादि
भाष्यं विवरिष्यन्तः किंचिद्द्रव्येणेत्यादिसोक्तद्रूपणानां गौणत्वसूचनाय खेपामीश्वरोपादानत्वस्य
सूचनाय तान्यनूद्य खान्याहुः अयमर्थ इति । तेन तत्परिहारसंभवादित्यन्तेन ग्रन्थेन सोक्तद्रव्य-
द्रूपणानि गौणत्वेन भाष्ये युवन्ति स्म तेन गौणार्थेन सह त्वयमर्थ इत्यर्थः । अचान्तरेति ।
महाकार्यावान्तराणुत्वमेवमेवावान्तरह्रस्वत्वम् । तद्भावेनेति तयोराणुत्वह्रस्वत्वयोरारभ्यमाणयोरभावेन ।
संयोग इति परमाण्वोः संयोगः । कारणत्वेनेति अन्वयव्यतिरेकभाष्यम् । तथा द्व्यणुकं तु
समवायिकारणम् । अन्यथासिद्धत्वमिति अवश्यकृतनियतपूर्ववर्तिन्या द्वित्वसंख्ययाणुत्वह्रस्वत्व-
कार्यसंभवे तद्विज्ञसंयोगस्यान्यथासिद्धत्वम् । द्रव्यगुणेति गुणः परिमाणम् । बाधकेति सं-
योगस्यावश्यकत्वे बाधकस्य संख्याया अवश्यकत्वस्य अभावात् । संख्यावश्यकत्वस्य न्याय-
गात्रेऽभ्युपगमैककरणस्य न संयोगावश्यकत्वविषयकत्वरूपं बाधकत्वमिति भावः । सर्वोत्पत्तिम-
दिति । जडस्य भोग्यतया यददृष्टजन्यं तत्तद्भोग्यमित्येवं तथेत्यर्थः । तत्तु द्वित्वस्य विद्यमानत्वेनास्तु
कारणत्वं संयोगस्य त्वसमवायित्वेन परिमाणासमवायिकारणलक्षणान्तरत्वेनादृष्टस्य निमित्तरूपस्य
द्रव्यगुणजनकत्वादन्वयाप्रसिद्धत्वेन च किं पुनः 'लोके शब्दार्थसंघन्यो रूपं तेषां च यादृशम्, न
विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तस्तथा भवेत्' इत्यनेन विरुद्धत्वेन च द्रव्येतरकार्यं प्रति कारणत्रयानावश्य-
कत्वेन पक्षान्तरमाहुः वस्तुतस्त्विति । संख्याया अपीति परमाणुरूपेणापि द्व्यणुकपरिमाण-
जननसंभवात्परमाण्वोरिव संख्याया अपि द्व्यणुकसमवायित्वम्, समन्वयात् । सूचितश्चायं भाष्ये
तत्रोपर्यध इत्यादिना । अन्यथेति समवायित्वाभावे । द्व्यणुकवाचके द्व्यणुकपदे 'द्वि' इति संख्यो-
द्देश्यो न स्यात् । घटो मुदिति प्रत्ययात्समवायिवाचकस्यैव तदाचकत्वात् । न नियम इति किंतु
संख्यापि जन्यत इति । अथापि द्व्यणुकमेकमिति प्रत्यये द्वित्वमवयवगतमेकत्वमवयवविगतमिति
स्मरणानुमितिविषयत्वं मन्तव्यम् । तत्रापि संख्यैव कारणमित्येककार्यकत्वं नेत्याहुः किंचेति । एचेति
एवकारः परिमाणं व्यवच्छिनत्ति । साजात्यात् संख्यात्वेन साजात्यात् । न त्विति साजात्यमित्येव ।
अन्यथा द्व्यणुकं द्वित्वसंख्योद्देश्यो न स्यात् । अथवा परिमाणं मा जन्यतामन्यथैवोपपत्तेः । परिमाणेन
तु जन्यतामित्याहुः किंचेति । न चेति एकत्वं नित्यमिति तत्र जन्यते किंतु संख्यया परिमाणमेव

प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितो

भाष्यप्रकाशः ।

भ्युपगमात् । एवं अणुकपरिमाणमपि परमाणुपरिमाणेनैव जन्यत इति मन्तव्यम् । अन्यधाति-
प्रसङ्गापत्तेः । न च परिमाणस्य प्रकृष्टपरिमाणजनकत्वदर्शनात् सूक्ष्मे चातिप्रसूक्ष्मत्वस्यैव प्रकर्षत्वात्
परमार्था विश्रान्त्यनङ्गीकारेनवस्थापत्त्या मेरुसर्पपयोस्तौल्यापत्तेस्तस्यानारम्भकत्वमिति वाच्यम् ।
विभागजन्य एव कार्ये सूक्ष्मत्वस्य प्रकर्षतायाः सर्पपमङ्गादौ निर्णोतत्वेन संयोगजे कार्ये तथाङ्गी-
कारस्य भ्रान्तिमूलकत्वात् । अस्तु धा संख्यायाः परिमाणमात्रजनकत्वम् । तथापि तया-
णुत्वह्रस्वत्वे एव जननीये न महत्त्वदीर्घत्वे इत्यत्र किं नियामकम् । न च प्रत्यक्षतापत्तिः ।
स्पर्शरूपयोरनुद्भूतत्वाङ्गीकारेणापि तत्परिहारसंभवात् । अथवा, तयाणुत्वादिकमेव जन्यताम् ।
तथापि अणुकस्य परमाणुपरिमाणापेक्षया द्विगुणपरिमाणवत्त्वाद् अणुकं स्वजनकसंयोगद्वैविध्ये-
नोक्तरीत्या महद्वदीर्घवद् वा स्यान्न तु वर्तुलं ह्रस्वं चेत्यर्थः । भाष्ये, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वमधिप्रेत्य मिलनमित्यत्र गुणामावः । प्राक्पश्चादिति तिर्यग्भावेन । नन्वस्याकाण्डताण्डवस्य
रश्मिः ।

जन्यत इति न च वाच्यमित्यर्थः । एवमिति संख्यया संख्यावत् । अन्यथेति गुणजनने
साजालापेक्षाभावे । सरसेनापि तत्रन्येतेत्येवमितिप्रसङ्गापत्तेः । अत्रचस्येति विश्रान्त्यनङ्गीकारे सावयव-
त्वापत्त्या परमाणवः स्वावयवैरवयवाश्चावयवावयवैरित्यनवस्थापत्त्या मेरुसर्पपयोरनन्तावयवत्वसाम्या-
त्तौल्यापत्तेरित्यर्थः । 'न च वाच्यं अवयवात्पत्यमहत्त्वान्यां हि सर्पपमहीधरयोर्वैपम्यम् । परमाणो-
रप्यनन्तावयवत्वेऽवयवानन्त्यसाम्यात्सर्पपमहीधरयोर्वैपम्यासिद्धेरवयवापकर्षकाष्टावश्याभ्युपगमनीयेति ।
परमाणूनां प्रदेशामपि सति एकपरमाणुपरिमाणान्तिरेकी प्रतिप्रथिमा न जायेतेति सर्पपमहीधरयोरैवासिद्धेः
किं कुर्म इति चेत् वैदिकपक्षः परिगृह्यताम्' । तस्येति परिमाणस्य । विभागेति सर्पपमङ्गादावित्यस्य
विशेषणम् । सर्पपेति । आदिपदेनामिच्छुलिङ्गमङ्गादिः राजिका वा । संयोगज इति घटादिकं
संयोगजं कार्यम् । भ्रान्तीति सूक्ष्मत्वस्य प्रकर्षतायाः काव्यदर्शनात्तथेत्यर्थः । महदारब्धस्य
संयोगासमवायिकारणकस्याणुतरत्वं प्रसरेणौ दृष्टमिति भावः । न च तत्तुषु यथा यथा सूक्ष्मत्वं तथा
तथा प्रकर्ष इति लोके उपलम्भात् परमाणुपरिमाणजन्यस्याणुतरत्वं प्रकर्ष इति शङ्कम् । परिमा-
णाभ्यां आयमानस्याणुतरत्वाभावेऽणावणुत्वे एकतरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । परमाणोस्तत्कार्यविश्रान्तिस्थानत्वे
दूषणम्, ईश्वरस्य समवायित्वेन तत्तत्कार्यविश्रान्तिस्थानत्वे दूषणं नेत्युक्तम् । न तु परमाणवभावः ।
तेन 'चरमः सद्दिशेषाणामनेकः' इत्यस्याविरोधः । तेन 'तस्माद्वा एतस्मात्' इति श्रुतावश्यः परमाण-
वत्त्वस्य उक्तरीत्या महती पृथिवीत्वेवं सर्वत्र । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाहुः अस्तु चेति ।
महत्त्वदीर्घत्वयोर्जनितयोरसत्त्वेतुपलम्बिनिर्णयामिकेति शङ्कते न चेति । यदि महत्त्वदीर्घत्वे सातां तर्हि
अणुकमुपलभ्येत चक्षुषेति प्रत्यक्षतापत्तिः । अनुद्भूतत्वेति तत्कृतेनाङ्गीकारेण । तत्रोपरीत्यारभ्य
मण्डलं चेत्यन्तं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अधचेति । तचेति द्वित्वसंख्यया । अयमभ्युपगमः पूर्ववत् ।
खेति । द्वैविध्यमुपसंयोभागेमिलनेन प्राक्पश्चान्मिलनेन च । उक्तरीत्येति उपसंयोभागेमिलने
इत्युक्तरीत्या । महद्वदित्यादौ मतुव् वतिर्वा । भाष्ये संज्ञेति अस्याः परिमायायाः ज्ञापकमोरोदिति
वक्तव्ये 'ओर्गुण' इत्यत्र गुणशब्देनादेडोः संज्ञामूत्तेनोद्धिधानम् । तेन पञ्चधाणः क्षिणोतीत्यत्र 'सर्व-
धातुकार्थधातुकयोः' इति गुणो न । गुणाभाव इति 'गुणन्तल्लघूपधस्य च' इति सूत्रेण गुणाभावः ।
तिर्यग्मिति । अन्यधातिसूक्ष्मयोरन्यमावाङ्मनुभवापत्तेः, दिनवृद्धौ पलानुभववत् । अकाण्डेति

मण्डलं च । उपहासार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ ११ ॥

किमतो यद्येवमत आह ।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः । न कर्म । नकारो देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र संवद्यते । अतो द्व्यणुकाभावः । उभयथापि न परमाणुसंघटनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् । असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

किं प्रयोजनमत आहुः, उपहासार्थमिति य एवं लोकतत्त्वेप्यकुशलास्ते कथमात्मतत्त्वं ज्ञास्यन्तीत्युपहासार्थम् । वक्ष्यमाणरीत्या वा ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ एवं परिमाणदूषणशुद्धेन दूषयित्वा तदसमवायिकारणसंयोगदूषणशुद्धेनापि दूषयतीत्याहुः उभयथेत्यादि । गृहीत्वा पुनर्व्याकुर्वन्ति उभयथापि नेत्यादि । अयमर्थः । अपकर्षकाष्ठां प्राप्तेन परमाणुना सह यः परमाण्वन्तरस्य संयोगः स सार्वदेशिको वा ऐकदेशिको वा । नोभयथापि युज्यते । प्रदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापातात् । प्रदेशवच्चस्य सावयवत्वव्याप्तत्वात् । अतस्तस्य परमाणुत्वनिर्वाहाय निःप्रदेशत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति सुतरामशुक्तम् । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात् । अतः परमाणूनां यदि प्रदेशवत्त्वं यदि वा न, उभयथा न संयोगः । अथ संयोगार्थं कल्पिताः प्रदेशा अङ्गीक्रियन्ते तदा प्रमाणशून्यत्वात् सा कल्पना मनोरथमात्रमिति मनोराज्यतुल्यत्वात्तत्र शास्त्रस्य नियमस्य साधिका । अथाप्रदेशयोरपि संयोग इत्यङ्गीक्रियते, तथा सति तयोः सर्वात्मना संयोगेनासंयुक्तांशस्याभावात् तदेव तत् स्यात् । ततश्च रदिनः ।

अशाखविस्तारस्य । य इति वैशेषिकाः । उपहासेति । 'विहसन्त्यच्युतप्रियान्' इति तद्भास उचित इति भावः । तर्कप्रतिष्ठानस्योक्तत्वाद्विपरीतसंभावनयाहुः वक्ष्यमाणेति ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ भाष्ये उभयथापदं द्वेषा व्याकृतं तत्रोत्तरं मुख्यं मत्वोत्तरप्रकारेणावतारयन्ति स्म एवमिति । तदसमवायीति । तेनाधिकरणान्तर्गतसूत्रयोर्निर्वाहकत्वं संगतिः । किमन्यद्द्वयशुक्तदूपकमिति जिज्ञासया सूत्रप्रवृत्तेः । संयोगेति अस्तिसंयोगोऽपि द्विविधः । ऐकदेशिकः सार्वदेशिकश्च । ऐच्छिकं संयोगजं चेति कर्मापि द्विविधम् । उभयथा कर्म न संभवति येन संयोगो द्व्यणुकजनको द्विविधोप्यतोसमवायिकारणाभावात्तदभावो द्व्यणुकाभाव इति सूत्रार्थः । गृहीत्वेति । उभयथेत्यादिसूत्रे सौत्रं शब्दत्रयमुभयथेति भाष्येण गृहीतम् । न कर्मेति भाष्येण कर्मेति शब्दः, अत इत्यादिपदद्वयमतो द्व्यणुकाभाव इति भाष्ये सौत्रमिति ज्ञेयम् । पुनरिति । भाष्यत्वात् पुनरुक्तिरिति भावः । गृहीत्वा व्याकृतं विशदयन्ति स्म अयमर्थ इति । नोभयथेति परमाणुसंघटनं युज्यते । षट् चलनेसंपूर्वः । तेन संघटनं संयोगो व्याकृतः । अत्र भाष्ये हेतुः प्रदेशाभावस्तं समर्थयन्ति स्म प्रदेशेति । प्रदेशवच्चस्येति सावयवः प्रदेशवत्त्वात्, षट्त्रदिति फलितम् । अत इति व्याप्तेः सकाशात्सावयवत्वापत्तेः । अयुक्तमिति निःप्रदेशत्वमयुक्तम्, परमाणुसंघटनमयुक्तमिति वा । अव्याप्येति स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वं तस्य, त्रिभोस्तु न संयोग इत्यतो नियमादित्यर्थः । अत इति अनुपदोक्तहेतोः । कल्पनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । चाक्षस्येति चक्षुरादिजन्यज्ञानविषयसाव्याप्यवृत्तित्वरूपस्य । असंयुक्तेत्यादिभाष्यं

संयोगजनकं कर्मापि न संभवति । कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवद्वात्मसंयोगे

भाष्यप्रकाशः ।

यथा ह्यणुकजन्ये कार्ये महत्त्वानारम्भेण ह्यणुकतुल्यतया ह्यणुकजन्यह्यणुकान्तरवैयर्थ्यमेवं परमाणुजन्यह्यणुके परिमाणान्तराभावेन भोगानुपयोगात् तद्वैयर्थ्यमिति न तयोः संयोगः सुवचः । किंच । कर्मजोवयवजश्चेति द्विविधः संयोगो भवतां मते । तृतीयश्च संयोगजः संयोगः । तत्र द्वितीयस्तु निरवयवत्वाद् भवतामपि नात्र संमतः । अतः प्रथमो विचारणीयः । तत्र प्रथमं वायुपरमाणुषु कर्मोत्पद्यते ततस्ते संयुज्यन्ते । तेभ्यः संयुक्तेभ्यो ह्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तत एवमापः पृथिवी तेजश्च क्रमेण जाता नभसि तिष्ठन्ति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु भूतेषु महेश्वराभिध्यानमात्रात् तेजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यत इत्यादिर्हि फाणभुजानां प्रक्रिया । तत्र संयोगजनकं कर्मापि न संभवति । कारणान्तराभावात् । न हि तत्र स्वभावः कारणम्, महेश्वरसिसृक्षा वा । तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गादिदूषणप्रासात् । अतस्तद्भावाद्यानित्यमेव कारणमभ्युपगन्तव्यम् । तद्यदि प्रयत्नवद्वात्मसंयोगस्तदा सृष्टारम्भे निःशरीरस्वात्मनो मनःसंयोगस्याशक्यवचनत्वेन प्रयत्नसैवासंभवः । शरीरसंयन्धोचरमेव तदुत्पत्ति-

रदिमः ।

विवृण्वन्ति स्म अथाप्रेति । तदेवेति परमाणुद्वयमेवाणु स्यात् । भोगेति विदुक्षणभोगानुपयोगात् । सुवच इति । नापि परमाणुतो द्विगुणगुरुत्वं भोग्यम् । कपालद्वयारब्धे घटे कपालद्वयगुरुत्वतोषिकगुरुत्वसोचोलेऽननुभवात् । कारणमात्रगुरुत्वं गुरुत्वान्तरं सूक्ष्मतमं करोतीति भोगे भेदाभावात् । गुरुत्वं परमाणुमात्रवृत्तीति केचित् । परमाणुषु तन्नेत्ये । स्पष्टं चेदं स्पष्टीनिरूपणे प्रस्थानरत्नाकरे । तथा चोभयथापि संयोगस्य सार्वदेशिकत्वे ऐकदेशिकत्वे चापि परमाणुसंघटनं न युज्यते प्रदेशाभावादित्यादिहेतुपूर्णेन व्याकृतम् । न कर्मेति भाष्यव्याख्यानं संयोगजमित्यादि भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म किञ्चेति । श्येनशैलादिसंयोगः कर्मजः, मेपयोः सन्निपातोऽवयवजः । संयोगज इति । उक्ताभिघातसंयोगेत्प्रचयाख्यः । 'कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तत्कृच्छ्रमयोः । संयोगजोऽयं संयोगः' इति । कर्मोत्पद्यत इति भगवदिच्छयेत्येव । आप इति आपो नभोनिष्ठाः । यद्वा व्यापकत्वान्नभसः पृथ्व्यधःस्था अपि नभःस्थाः । पृथिव्यपि नभःस्था व्यापकत्वादेव । तेजस्तु नभःस्यं प्रसिद्धम् । अभिघ्नेति सिसृक्षा पुराणात् । इत्याद्रीति तस्मिन्नुत्पदनं सकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सप्तभुवनसहितमुत्पाद्य प्रजासर्गे विनियुक्ते स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा निरतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नः सर्वप्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगाद्युपः सुतान्भ्रज्रापतीन्मानसान्मनुन्देवर्षिपितृगणान्भ्रजापतीन्सृजति । मुखबाहुरूपादितश्चतुरो वर्णानन्यानि चोच्चावचानि भूतानि सृष्ट्वाऽऽश्रयाणुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयतीत्यादिपदार्थः । प्रक्रियेति तद्भाष्यीयप्रक्रिया । कारणेत्यादि भाष्यं विवरीतुमवतारयन्ति स्म तत्रैति कर्मजसंयोगे । कारणेति श्येने तु कर्मकारणं प्रयत्नः । तत्र स्वभाव इति परमाणुषु परिणामहेतुः । तत्प्रसङ्गाद्रीति ह्यणुकप्रसङ्गः प्रसरेणौ कार्यत्वाभानप्रसङ्गः ह्यणुकनित्यत्वप्रसङ्गश्च । इतः परं प्रयत्नवदित्यादिभाष्यं व्याचक्रुः अत इति । प्रयत्नवदिति प्रयत्नवानात्मा ईश्वरः तस्य परमाणुभिः संयोगः, उभयोर्द्वैव्यत्वात् । असंभव इति जानाती-

अहृष्टवदात्मसंयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरघञवत्वात् तदेव तत् स्यात् । विशेषा-

भाष्यप्रकाशः ।

दर्शनात् । अन्यथात्ममनसोर्नित्यत्वेन संयोगनित्यतया प्रयत्नस्यापि सार्वदिकत्वप्रसङ्गात् । अथाहृष्टवदात्मसंयोगस्तदा तस्य सार्वदिकत्वात् कर्मणोपि तथात्वप्रसङ्गः । लोके तथैव दर्शनात् । किंचैवमभ्युपगम्यमानेपि कारणान्तरे परमाण्वोर्निरवयवत्वादसंयुक्तांशस्याभावेन तदपि कार्यं परमाणुं स्यान्न द्व्यणुकम्, विशेषाभावात् । न च प्रविभज्यमानत्वमेव विशेष इति युक्तम् । लोके मुद्रराभिघातादिना घटभङ्गे कपालानां तेषामपि तथाभङ्गे कपालिकानां दर्शनेन विभागस्य प्रतिलोमक्रमेणैवोत्पत्तिनिश्चयात् प्रलयेपि शरीराणां प्रागेव नाशेन तदानीं परमाणुविभागजनककर्मजनकस्य जीवप्रयत्नाभिघातादेर्वक्तुमशक्यतया, अहृष्टपक्षेपि तस्य भोगनाशयत्वेन द्व्यणुकपर्यन्तभोगोत्तरं तन्नाशे तदानीं शरीराभावेन कर्मकरणाभावाद्दृष्टान्तरस्याप्यनुत्पत्तावशुद्ध्यविभागजनकस्य कस्यापि वक्तुमशक्यतया विभागस्याशक्यत्वादपि विशेषा-

रश्मिः ।

च्छतीत्यादिना 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वदति तत्करोति' इति श्रुतेश्चासंभवः । निःशरीर-
स्येत्याद्युक्तं तत्र निःशरीरत्वे मनःसंबन्धो न घटत इत्यत्र हेतुमाहुः शरीरेति । बृहदारण्यके
'उपाया' इति ब्राह्मणेश्वमुक्त्वा द्वितीयाब्राह्मणे 'नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमाघृतमासीत्' इत्यनयां
मृत्युरूपदेहसंबन्धमुक्त्वोच्यते 'तन्मनोऽकुरुत' इति । मृत्योः शरीरत्वं तत्रैवोक्तम् अशनाया हि
मृत्युरिति । अशनायेति सौर्यादौ । अशनायेः शरीरम् । 'यास्ते अग्ने घोरास्तनवः क्षुचं तृष्णा च' इति
श्रुतेः । अशासनया क्षुधेत्यशनाया क्षुत् । तदुत्पत्तीति बृहदारण्यके मनउत्पत्तिदर्शनात् । ननु
व्यापकस्यात्मनो मनःसंयोगः सुषट इति शरीरमन्तराण्युपपन्न इति प्रयत्नसंभव इत्यत आहुरन्यथेति ।
शरीरमन्तरापि मनःसंयोगाङ्गीकारे प्रकारे । सार्वदिकत्वेति । तथा च संयोगजनककर्मजनकस्यैव
प्रयत्नस्य संभवेन प्रलयाद्यनुपपत्तिः । अहृष्टेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेत्यादि कारणमि-
त्येव । अहृष्टवानात्मा जीवः । 'बुद्ध्यादिपट्टं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा, धर्माधर्मौ गुणा एते
आत्मनश्च चतुर्दश' इति भाषापरिच्छेदे । स च मुक्तः संसारिणस्तदाभावात् । तथात्वेति नित्यत्व-
प्रसङ्गः । लोक इति श्येनशैलसंयोगे संयोगजनककर्मनित्यत्वे विभागजनककर्माभावात्संयोगनित्यत्व-
प्रसङ्गदर्शनात् । चाभ्युपेत्यादिभाष्यं चमप्यर्थे आश्रित्य विवृण्वन्ति स्म कारणान्तर इति
असमवायिकारणे । तदपीति तेन तदेवेत्येवकारोप्यर्थे व्याख्यातः । चैवशब्दयोः स्पर्धार्थत्वेपि
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेःअदोषः । विशेषेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म विशेषेति संयोगकृतविशेषा-
भावात् । विभागसेतिभाष्यंभवतारयन्ति स्म न चेत्यादिना । परमाणुर्न विभज्यते द्व्यणुकं तु
विभज्यत इति । अभिघातः कर्मजः संयोगः । आदिशब्देन द्व्यणुकनिष्ठं विभाजकं कर्म । यद्वा ।
घटभङ्गे कारणत्याद्गतजलामत्वमादिशब्दार्थः । प्रतिलोमेति संयोगप्रतिलोमक्रमेण । प्रागिति स्वा-
रम्भकद्व्यणुकादिनाशात्प्राक् । तदानीमिति । जीवप्रयत्नेति । आदिशब्देन महेश्वरेच्छा । यद्वा,
आदिशब्देन दृष्टनिमित्तान्तरम् । तस्याः कालस्य चादृष्टे निवेशात् । अशक्यतयेति ज्ञानाभावेन
जानातीत्यादिप्रक्रियाभावात्तथा । दृष्टमुद्ररादिकसुयत्वाद्दृष्टकारणाभावमाहुः अहृष्टेति । 'धर्मोधर्मोवदृष्टं
स्यात्' । तस्येत्यादि तस्य अहृष्टस्य । सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । तन्नाशे इति अहृष्टनाशे । तदा-
नीमिति द्व्यणुकभोगोत्तरकाले । अहृष्टान्तरेति प्रारब्धस्य इत्यपिशब्दार्थः । अपि विशेषा-

भावाद् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो ह्यणुकस्याभावः ॥ १२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

भावात् । चोऽप्यर्थे किंचि । पार्थिवद्व्यणुकाङ्गीकारः । सुतरामसङ्गतः । पृथिवीपरमाणुषु
 स्नेहमाधेनेतरैतरासंप्रहादवयवव्युत्पत्तेरंशक्यवचनत्वात् । । संग्राहकत्वेनाप्यणुप्रवेशाङ्गीकारे तु
 व्यणुकचतुरणुकताया एवापत्तेरिति । एवं च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं
 द्व्यणुकं ग्रहद् दीर्घवद् वा स्यात् । उभयथापि न, तज्जनकं कर्मापि न । अतः स्वरूपविरोधा-
 द्वेत्वभावाच्च तदभावे द्व्यणुकस्याभाव इति सूत्रयोरन्वयः । तथा च द्व्यणुकाभावात्
 परमाणुकारणवादोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु मन्वत्वेवं, तथापि, 'अणुर्द्वौ परमाणु स्यात् त्रसरेणु-
 स्रयः स्मृतः' इति श्रीभागवते संज्ञामेदेन द्व्यणुकस्याङ्गीकृतत्वात् कथं तदविरोधः साधनीय
 इति चेत् उच्यते । तत्र हि 'चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो
 नृणामैक्यभ्रमो यतः' इति परमाणुलक्षणे सदा असंयुत इत्यनेन तत्संयोगानङ्गीकारात्
 संयोगजन्यद्व्यणुकाभावेऽपि ततः स्थूलभूतव्यणुकत्रसरेण्वादिविभागजन्यद्व्यणुकप्रतिषेधाभावेनावि-
 रोधात् । श्रौते पौराणे च दर्शने स्थूलदेव कारणात् सूक्ष्मस्य कार्यस्य विभागोनादावुपपत्तेः ।

रश्मिः ।

भावादिति । तथा च विभागस्याशक्यत्वाद्विशेषाभावादित्यपि भाष्यार्थः । भाष्ये चकारोऽप्यर्थे इति
 पदार्थसंभाषनार्थकत्वात् । चोऽप्यर्थे इति पूर्ववत् । अतो ह्यणुकस्येत्यादिभाष्ये विशेषमाहुः
 किंचेति । स्नेहेति अस्य जलमात्रवृत्तित्वेन तथा । नैमित्तिकं स्नेहं संगृह्यैव परमाणुः परमाणुं
 प्रतीत्यपि न । द्व्यणुके स्नेहाधिक्याद्द्व्यणुकतापत्तिः स्नेहाधिक्ये चतुरणुकतापत्तिरित्याहुः
 संग्राहकत्व इति । नन्वणुप्रवेशो जलपरमाणुप्रवेशो वा वाच्यः स चासंगतः । विशेषरूपपदार्थ-
 स्तदसंगवादिति चेन्न । त्वया विशेषपदार्थखण्डनात् । जलपरमाणुप्रवेशे द्व्यणुकातिरिक्तकार्यभोगा-
 भावाद्यणुकादिरुक्तः । वस्तुतस्तत्प्रिमसूत्रेणेतस्यान्वयायुक्तत्वात्तमाहुः एचं चेति । स्वरूपेत्यादि ।
 ग्रहदीर्घपरिमाणापत्त्या द्व्यणुकस्वरूपविरोधाद्धेतोरसमवायिकारणस्य संयोगस्याभावाच्चेत्यर्थः । संज्ञेति
 अणुसंज्ञाया भेदेन । चरम इति । वाक्यार्थस्तु स परमाणुर्विज्ञेयो यः सद्विशेषाणां चरमः सतो
 घटाद्विशेषाणामवयवानां मध्ये चरमो यस्य पुनरवयवो नास्ति, अनेकः समुदायावस्थां न प्राप्तः ।
 असंयुतः कार्यवशां न प्राप्तः सदा । द्व्यणुकस्य व्यणुकादुत्पत्तिरिति वक्ष्यते । ऐक्यभ्रमश्च नृणां यतः
 परमाणुभिर्भवति नृणां जीवानां यैः परमाणुभिः कृत्वात्मना सह देहस्यैक्यभ्रमो भवति देहाध्यासात्मकः ।
 ऐक्यभ्रमेहेतवस्तु परमाणव एव । 'क्षियाः प्रविष्ट उदरे पुंसोः रेतःकणाश्रयः' इति वाचयाघटा
 जीवो गर्भे प्रविशति तदान्यदा वा स्वस्य पित्रादेश्च वा धर्मापरमाणुभ्यां संस्कृतास्ते परमाणवोऽपि
 तत्राहारादिभिः प्रविश्य जीवस्वरूपेण सुदध्यन्ते रजस्वल्मिव तं कुर्वन्ति तदा जीवा देहमापद्यन्ते
 देहमव्यस्यन्ति । अत्र भ्रमजनकोऽनेन्द्रियदोषः, सर्वेषामेव, भ्रमात् किंतु विषयगतः
 परमाणुसंमन्धः, अतः सर्वेषां भ्रम, उपपद्यते । संमन्धापगमे तु विषयदोषाभावाच्च भ्रमो विद्या-
 वताम् । यद्यपि प्रस्थानरत्नाकरे सर्वत्रेन्द्रियदोषोऽप्युपगतः स चैतदतिरिक्तविषयः । तत इति
 संज्ञाभेदात् । 'स्थूलभूतेति व्यणुकमेव त्रसरेणुः तदादीत्यादिः । अचिरोऽपि । तथा
 च त्रसरेणुः समवायी, विभागोऽसम्प्राप्ती तज्जनकं कालादिकं निमित्तं द्व्यणुकं कार्यमिति फलितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘ब्रह्म वनं ब्रह्म स ब्रह्म आसीद् यतो धावापृथिवी निष्टतधुः’ इति ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्तरन्ति’ इति तक्षणादिश्रुतः । न चानुगतकार्यकारणभावविरोधः । जन्यद्रव्यत्वेन स्वयोग्यावयवस्थूलांशत्वेन कारणतानुगमात् । न च लोके दृक्ष्येभ्य एव तन्तुप्रभृतिभ्यः पटादेः स्थूलस्य कार्यस्योत्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्रापि तन्तुसमुदायस्यैव कारणत्वेन तं छिद्येव यत्रादिभ्यः पटाद्युद्धारत्, स्थूलादेव दृक्ष्योत्पत्तेः । एवं तन्त्रादेरप्यंशुसमुदायरूपान् तं चावयवाः स्थूलादेव तूलाद् विभज्य यत्रादीधावस् एव मुख्यो व्यापारः । संयोगस्त्ववान्तरः । यत्र पुनर्मञ्जूषादां लोहदन्तदारुनिर्मासादिभिः पर्यायेणावयवशो योजनम्, गृहादीं चेष्टकादिभिन्नश्रापि महावयव्युत्पत्तिरिति पटन्याय एव । स च स्थूलांश एव ।

रदिमः ।

ब्रह्म वनमिति वनं ब्रह्मसमूहः धावापृथ्वीसमूहो वा । स इति धावापृथ्वीयां स्थूलः । धावापृथिवीति सुषांमुलुगिलौघे लुक् । पूर्वसवर्णो वा । निष्टतधुरिति तद्धू तनूकरणे धानुर्लिङन्तो निरापूर्वकः । तक्षणादीति । ‘तथाऽसतः सपे ततधुः’ । असतः कार्यसद्विलक्षणत्वात्स्थूलात्कारणात्कार्यं ये तक्षणागततधुः तनूकरणं चक्रुरित्यर्थः । दन्तगृहादितक्षणेन प्राप्तीचपकासुत्पत्तिं चक्रुः । तथा पीरार्णं दर्शनम् । काल उपादानमिति । स च परममहत्परिमाणयानिति स्थूलात्क्षोत्पत्तिः । एतद्य ‘गुणव्यतिकराकारः’ इत्यस्य सुषोधिर्न्यां तृतीयस्कन्धे-स्फुटम् । न चान्विति साधारणस्वगनुगतत्वम् । जन्यद्रव्यत्वेन स्वर्गत्वेन कार्यकारणभावः । जन्यद्रव्यस्य कारणप्रिकल्पनियमात् । स्वर्गस्य संयोगसाप्तमवायित्वात् । तस्य संयोगाभावेनाभाशक्तिमागन्त्ये-कार्यं कारणप्रिकामावादिरोधः इति न च शङ्कमित्यर्थः । कार्याणां द्वैविध्येन जन्यद्रव्यत्वापच्छिद्यं प्रति स्वर्गत्वेन कारणत्वस्य विभागजन्यकार्येषु व्यभिचारदर्शनाद्विद्वमनुगतत्वं सिद्धं च संयोगविभागकार्यसाधारणं (पथं) जन्यत्वे द्रव्यत्वे स्वयोग्यावयवस्थूलांशत्वेनानुगतत्वं तदाहुर्जन्यद्रव्येति । स्थूलांशत्वेन पटं प्रति गृहाशेरपि कारणता सादतः स्वयोन्यावयवेति । अवयवशब्देनैव परमाणुवारणं हस्तपरिमाणमादाय परमाणुकारणवादः सात्त्वित्वात्प्राप्य स्थूलांशत्वेनेति । स्थूलत्वं हस्तपरिमाणे परमाणुपरिमाणेतरपरिमाणवत्त्वं तेन विभागजनपरमाणुषु न कारणत्वं स्थूलांशमावात् । मन्त्रपस्तु समवायित्वम् । कारणत्वेति । किञ्च त्वदुक्तस्य मनसि व्यभिचारात्, मनसि संयोगादीकारात्, संयोगस्य स्वर्गानतिरेकात्, लोके संयुक्त एव स्पष्टत्वप्यवहारात् । उष्णादयश्च संयोगस्यैव भेदाः स्फुटमिदं प्रग्यानरत्नाकरे । तं छिद्येति तं तन्तुसमुदायं छित्त्वा । तेन निमित्तसंयोगवद्विभागस्यापि कार्यान्तर्गतित्वम् । न चान्तदेशवच्छेदेन विभागः संयोगस्तु प्रतितन्तुनिति शङ्क्यम् । निमित्तत्वेन तद्योग्यस्थानेषूपगमात् । असमवायित्वज्ञानसमन्वये संयोगाद्विभागस्य मुख्यव्यापारत्वमुपपादाहुः एवमिति । आदिशब्देन कपालादिः । कार्यासादीलवादिशब्देन मृदास्यादिः । विभाग इति सप्तम्यन्तम् । संयोग इति यप्रतिशेषे णञ्शस्त्वलावयवयोजनं संयोगः । कुण्डलप्रतिमादावपि सुवर्णमण्वादिसमुदायस्यैव कारणत्वम् । यत्रेति । निर्मासो गृह्णारसः । आदिशब्देन पित्तलादिः । इष्टकादीलवादिशब्देनाश्मचूर्ण-सदादिः । तत्तद्वययेति लोहादिरूपावयवसमुदायारीयो मञ्जूषादियोग्यो लोहादिमयो वान्तरावयवी तस्योत्पत्तिः । तादृशावयविसमुदायाच्च मञ्जूषादिरूपवहावयव्युत्पत्तिरित्यर्थः । एवं चेति । रजांसि परमाणवः स्फुरं च । स्थूलांशेति ‘पुंसो रेतःकणावयवः’ इति वाक्याद्रेतःकणापेक्षया स्थूलांशः ।

भाष्यप्रकाशः ।

अत एकस्यैकमेवोपादानम् । अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात् । कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन कारणगतैकत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे वाचकाभावात् । नच तेषामनारम्भकत्वम् । द्वित्वबहुत्वादीनां तत एवारम्भात् । अत एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्चयः । तेनादिसृष्टिगतमन्तिमं च कार्यं विभागात् । अन्यत्तु यथासम्भवं विभागात् संयोगाद्वैति घटादिवलादवगन्तव्यम् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः । अतोऽशुद्धयसंयोगजन्यद्वयशुक्तसंवात्राभावबोधनाच्च कोपि दोष इति दिक् ॥ १२ ॥

रत्नः ।

रत्नांसि तु स्थूलानि । अत इति । समुदायकारणत्वाङ्गीकारादेकस्य मज्जूपादेर्घृहादेः शरीरस्य चैक एव लोहदन्तकाष्ठसमुदाय इष्टकादिसमुदायो धीजरजःसमुदायश्चोपादानमित्यर्थः । अन्यथेति मज्जूपादेर्लोहदन्तकाष्ठानि, गृहादेरिष्टकासृत्पापाणकाष्ठानि, शरीरस्य धीजरजःपरमाणव इत्येवमनेकेषामुपादानत्वे । कारणगतेति लोहगतमेकत्वं दन्तगतमेकत्वं काष्ठगतमेकत्वं तैरेवमन्यत्र । प्रत्येकमिति कार्यावयवगतैकत्वारम्भे । तेषामिति अनेकोपादाननिष्ठैकत्वानाम् । किंतु तत्समुदायगतमेकत्वमारम्भकम् । तत एवेति एकत्वैर्ग्योपेक्षाद्युद्धिविषयेभ्यः । अत इति कार्यानेकत्वार्थः । ननु तन्त्वादिसंयोगेभ्य एव पटाद्युत्पत्तिसंभवेऽपि विभागादीनामन्यथासिद्धत्वमिति हृदिकृत्साहुर्निष्कृष्टं तेनेति ब्रह्मवन्मिलादिश्रुतिसिद्धत्वेन । अन्तिमं परमाणुरूपं ह्यणुकविभागात् । विभागाद्वैति । दान्तचपकाद्युत्पत्तिर्दन्तादिविभागात् । घटनाशो मुद्राराघाघातसंयोगात् । पटोत्पत्तिस्तनुविभागात् । चङ्घिनाशो जलसंयोगात् । एवमादिसृष्टिगतं स्वकारणसंयोगात् यतः सर्वं स्वकारणे लीयत इति । अन्तिमं च स्वस्वकारणसंयोगात् यथा पृथिवी गन्धे परमाणुरूपानि, गन्धस्त्वप्सु । व्युत्पादितमिति । तन्मयात्र पूर्वमनूदितम् । परमाणुलक्षणं तु 'उभयथा च दोषात्' इति सूत्रभाष्यव्याख्याने दूषणीयम् । आरम्भवादोपि दूषित एवेति न पुनरुच्यते । अतोऽन्यथासिद्धत्वं निमित्तान्यासमवाध्यास्तातुर्भेदे न तु निमित्तान्तरत्वेनासमवाध्यास्तादृश्यामस्माकं भेदे कारणत्वे निमित्तत्वं तदभावेऽन्यथासिद्धत्वमिति । एतेनाण्डजा उद्भिजा अपि व्याख्याताः 'पुंसो रेतःकणाश्रयः' इति वाक्यात् । उद्भिजा अपि धीजखातजलपृथ्व्यादिरूपस्थूलेभ्यः । खेदजास्तु स्थूलदेव खेदादुत्पद्यन्ते । संयोगाद्भिभागाद्वा भवतीति पूर्वं वचनव्यक्तेः, सूक्ष्मरूपेण कार्यसत्ता न विरुच्यते पक्षात्वस्तिशब्दव्याख्या सत्ता 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति लक्षणाद्धटाद्युपाधिभेदेन घटत्वादिवत्स्थूलसामान्यविभागाकादेव तत्तद्व्यक्तिसत्तादिकं भासते । विपरिणतं बुद्धमपक्षीणं च तदेव न द्रव्यान्तरम्, तत्त्वेनाप्रत्ययात्, प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च । परिणतं दुग्धं दधि भवति स्थूलदुग्धविभक्तदुग्धपरिणामात् । चिरविभक्तदुग्धं यत्र दधि भवति तत्र स्थूलमन्यथासिद्धम् । गुरूपसत्त्वादेर्ज्ञानं प्रति नान्यथासिद्धत्वं समन्वयात्समवायित्वम् । उपदिष्टज्ञानसमन्वयाच्च शिष्यज्ञानमपि कार्यम् । गुरूपसत्तिर्निमित्तकारणम् । 'इमामगृष्णन् रशनाद्यतस्येत्यथाभिधानीमादत्त' इति चाक्येन गर्दभरशनाग्रहणमन्नात् । गृष्णन् गृह्णन् 'ग्रहो भक्षन्दासि' । ननु विभागेनोत्पत्तौ नाशः केन स्यात् । शृणु संयोगेन भविष्यतीति । मुद्राराघमिधातादिना घटादिनाशात् । अत इत्यादिभाष्यविवरणमत इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्त उपसंहरन्ति स्म अत इति । कोपीति ननु 'परास शक्तिर्विविधैव ध्रुयते' इति श्रुतेरुपादानमीश्वरः परमाणवश्चतुर्विधाश्च । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यत्र 'यतो वा इमानि' इत्यत्र यत इत्येवमुक्तमिति चेन्न । यत इत्यत्र ब्रह्मरूपस्य जिज्ञासाधिकरणेन सिद्ध्याऽन्यप्रयोगस्य

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्व्यणुकयोः समवायोद्गीक्रियते । स संयन्धिनोरवस्थानमपेक्ष्य, संयन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा संयन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोपि न द्व्यणुकसुत्पद्यते । किंच । समवायो नाद्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् ।

भाष्यप्रकारः ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ असमवायिनिमित्तयोर्दूषण-
हृत्वेन दूषयित्वा समवायदूषणहृत्वेन दूषयतीत्याशयेनाहुः परमाण्वित्यादि । सूत्रे तु
समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति पूर्वेण संयन्धः । परमाणुद्व्यणुकयोः कारणकार्ययोः
समवायोद्गीक्रियते काणार्दः । समवायो नामापुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्यय-
हेतुः संयन्धः । यथा इह तन्तुषु पटः, इह पटे शुक्लत्वम्, इह गवि गोत्वमिति । स च,
कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाधनोर्जातिव्यवत्योर्विशेषनित्यद्वययोश्च । अपुतसिद्धौ च
तां, ययोर्दूषोरनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । स च सर्वेषामेको नित्यो व्यापकथेति । एव-
मभ्युपगम्यमानो यः समवायः स संयन्धिनोः परमाणुद्व्यणुकयोरवस्थानमपेक्ष्य वक्तव्यः ।
संयन्धस्योभयस्वरूपनिरूप्यत्वेनोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यत्वात् सदा संयन्धिसत्त्वमपेक्षते ।
संयन्ध च द्व्यणुकं न सदातनम् । असत्कार्यवादाभ्युपगमेन पूर्वकाले तदभावात् । अत-
स्तस्य नित्यत्वाय द्व्यणुकं नात्पद्यत इत्यद्गीकार्यम् । तथा सति असत्कार्यवादहानिरन्यथा च
रदिमः ।

महाविधोपनिषदि 'महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम् । यत्रोत्पत्तिं त्वयं चैव महाविष्णुमहेश्वरात्'
इति प्रोक्तमप्यादिभ्य एवोत्पत्तेरद्वैतश्रुतिविरोधाच्चेत्वेयं न कोपि दोष इत्यर्थः । दिगिति
शंकराचार्यादिशर्वाश्रमतत्त्वात्पुराणायसंमतत्वाच्च दिगिति ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥ अस्तमवायीति । नन्व-
सत्त्वस्योर्दूषितः, निमित्तं तु न दूषितस्त्विति चेत् । किंच । ईश्वरस्य निमित्तसत्त्वत्वे परमाणुसत्त्वा-
व्यभावात्निमित्तमीश्वरः सूत्रोक्तं कर्म निमित्तं तददूषितमेव । अगिन्ननिमित्तोपादानमिति वक्तव्यमिति
निमित्तं दूषितम् । समवायो नामेति एतच्च तद्भाष्येस्ति संयन्धान्तम् । इह प्रत्ययानाहुः
यथेति । आधाराधेये आहुः स चेति । कार्यकारणयोरित्यादि द्व्यणुकपरमाण्वोः, घट-
रूपयोः । पचंश्चैत्र इत्यत्र चैत्रपचनयोः षट्यटत्वयोः कर्मक्रिययोः । कर्म 'सत्यं विज्ञानमानन्दं
महा' इत्युक्तश्रीयमुनात्रिदशं सत्ताक्रियात्वं राधात्वं च । क्रिया राधा । नवाध्यां व्युत्पादितं
पेट्टी कायाम् । विशेषपदार्थसकलपरमाण्वोर्धेत्यर्थः । एतेषु युगलेष्वसुतसिद्धत्वं विद्यते अयु-
तेति । तौ अयुतसिद्धौ जानीयात् तावीदृशाविलाह यचोरिति अयुतसिद्धलक्षणम् । यथा जाति-
व्यस्योर्व्यक्तिकानाशेनश्यदेकं गोत्वमपरगवाश्रितमेवावतिष्ठतेतो जातिव्यक्ती अयुतसिद्धे । स चेति
समवायः । 'नित्यसंयन्धत्वम्' तल्लक्षणम् । संयोगेतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादावति-
व्याप्तिवारणाय संयन्धेति । स सतिभि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवमिति । संयन्धस्येति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म संयन्धस्येति । स च नित्य इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म स च नित्य-
त्वादिति । तदभावात् द्व्यणुक्ताभावात् । अतोपीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तस्येत्यादि ।
तस्य समवायस्य नित्यत्वाय । तथा सति द्व्यणुकस्य नित्यत्वे सति । अन्यथेति द्व्यणुकानित्यत्वे ।

संबन्धत्वात् तस्य । यथा संबन्धिनि संबन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि ।
तथा सत्यनवस्थितिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकारः ।

समवायनित्यत्वहानिरित्युभयतापाशा रज्जुः । अथ स नित्यत्वात् परमाणुष्वेव तिष्ठन् पश्चाद्
अणुकेन संबद्धत इत्युच्यते तर्हि तस्य तदानीं सत्तायां प्रमाणं वक्तव्यम् । न तावद्धौकिकं
प्रत्यक्षम् । परमाणूनामेवाप्रत्यक्षत्वेन तद्वर्तमानस्य सुतरां तथात्वात् । नापि योगिनाम् ।
कणादादिभ्रतिरिक्तैर्मुनिभिरनङ्गीकारात् । अणुदप्रत्यक्षस्य प्रादकवलितत्वात् । नाप्यनुमानम् ।
तत्साधकस्य लिङ्गस्याभावात् । नापि शब्दः । सर्ववेदादित्रैतृणामपि मुनीनां तादृशश्रुति-
पुराणवाक्यानुपलम्भात् । ताप्युपमानम् । तत्सदृशस्य संबन्धान्तरस्याभावात् । किंच । सदृशा-
न्वेषणे संयोगस्तथा वक्तव्यः । तदापि समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः तेन तुल्यत्वात् । संबन्ध-
त्वेनापि तिष्ठतस्तस्य यथा संबन्धिनि स्थित्यर्थे संबन्धान्तरस्य समवायस्यापेक्षा, एवं सम-
वायस्यापि स्यात् । संबन्धत्वेनात्यन्तभिन्नत्वेन च तत्रौल्यात् । ततस्तस्यापि तस्यापीत्यनव-
स्थितिश्च । अन्यान्यपि दूषणानि श्रीहर्षमिश्राधुक्तानि मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितानीति
यदिनः ।

पाशो बन्धनसाधनम्, प्रकृते दूषणकारणम् । अग्रिमभाष्यं विवरीतुं धीठिकामाहुः अध स इति ।
स समवायः । पश्चादिति दृष्टुकोत्पत्त्यनन्तरम् । तदानीमिति दृष्टुकोत्पत्तिपूर्वकाले ।
प्रमाणमिति अयुतसिद्धेर्बन्धात्प्रत्यक्षम् । तत्साधकेति दृष्टुकोत्पत्तेः पूर्वं परमाणौ समवाय-
सत्तासाधकस्य । तादृशेति परमाणूनां समवायो दृश्यते यत्र तानि तादृशानि श्रुतिपुराणवाक्यानि
तेषामनुपलम्भात् । तत्सदृशस्येति समवायसदृशस्य । सादृश्यमेकत्वमित्यत्र व्यापकत्वं सादृश्यम् ।
किंचेति भाष्यं विवरीतुमवतारयन्ति स्म किंचेति । तथेति संबन्धत्वेन । संयोगेनेति भाष्यं
विवृण्वन्ति स्म तेनेति । तथा च सूत्रे साम्यानुत्पत्त्वात्समवायानवस्थितेर्न समवायाङ्गीकारो युक्त
इति सूत्रशेषार्थः । संबन्धत्वादित्यस्य तुल्यत्वादित्यर्थे इति भाष्ये उपचारं व्यावर्तयितुं संबन्धा-
न्वेतोस्तुल्यत्वादित्यर्थे हृदिक्लृत्माहुः संबन्धत्वेनेति । तस्येति संयोगस्य । समवायस्या-
पेक्षेति गुणगुणित्वाम्याम् । संयोगातिरिक्तगुणगुणिनोः स इति कल्पने गौरवात् । अस्मन्मते
स्पर्शस्य संयोगानतिरेकात्स्पर्शस्य संबन्धानङ्गीकारप्रसङ्गाच्च । 'न च संयोगजाः स्पर्शजाश्च न
मन्तव्याः' इत्यत्राचार्यैर्द्वयोर्भेदाङ्गीकाराच्चैवमिति वाच्यम् । लोकसिद्धपुरस्कारात् । तत्रौल्यात्
संयोगतौल्यात् । तथा सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत इति । समवायस्यापि समवाया-
पेक्षेत्येवं समवायसमवायस्यापि समवायापेक्षेत्यर्थः । चेति । तथा च सौत्रशकारोपान्वेतीत्यर्थः ।
प्रस्थानरत्नाकर इति शब्दखण्डे । व्युत्पादितमिति । यत्चयुतसिद्धलक्षणेऽपराश्रितत्वं तत्रापर-
संबन्धित्वम् । तत्र कोसौ संबन्धः संयोगः समवायो वा, नाथः समवायस्यलेपि तस्य संबन्धेन
समवायापलापप्रसङ्गात् । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विशेषात् । नापरः, अपराश्रितत्वस्य समवायिघटित-
त्वेन समवायिनिरूपणे आत्माश्रयप्रसङ्गेनानिर्वाच्यत्वात्समवायासिद्धेः । वस्तुगत्या तु कार्यमात्रस्य
प्रत्यये नाशं वदन्निर्विशेषिकैस्तादृशगुणक्रियाप्रतियोगिकस्य तादृशच्युतनुपयोगिकस्य च समवायस्य
प्रतियोग्यादिनाशात् प्रमादृणां जीवानां घाह्यकरणनाशाच्च प्रतीत्यभावेन कालिकादिसंबन्धेन कालादौ
सत्ताभ्युपपादयितुमशक्यवद्विनिवृत्त्यप्रतिज्ञा मन्येतेति श्रीहर्षमिश्रः । आदिशब्देनान्यमतं तदपि

भाष्यप्रकाशः ।

नात्रानुद्यन्ते । अतः समवायाभ्युपगमादपि द्व्यणुकाभावः इत्यर्थः । ननु दूपिते समवाये अद्युत-
सिद्धयोः कः सम्बन्धोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, तादात्म्यमेवेति वदामः । कथमिति चेद्, इत्यम् ।
प्रत्यक्षात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यसमवेतं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेः । तथा सुवर्णं सुकृतम् इत्यादिभग-
वद्वाक्याच्च कारणकार्यद्रव्ययोस्तादात्म्यं निर्विवादम् । गुणादिष्वपि विचारे शब्दादीनामाकाशा-
दितन्मात्रात्वेन संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वविभागानां सापेक्षवृत्तिकतया स्वरूपानतिरेकेण
रश्मिः ।

तत्र द्रष्टव्यम् । सूत्रार्थमाहुः अत इति । साम्यादनवस्थितेः समवायाभ्युपगमाच्चेत्येपरर्थः ।
तदभाव इति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इत्याहुः द्व्यणुकेति । तादात्म्यमिति । एतच्च समन्वयाधिकरणे
लक्षितम् । इति व्याप्तेरिति । यथा घटद्रव्यं कपालद्रव्यसमवेतं तद्वटद्रव्यं कपालद्रव्यात्मकमित्यत्र
यदि यद्रव्यसमवेतं तदात्मकत्वव्यभिचारि स्यात्तदा यद्रव्ये तदात्मके न भायादिति तर्को व्याप्ति-
शोधकः । कारणेति धर्मादिः । उपजीव्योपजीवकभाव इतिवत् । गुणगुणिनोरित्याद्युक्तेषु तादात्म्य-
माहुः । यद्वा यद्ययं वह्निमान्न स्याद्द्रूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः । कार्यं च यदि
क्वचित्कारणं विना भविष्यति । अहेतुक एव वा भविष्यतीतिवद्वा । गुणगुणिनोरित्याद्युक्तेषु
तादात्म्यमाहुः गुणादिष्वपीति । स्वरूपेति घटे दृष्टे सति पूर्वोक्तानां गुणानां घटस्वरूपानतिरेके-
णानुभवो दृश्यते । यथैको घटः परिमित एतद्देशात्पृथगस्मात्परोस्मादपरोस्माद्विभक्त इति । यदि स्वरूपा-
तिरिक्ततया गुणता स्याद्रूपो घट इति प्रतीयनुल्लेखवदेको घट इत्यादिप्रतीयनुल्लेखः स्यात् । उल्लेखस्तु
रूपज्ञानं रूपीत्येवम् । तस्माद्रूपमर्थजातिः । एते तु स्वरूपे निविशन्ते । एकत्ववानिति प्रतीतिसत्त्वे
एक इति प्रतीतेः । एवमन्याः प्रतीतय उन्नेयाः । किंच । सापेक्षावृत्तिर्वर्तनं येषां तथाविधाश्च ।
नहि रूपादीनां सापेक्षावृत्तिरस्ति एतदपेक्षया नील इति । या तु स्वल्पनीलमपेक्ष्यैष नीलोधिक
इति प्रतीतिः सा तु नीलस्याधिक्यं सापेक्ष्यमिति बोधयतीति न दोषः । अन्यथैतादृशाधिक्यमपि
गुणान्तरं स्यात् । न च स्वाश्रयसमवेतत्वरूपपरंपरासंबन्धेनात्रापि परिमाणात्मकाधिक्यमिति वाच्यम् ।
नीले आधिक्यप्रतीतेर्वाधकाभावाच्च । न च गुणे गुणानङ्गीकार इति नैवमिति वाच्यम् । स्वाश्रया-
धिकदेशवर्तिन्यां प्रभायां गुणाङ्गीकारस्वावश्यकत्वात् 'गुणाद्वा लोकवत्' इति सूत्रभाष्ये स्फुटी-
करिष्यते । अथवा सापेक्षा तद्रव्यमेवापेक्ष्य वृत्तिर्वर्तनं सत्ता द्रव्यनाशे तु नाश इत्येवंरूपया सापेक्षि-
कवृत्तिकतयेत्येवत्यर्थः । तथा च संख्यादयः स्वरूपानतिरेकवन्तः स्वरूपसत्त्वेऽसत्त्वे सति स्वरूपनाशे
नाशात्, कम्बुग्रीवादिमत्त्ववत् । व्यतिरेके रूपादिमदित्यनुमानं फलितम् । ननु व्यतिरेके हेतुः
साधारण इति चेन्न । आमघटादौ रूपपरावृत्तिदर्शनेन विशेष्याभावप्रयुक्तो हेत्वभाव इति । एवं
शब्दरसगन्धस्पर्शानां परावृत्तिरत्र द्रष्टव्या । संख्यादयस्तु न तथा । आमघटे दृष्टानामेवैकत्वसंख्या-
मध्यमपरिमाणयन्निरूपितपृथक्त्वपरत्वापरत्वविभागानां पके घटेष्वनुभावात् । न चैवं रूपादयो
भवन्ति । अतः संख्यादयो घटस्वरूपानतिरेकवन्तः । रूपादयस्तु स्वरूपातिरेकवन्तः । न च
संयोगाभावो विभागः विभागाभावः संयोगः किं न स्यादतो विनिगमनाविरहादुभयं मन्तव्यम् ।
प्रस्थानरत्नाकरे तु कारणकोटिसमाप्त्युपान्ते पृथक्त्वमाधिर्भावेन्तर्भावाभावभूतुः । अस्मात्पृथगि-
त्यादिव्यवहारसाधकत्वेनाविर्भावतिरेके मानाभावात् । शिरोमणिस्तु पदार्थतत्त्वविवेचनाख्य-
ग्रन्थे गुणवृत्तितया संख्या पदार्थान्तरमित्याह । न चैकं रूपमितिप्रत्ययो भ्रमः । बाधकाभावात् ।
एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैकं रूपमिति प्रत्यय इति चेत् विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्यामविलक्ष-

रदिमः ।

णायास्तद्वृत्ताप्रतीतिरसंभवात् । नन्वेतादृशानुभवे मानाभाव इति चेन्न । घटत्वादावेकत्वेकार्थसमवाया-
देकं घटत्वमितिवद्द्वौ घटत्वमिति प्रत्ययापत्तिः । द्वौ घटावित्यत्र तादृशसंघन्धेन द्वित्वस्य
घटत्वे वक्तुं शक्यत्वात् । यत्तु घटत्वे घटत्वमित्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति, रघुदेव एतद्व्याख्यायामाह
तन्मन्दम् । घटत्वसैकत्वेन घटत्वे घटत्वान्तैर्कार्थसमवायामावात् । तस्मात्संख्या पदार्थान्तरमिति
द्वित्वस्य घटत्वे समवायामावात् द्वौ घटत्वमिति प्रत्ययः । तदिदमशोभनम् । पदार्थान्तरत्वे
गौरवात् । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे स्वरूप एवान्तर्भावात् । द्विकं प्रातिपदिकार्थ इति
पक्षे विभक्त्यर्थत्वात् । तथा च पाणिनिः 'ह्लोकयोर्द्विवचनैकवचने' इति । यत्तु शिरोमणिः
पृथक्त्वमपि न गुणान्तरम् । अन्योन्याभावादेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेः । तथा च घटास्पष्टः पृथग्भिन्न
इतोरर्थान्तरमिति प्रत्ययः । पृथक्त्वं भिन्नत्वरूपं भेदं चावगाहत् इति युक्तम् । तथा परत्वा-
परत्वेपि न गुणान्तरे । न चैवं विप्रकृष्टसन्निकृष्टयोर्येष्टकनिष्ठयोश्च देशकृते परत्वापरत्वे कालकृते
च ते आश्रित्यायमस्मात्परोऽयमस्मादपर इति व्यवहार उच्छेत्स्यतीति वाच्यम् । बहुतरसंदेशसंयोगा-
ल्पतरसंयोगान्तर्भूताभ्यां विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वाभ्यां दैशिकपरत्वापरत्वयोस्तत्प्रागभावाधिकरणक्षणा-
वृत्तित्वरूपतउपेष्टत्वोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तितत्कत्वरूपतत्कनिष्ठत्वाभ्यां कालिकपरत्वा-
परत्वयोश्चोपपत्तेः । परमाद्ययोर्देशापेक्षा । यथा प्राचीदिशमपेक्ष्य ग्रामावधेः परं गृहमिति । द्वितीययोस्तु
परस्परस्यापेक्षेति कनिष्ठत्वमपेक्ष्य ज्येष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमपेक्ष्य कनिष्ठत्वमिति तथेति । पृथक्त्वपरत्वापरत्वाना-
मन्योन्याभावसंयोगतत्तत्पदाद्यैवन्तर्भावमाह तदप्यविरुद्धम् । कथमिति चेत् । विप्रकृष्टत्वसन्नि-
कृष्टत्वयोः संयोगेन्तर्भावस्य व्याख्यातुदोषदुष्टत्वात् । यदि च बहुतरदेशसंयुक्तो देशस्तस्य संयोगो
दूरतर इति परत्वमेतादृशसंयोगस्तस्यापरत्वमपीति विभाव्यते तर्हीस्तु संयोगेन्तर्भावो दैशिकपरत्वा
परत्वयोर्न तावता गुणान्तरतेति ध्येयम् । अत्रासमवायिकारणं दिक्संयोगः । निमित्तं तु बहुतर-
स्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानम् । अपरत्वस्य त्वल्पतरस्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानं निमित्तम् । असमवायि तु
तदेवेति । कालिके तु कालसंयोगोऽसमवायिकारणम् । निमित्तं तु तत्पूर्वोत्पन्नत्वरूपज्येष्ठत्वबुद्धिः ।
तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धिश्च । केचित्तु बहुतरसंयोगान्तरितत्वे विप्रकृष्टत्वम् । अल्पतरसंयोगा-
न्तरितत्वे सन्निकृष्टत्वम् । बहुतरस्पन्दान्तरितजन्मत्वे ज्येष्ठत्वम् । अल्पतरस्पन्दान्तरितजन्मत्वे
कनिष्ठत्वमन्तर्भावयन्ति स्म । कनिष्ठेधिकजीविनि बहुतरस्यपरिस्पन्दान्तरितजन्मसत्त्वेन परत्व-
व्यवहारापत्तिस्तु न भवति । कनिष्ठत्वबुद्धिकाले ज्येष्ठत्वबुद्धिरदेति तत्सापेक्षत्वात् । एवं च कनिष्ठ-
जन्मकालानन्तरभूतकनिष्ठत्वबुद्धिकालमादाय स्पन्दन्याधिकतयोरवसेयत्वाद् इत्यपि वदन्ति स्म ।
शुक्तावलीकारस्तु पृथक्त्वस्यान्योन्याभावात्मकत्वे घटास्पृशगितिबद्धो नेत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गः ।
अतो यादृशार्थयोगे पञ्चमी सोऽन्योन्याभावमित्तः पृथक्त्वशब्दार्थ इत्याह । अत्र
'अन्यारादितरतै दिक्शब्दाश्चरपदाजादियुक्ते' इति सूत्रेण इत्यर्थग्रहणमितरस्यन्यार्थत्वेपि
ग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्यनेन तु पञ्चमी ग्रन्थकर्तृनापेक्षिता । घटाद्विन्न इतिवत् घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्ते-
रनुकारात्किंतु 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति सूत्रेणामिप्रेता । अत्र तु पृथगिति
शब्दग्रहणं न त्वर्थग्रहणम् । रामं रामेण वाग्य इतरो भिन्न इति प्रयोगामावात् । तथा च नञ् न
पृथक्त्वशब्द इति नञो योगे पञ्चम्यापादनं न संभवति । ननु 'अन्यारात्' इति सूत्रेण प्राप्ता पञ्चमी
कथं वार्था । अन्यो घट इतरो घटो भिन्नो घट इतिवद् घटो नेत्युपपत्तेः । अन्यारादिति सूत्रं तु
यत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्तत्र पञ्चमी विदधाति न त्वन्योन्याभावाद्युयोगिनि । नन्वेवमपि घटो

भाष्यप्रकाशः ।

संयोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्शेन्तर्भावेन बुद्ध्यादिप्रमत्तान्तानां मनोवृत्तितया वेगस्थितिसापेक्ष-
रश्मिः ।

नेत्युपपत्तावपि घटो न पट इत्यत्र पटशब्दादन्योन्याभावप्रतियोगिनः पञ्चमी तु स्यादेवेति चेन्न ।
अन्योन्याभावमात्रवाच्यार्थग्रहणात् । अन्यपदस्य तत्रैव शक्तेः । नञर्थस्तु संसर्गाभावोन्योन्या-
भावश्चेत्यग्रहणमित्यपञ्चमी । न चान्यारादिति सूत्रेणैव पञ्चम्याः पृथग्योगे प्राप्तावपि पृथक्सूत्रेण
पञ्चमीविधानं पृथक्त्वमन्यारपृथगिति बोधयिष्यतीति वाच्यम् । पृथक्सूत्रस्य तृतीयाद्वितीययोर-
प्राप्तयोर्विधानार्थत्वात् । नव्यास्तु । अन्यारादिति सूत्रे निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदप्रयोग-
स्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते । घटो नेत्यत्र पञ्चम्यदर्शनात् । न चान्योन्याभावविशिष्टार्थं पदयोगे
पञ्चमीति व्याख्यायतां घटो नेत्यत्र तु नञो नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वं किंत्वन्योन्याभावार्थकत्व-
मिति न नञो योगे पञ्चमीति वाच्यम् । घटाद्देद इत्यत्र घटो नेत्यत्रान्योन्याभावार्थकभेदपदयोगे
पञ्चम्यप्रसङ्गापत्तेः । अतः पूर्वोक्तमेव प्रयोजकमित्याहुः । अत्रापि घटादन्यः पट इत्यत्रान्योन्याभावा-
नुयोगिनः पटात्कथं न पञ्चमीति प्रश्नः । किञ्च पूर्वतश्चे पटस्य तृतीये पादे 'क्रियाणामाश्रितत्वा-
द्रव्यान्तरे विभागः स्यात्' इत्यधिकरणे दर्शपूर्णमासयोर्नीलसंभवे नीवाराः स्वीक्रियन्ते । तत्र
नीवारद्रव्यभेदात् कर्म भिद्यते, द्रव्यकर्मणोरेकत्वात् । यतो द्रव्यं कर्मणः स्वरूपम् । ततो
द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमिति प्राप्ते इदं सूत्रं प्रवृत्ते क्रियाणामित्यादि । क्रियाणामाश्रितत्वा-
द्रव्याणामाश्रयत्वात्तादात्म्येन भेदस्यापि सत्त्वाद्रव्यान्तरे नीवारद्रव्ये कर्माविभागः स्याद्रव्यस्य तु
विभाग इति सूत्रार्थः । अत्र क्रियाक्रियावतोरभेदे जालादिवद्गुणवद्देवतादिभेदेषु चलति यजति
दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतीत्येकबुद्धिवेद्यत्वं हेतुरिति पार्थसारथिमिश्रा वदन्ति । तदेकबुद्धिवेद्यत्वं
चेमी घटपटादित्यत्र व्यासज्यवृत्त्यपीति घटपटयोस्तादात्म्यापत्तिः । मैवम् । एकबुद्धिवेद्यत्वं च
ययोरैकतरस्याविच्छिद्यैव वेद्यत्वं घटपटयोस्तु न भवत्यविच्छिद्य वेद्यत्वम् । कालान्तरे विच्छेदेऽयं
घटस्ततोऽप्ययं पट इति बुद्धिवेद्यत्वात् । नह्येवं क्रियां द्रव्यतो विच्छेद्य जानाति कश्चित् ।
एवं हेतुं प्रसाध्य संख्यादिषु पक्षेषु एकबुद्धिवेद्यत्वाद्देतोस्तत्तादाश्रयस्वरूपानन्तरेकः साधनीयः ।
पक्षैकदेशस्तु दृष्टान्तः । सर्वमपिभेयं प्रमेयत्वादित्यत्रैव शब्दस्पर्शरसगन्धरूपाणि तु विच्छिद्य
गृह्यन्त इति नाश्रयस्वरूपाः । वेदशब्दनित्यत्वेनाकाशोत्पत्तेर्देक्ष्यमाणत्वेनाकाशोत्पत्तेः पूर्वं शब्दस्य
विच्छिद्य ग्रहणात् । ननु यद्वाहकं तदेवाकाशमस्तु यत्र गृह्यते स एवाकाशोस्तु । सत्यज्ञानानन्दा-
तिरिक्तपदार्थाभावेन तदानीं तदतिरिक्तग्राहकाधिष्ठानयोरभावात् । स्पर्शोप्युष्णो जले विच्छिद्य
गृह्यते । नहि तत्र बह्वचयवयाः सन्ति । अंशतो बहिनाशप्रसङ्गात् । पात्रेणान्तरितेवयवप्रवेशा-
संभवाच्च यतस्तथैव दृश्यते । रसोपि विच्छिद्य गृह्यते । कटुसंलग्नकाष्ठे कटुरसोपलब्धेः ।
गन्धरूपयोस्तु गुणाद्वेति सूत्रे विच्छिद्य ग्रहणं वक्ष्यते । अतः शब्दादयः पश्चात्प्यधिकदेशवर्तिनः ।
तर्हि संयोगादीनां तु भविष्यत्याधिक्यमित्याकाङ्क्षायां नेत्याहुः संयोगेति । स्पष्ट एव लोके
संयुक्तत्वव्यवहारात्संयोगः स्पर्शः । गुरुत्वमपि स्पर्शः स्पर्शसहितनोत्तोलनादिना तदवगतेः । द्रवत्व-
मपि स्पर्शः, स्पर्शेन तज्ज्ञानात् । स्नेहोपि तथा, त्वचैवावगमात् । तथाच स्पर्शेन्तर्भावेनेत्यर्थः ।
स्फुटमेतत्स्पर्शनिरूपणे प्रस्थानरत्नाकरे । संयोगस्पर्शत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । गुरुत्वं तु कठिन-
संयोगः । स्नेहद्रवत्वे शिथिलसंयोगौ प्रत्यक्षः । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानाम् ।
मनोवृत्तीति 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीरित्येतत्सर्वं मन एव'

भाष्यप्रकाशः ।

क्रियाणां सामर्थ्यरूपत्वेन जातेरपि व्यवहारसाधकतया स्वरूप एव निवेशेन तत्रापि तादात्म्यस्यैव स्फुटत्वात् । भावना संस्कारो विशेषाश्च प्रमाणविरहादेवानादरणीया इति न कोपि शङ्कालेश इति दिक् ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

इति श्रुतेः । काम इच्छा, सङ्कल्पो निश्चयः, विचिकित्सा संशयः, श्रद्धा वास्तिक्यम्, धृतिः सुखादि, धरणमप्रकाशनम् । धर्मिभः । इति शब्देन प्रकारवाचिना । दृष्टश्लेहाद्या मनोधर्मा एव । एते चाध्यासेन जीवे भासन्ते । तेन रूपसंख्यापरिमाणस्पर्शविभागवैराग्यसांख्ययोगतपोभक्ति-चैतन्यसत्त्वानि द्वादश पारमार्थिकानि । परत्वापरत्वान्तःकरणाध्यासप्रणाध्यासेन्द्रियाध्यासदेहाध्यास-स्वरूपविस्मरणानि सप्तान्योपमर्दीन्यानीत्येवमेकोनविंशगुणा जीवे न तु चतुर्दशगुणाः, अष्टविधावतां तथैवानुभवात् । अन्यत्रान्तर्भूतानि स्पष्टप्रतिपत्तावुक्तानि । अतो न संख्याविरोधः । वेगेति । इमौ संस्कारौ । क्रियाः पञ्चविधा अपीति । सामर्थ्येति मनसो इति दूरगमन ईदृशो वेगो भवतीति प्रयोगवदीदृक् सामर्थ्यं भवतीति प्रयोगात्पर्यायतानिश्चयात् । एवं शाखादावेतादृशः संस्कारो भवतीति प्रयोगवदीदृक्सामर्थ्यं भवतीति प्रयोगात् । क्रिया तु प्रत्यक्षेणैव पृष्ठते निष्किये शरीरादौ निःसामर्थ्यं शरीरमिति सक्रिये समर्थं शरीरमिति च प्रयोगात्क्रियापि सामर्थ्यम् । सामर्थ्येन गच्छतीत्यत्रापि सामर्थ्येन कर्मणेत्यर्थः । क्रियाणां त्रिक्षणावसायित्वेन क्रियान्तरजन्यत्वात् सामर्थ्यरूपत्वेनेत्यर्थः । तेनैषां सामर्थ्यरूपत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणम् । जातेरपीति ॥ इयं गौरित्यादि-व्यवहारसराधकतया आकृतेरपि व्यक्तायेव द्रव्यरूपायां निवेशेनेत्यर्थः । इदं शब्दखण्डे प्रस्थान-रत्नाकरे स्पष्टम् । यथा काष्ठविकारेषु मञ्जूपास्तम्भीपीठकादिषु काष्ठस्यैकविधस्य आकृत्या मञ्जूपादिव्यवहारः । तेन स्वरूपे निवेशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । स्वरूप इति पूर्वोक्तदिशा । निवेशेनेति । खट्वीत्यापि पथैव गुणा भवन्तीति शेषः । संन्योयः तन्माप्यव्याहृत इत्याहुः तन्नापीति । प्रमाणेति । तथा च भावनाज्ञानम् । न चैवं स्थूलनुपपत्तिः । 'अनुभवमिदं ज्ञानं सृष्टिः' इति तद्वक्षणात् । विशेषस्तु शब्दखण्डे प्रस्थानरत्नाकरे भ्रमनिरूपणानन्तरं सृष्टिनिरूपणेवसेयः । विशेषास्तु नवीनमतेषु न सन्ति । शिरोमणिरपि पदार्थतरविवेचने नाङ्गीचकार । न कोपीति । समवायपट्टितलक्षणादावपि समवायपदेन तादात्म्यमेवोच्यत इत्यतो न कोपीत्यर्थः । सांख्यमतदपणावसरे पदार्था विचारिताः अपि तादात्म्येपि प्रोच्यन्ते गुणाद्यन्तर्भावार्थम् । अत्र समवायदपणेन पदार्थेन्तर्भावः स्मृतः । किंच । पूर्वोधिकरणसमाप्तौ नव तत्त्वानुक्तानि दिक्षालयोः स्थाने प्रकृत्यहंकारौ स्वीकृत्य तेन द्रव्याणि नवः । परं स्वीश्वरस्तु न तन्मतप्रतिपन्न इति प्रतिपदं स्फुटम् । आत्मघादे चोक्तं मया । मनस्तु जन्यमसमर्थं चेति क्षितौ प्रवेशः । गुणास्तु तन्मात्रात्मकाः पथैव । इतरेषामन्तर्भाव उक्तः । इतरेषां यथायमेतेष्वेवान्त-र्भावात् । धर्मो धर्मो वि-कर्म । स्वर्गादिसाधने धर्मः । तिरोहितधर्मस्त्वधर्मः नरकसाधनम् । नराणां कं सुखम् । अत्यन्तापराधिनां पञ्चमोक्तनरकाणामपि सुखत्वात् । कर्म तु आत्मस्वरूपं सङ्घिनमप्येकमेव गमनात्मकम् । न तृक्षेणादिपत्रकम् । द्वाणुकसमवाययोर्दपणेनास्य स्वतन्त्रेच्छ-स्यापि मुनेः पर्यनुयोगानर्हत्वात् । सामान्यं चाकृतिरतस्तदपि स्वरूपम् । आनन्दमात्रकरपादगुणो-दरादिरूपत्वादाकृतेः, भाया वा, व्यक्तिसाधये अतिरिति, आकृतिः तत्र स्थितं रूपं वा । शेषास्तु न सन्त्येक्यभ्रमजनकाः । विशेषास्तु सन्ति । समवायोपि न, तादात्म्यमस्ति । अभावत्व-

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं स्यात् ॥ १४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ तदभावा इतीहाप्यनुपपन्नते । व्याकुर्वन्ति परमाणो-
रदिमः ।

स्त्वत्यन्ताभावः । उपदेशे सत्त्वात् तिरोभावे निविशते । इह भूतले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतीनां तिरोभाववावगाहिरवात् । तिरोभाव एव नास्तीति व्यवहारदर्शनात् । घटामावाभावस्य घटात्मकत्वेन संकीर्णत्वेऽप्यभावमुखप्रतीत्या तिरोभावत्वाव्यभिचारात् । अभावपदेनापि भावप्रतियोगिकपृथक्त्व-
वानेव प्रतीयते । न भावः अभावः इति भावभिन्नः अभाव इति । स च निषेधपूर्वको भाव एवान्यथा ह्यसत्त्वात् खण्डवन्निःस्वभावः स्यात्तथा सति न प्रतीयेतैव । अतः प्रतीत्यनुरो-
धाद्भावान्तरविलक्षणस्तिरोभावरूपप्रब्रह्मशक्तिरूप एव । 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै सुरैवरिणः'
इति वाक्यात् । तिरोभावस्तु वर्तमानस्य वस्तुनो दर्शनाभावयोर्यतेति विद्वन्मण्डने स्फुटम् ।
ध्वंसप्रागभावौ तु समवाय्यवस्थाविशेषस्वरूपौ । तिरोभावसहकृता कार्यस्थितिप्रतिकूलावस्था ध्वंसः ।
तादृशी कार्यविर्भावानुकूलावस्था प्रागभावः । तदतिरिक्ते मानाभावात् । अवस्था च समवायिनो
ग्राह्या । तथा च प्रत्ययः कार्यस्थितिप्रतिकूलां कारणावस्थां पश्यत एवेह घटो ध्वस्त इति ।
कार्यजननानुकूलां कारणावस्थां पश्यत एवेह घटो भविष्यत्यत्र घटप्रागभाव इतीति । अन्योन्या-
भावस्तु प्रतियोगितावच्छेदकारोपापवादः । अयं घटः पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदवान्घट इति धोषमुत्पादयन् प्रतियोगितावच्छेदकपटत्वं घटे नास्तीत्येवमारोप्यापवदतीत्यल-
न्ताभाव एव । लक्षणान्तरे तु स्पष्ट एवात्यन्ताभावः । 'प्रतियोगितावच्छेदकतानियामकसंघन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकाल्यन्ताभावः सः' इति लक्षणम् । घटे समवायेन पटत्वं नास्तीति प्रत्ययः ।
तादात्म्यसंघन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमन्योन्याभावत्वं यदि तदा त्वतिरिक्तः । परं तु घटस्तादा-
त्म्येन पटो नेत्यत्र पटतादात्म्यप्रतियोगिकभावे पर्यवसानात्तादात्म्यरूपप्रतियोगितिरोभावसंकीर्ण-
घटरूपानुयोगिस्वरूपविषयत्वात्स्वरूप एव निविशते । न च भवेदेतदेवं यदि पटतादात्म्यं घटे नेति
धोषः स्यात् । धोषस्तु पटप्रतियोगिकाभाववान्घट इत्यापाद्यते तदा पृथक्त्वमन्योन्याभावः ।
एतन्नोपपादितं प्रस्थानरत्नाकरे प्रत्यक्षखण्डेऽभाववादे निपुणतरमुपपादितम् । अन्योन्याभावस्य
भावत्वं संसर्गाभावत्वं चेति घटन् शिरोमणिरप्येतदनुमेने । केचित्तु प्रागभावमपि न मन्यन्त
इत्यलम् । अपि च तमः पदार्थान्तरं न तेजःसामान्याभावः । 'स्वतेजसापिवत्तीव्रमात्मप्रस्त्रापनं
तमः' इति वक्ष्यघातकभावात् । विशेषस्त्वन्धकारवादे द्रष्टव्यः । प्रतिविम्बोऽपि पदार्थान्तरः
प्रतिविम्बवादे स्फुटः । तद्व्यायेन गन्धर्वनगरादेरपि मायिकत्वस्य तुल्यत्वात् । 'अपरेयमितस्त्व-
न्याम्' 'जीवभूताम्' इति गीतायाम् । जीवस्य व्यापकत्वं तु न भवति । जीवव्यापकत्वखण्डन-
वादे खण्डनात् । किंच गन्धोऽधिकदेशश्रुतिः, चम्पकादौ तथादर्शनात् । विशेषस्तु 'गुणाद्वा' इति
सूत्रे वक्ष्यते । पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतैकादशेन्द्रियाणां च लक्षणानि प्रमेयप्रकरणे प्रस्थानरत्नाकरे
सन्ति । इन्द्रियाणां त्वन्तर्भावोहंकारे । 'वैकारिकस्त्वैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् । तन्मात्रेन्द्रिय-
मनसां कारणं चिदचिन्मयः' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । एतच्चतुर्थपादे विशिष्य वक्तव्यम् ।
दिगिति तर्काप्रतिष्ठानादिगिति ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥ कारणान्तरस्य चेति भाष्यं । विवृण्वन्ति स्म

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद् विपर्ययः ।

भाष्यप्रकाशः ।

रित्यादि । सामग्रीसमवधाने हि कार्यावश्यंभावनियमो लोके दृष्टः । प्रकृतेऽपि परमाणोः सम-
वायिन ईश्वरेच्छादृष्टयोर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राकारे सत्त्वात्तज्जन्यस्य परमाणुद्वयकर्मणस्तज्जन्यस्य
संयोगस्य चाभावो वक्तुमशक्य इति कारणान्तरस्य सर्वस्य विद्यमानत्वाद् द्व्यणुकं सदा स्याद-
तोऽपि जन्यद्वयशुकाभावात् परमाणुकारणवादे न संगत इत्यर्थः ।

अन्ये तु परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभय-
स्वभावा वा । आद्येऽविरतं सर्गापत्तिः । द्वितीये तु सर्वदा तदभावापत्तिः । तृतीये तु विरोधः ।
चतुर्थे तु पूर्वोक्तरीत्या निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदतत्रत्वे नित्यनिवृत्ति-
प्रसङ्ग इत्याहुः । सोऽयं स्वभावविकल्पो वैशेषिकानभ्युपगतत्वादाचार्यरूपेक्षितः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥ एवं संयोगजन्यद्वयणुकदूषणेन
कार्यद्वारा परमाणुकारणवादे दूषितेऽपि यावत् तेषां नित्यत्वं न दूष्येत तावदनन्यथासिद्ध-
नियतपूर्ववर्तित्वरूपस्य तदीयस्य कारणलक्षणस्य परमाणुत्वभिमाने पुनः स वाद उचिष्टेदिति
तदभावाय परमाणुनित्यत्वदूषणेन दूषयतीत्याशयेन तद् व्याकुर्वन्ति यदित्यादि । 'सद-
कारणवन्नित्यम्' इति हि काणभुजं चतुर्थीभाष्यारम्भे लक्षणम् । तदत्र विपरीतव्याप्तिप्रदर्शनेन
सत्प्रतिपक्षोत्थापनाद् दूष्यते । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादाकाशादिवदिति
साधने, अनित्या रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति प्रतिसाधनस्य सत्त्वादिति । एतेनैव सौल्य-
स्यापि सिद्ध्या परमाणुतापि दूषितैव । तेषां मते रूपादिक्रमेणैव गुणानामुपकान्तत्वात्
रदिमः ।

ईश्वरेच्छेति । अदृष्टं च जीवस्य । तज्जन्यस्येति कर्मजन्यस्येत्यर्थः । भावादित्यस्य विवरणं
अभावो वक्तुमशक्य इति । अभावमुखविवरणं तु परैर्दूषणानामुद्भावितानां सत्त्वाद्भावे संदेहात् ।
सदेति । तदभाव इत्यतस्तदित्यनुवृत्त्येहातुपज्य सदेत्यावृत्त्या योजनीयम् । तत्कार्यं द्व्यणुकमपीति
भाष्ये स्यादिति क्रियापदम् । अधुना तु तदभाव इत्यनुपज्यत इति पूर्वोक्तमनुपक्षेण सहार्थमाहुः
अतोपीति । अन्य इति शंकराचार्यादयः सर्वे । निमित्तस्य ईश्वरेच्छादृष्टरूपस्य । तद-
तत्रत्वे इति निमित्ताऽतत्रत्वे । उपेति । तेनाशङ्काः सिद्धा एवानूद्यन्ते सर्वत्रेति ध्वन्यते ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥ कार्यद्वारेति द्व्यणुकरूपकार्योभावं
द्वारीकृत्य । तदीयस्येति । स्वस्य तु आविर्भावकशक्त्याधारत्वस्य कारणलक्षणस्येश्वरेभिमान
इति भावः । लक्षणमिति नित्यत्वलक्षणम् । तदत्रेति व्याप्तिबोधकं सूत्रम् । प्रकृतसूत्रे
सत्प्रतीति 'साध्याभावसाधकं, हेत्वन्तरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः' । न्यायसूत्रं व्याचक्षते
परमाणव इति । यत्र सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वं तत्र नित्यत्वमिति व्याप्तिः । विपरीतव्याप्तिमाहुः
अनित्या इति । एतेनेति रूपादिमत्त्वेन हेतुना । सिद्धेति परमाणवः हस्ताः रूपादि-
मत्त्वात्, शकलवदित्यनुमानेन सिद्ध्या । दूषितैवेति ह्रस्वपरिमाणाङ्गीकारात् तदनङ्गीकारो
भाष्यविरोध इति । ये तु परमाणुगतवामुत्पत्तेजस्त्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वमाहुस्ते तदयुक्तं
गौतं न विदुः । ननु नैवं व्याप्तिः संभवति रूपादिमत्त्वाभाववति धायौ भागवतोक्तरीत्याऽनित्यत्व-

अनित्यत्वमपरमाणुत्वं च । न च प्रमाणवलेन तदतिरिक्तेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रे रूपादीत्युक्तम् । तेन वायुपरमाणुव्यपि न व्याप्त्यभावः । नन्ववयवावयविसंबन्ध-
स्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्पयोः परिमाणभेदो न स्यात् । अनन्तावयवा-
रब्धत्वाविशेषात् । न च परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति शङ्क्यम् । संख्या-
विशेषाभावे परिमाणप्रचययोरप्यशक्यवचनत्वात् । न चैवं विशेषाभ्युपगमेऽप्यवयवप्रलयस्य
शक्यवचनत्वात् सावधित्वं शङ्क्यम् । अन्त्यस्यावयवस्य निरवयवत्वाभ्युपगमे तदवयवविभाग-
स्याभावेन तज्जनकस्यान्यस्य सजातीयस्य वक्तुमशक्यतया अजन्यत्वे, अजन्यभावत्वेन चान-
श्वरत्वेन व्याप्त्या प्रलयस्यैवासंभवात् । अतो निरवयवमेव द्रव्यमवधिरिति मन्तव्यम् । एवं
प्रमाणवलेनावगते सति तदतिरिक्त एव रूपादिमत्त्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिरिति न प्रतिसाधनदोष
इत्याशङ्कायामाहुः न चेत्यादि । स्यात् तदतिरिक्ते व्याप्तिर्धेदि प्रमाणं चलवत् स्यात् । तदेव
रश्मिः ।

सत्त्वेनान्वयव्यभिचारात् इति चेत्तत्राहुः रूपादीति रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्व-
संयोगविभागपरत्वापरवबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दाश्चेति न्यायोक्ता
प्रणाध्याशिता आदिपदात् । न तु 'शब्दस्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्धजातयः' इति भगवद्वाक्यो-
क्तप्रणाडी । इत्युक्तमिति । तथा च स्पर्शस्य वायौ सत्त्वेन रूपादिमत्त्वादनित्यत्वं वायाविति
नान्वयव्यभिचार इति भावः । तेनेति सूत्रे रूपादीति शब्दे स्पर्शस्यापि संग्रहेण । अधिकरणस्या-
यमर्थे इत्यादिना मुक्ताचल्युक्तं परमाणुसाधनमुक्तम् । इदानीं दिनकरो महाद्वेवनामा
यदाह तत्परमाणुसाधनमाशङ्कन्ते नन्ववयवेति । अनन्तेति । तथा च परमाण्वभावे एवं परमाणु-
कारणत्वे त्वीश्वरातिरिक्तकारणे इच्छायास्तावत्परमाणुसंयोगविपधिणीत्वेन नोक्तदोष इति भावः ।
न च परिमाणेति मेर्धवयवपरिमाणं महत् । सर्पपरिमाणं ह्रस्वम् । मेर्धवयवसंयोगो-
ऽशिशिलः प्रचयः । सर्पपावयवसंयोगः प्रचयः शिशिलः, अन्तःस्नेहदर्शनात् । विशेष इति अवयव-
विपरिमाणविशेषः । मेरुसर्पयोः परिमाणमवयवसंख्याजन्यं न तु प्रचयपरिमाणजन्यमिति मत्वा
तावदाह संख्येति । विशेषेति नित्यं परमाणुमवधिं मत्वा मेरुसर्पयोः परिमाणभेदरूपविशेषा-
भ्युपगमे । प्रलयस्य नाशस्य । सावयवत्वमिति अवयवावयविसंबन्धस्य नश्यदवयवविपर्यन्तत्वम् ।
अवयवावयविसंबन्धस्य विनश्यदवयवोऽवधिरिति यावत् । एवं च न मेरुसर्पयोः परिमाण-
भेदानुपपत्तिरिति भावः । निरवयवत्वेति । सावयवत्वे तु कार्यद्रव्यत्वापत्यावयवधाराप्रसङ्ग
इति भावः । तज्जनकस्येति अन्त्यावयवजनकस्य । व्याप्त्येति अनश्वरोऽजन्यत्वादित्य-
त्राकाशादौ व्याप्त्यान्यावयवनाशस्यैवेत्यर्थः । अत इति नित्यत्वात् । द्रव्यं परमाण्वाख्यम् ।
तच्चान्त्यम् । प्रमाणेति व्याप्तिज्ञानरूपप्रमाणवत्त्वेन । तदतिरिक्त इति परमाण्वतिरिक्ते ।
व्याप्तिरिति । परमाणुषु तु विपक्षत्वेनान्वयव्यभिचार इति भावः (न प्रतीति अन्व-
यव्यभिचारात्) न प्रतीति न प्रतिसाधनं प्रतिपक्षस्तत्संबन्धी सत्यतिपक्षे दोषः प्रतिपक्षरूपः ।
आदाङ्गायामिति स्वयमनुदितायाम् प्रतिविधानमाहुरित्यर्थः । व्याप्तिरिति । अन्वयव्यभि-
चारमपि लक्षयति । भाष्यस्य दर्शनमनुमितिस्तदभावादित्यर्थं मत्वाहुः न हीति । नित्यत्व-
व्याप्यसदकारणवत्त्वन्तः परमाणव इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यं ज्ञानं परमाणवः नित्यत्ववन्त इति
ज्ञानमनुमितिः । एवं च परमाणुषु नित्यत्वप्रत्यक्षातुमित्योरभावाद्द्रवादिमत्त्वेनानित्यत्वेन व्याप्तेरन्वयव्य-

अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परिहृता ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तु नास्ति । कुतः । अदर्शनात् । न हि परमाणुर्द्रव्यते, येन भवदुक्तस्वाकारणवच्चस्य हेतोः पक्षधर्मतावसीयेत । न च तस्य पक्षधर्मतायां अज्ञातायां परमाणुषु नित्यत्वानुमितिः संभवति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादनुमितेः । ननु कार्यद्रव्यत्वसावयवत्वयोः समव्याप्त्या क्वचिन्मूलकारणरूपस्यावधेरवश्यं परामर्शनीयत्वादुक्तरीत्याश्रयित्वेन परमाणुसिद्धौ तस्याजन्यतायाश्च सिद्धौ कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यदर्शनेऽप्यदोष इति चेत् तत्राहुः कार्येत्यादि । यदि हि कार्यानुपपत्तिः सादेवं कल्पनाप्यनुमन्येत सा तु नास्ति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः', 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'तज्जलान्' इत्यादिश्रुत्यैव तत्परिहारात् । कार्यवैजात्यादीनां बाधकानां न विलक्षणत्वाद्यधिकरणैः प्रागेव परिहाराच्च । अतः सत्प्रतिपक्षत्वाच्च तदनुमानेन परमाणोस्तन्नित्यत्वस्य वा सिद्धिरित्यसंगतः परमाणुकारणवाद इत्यर्थः । किंच । यदिदं नित्यस्य सामान्यलक्षणे सत्पदं तदप्यनर्थकम् । कारणावस्थायस्मिः ।

मिचाराभावात्प्रतिसाधनाहितः सत्प्रतिपक्षत्वदोषस्तदवस्थ इत्यर्थः । हृद्यत इति । उद्भूतरूपाभावादिति भावः । उद्भूतरूपत्वेन प्रत्यक्षत्वेन कार्यकारणभावः । अकारणवच्चस्येति । सत्त्वे सतीति त्वाक्तुं शक्यमित्यभिप्रायः । वक्ष्यन्ति चात्रैव । तस्येति हेतोः । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षधर्मतायाः ज्ञानमिति यष्टीतत्पुरुषौ । अनुमितेरिति । एवं चाजन्यभावत्वेनानन्वयत्वेन व्याप्तिरपि न । परमाणुषु ह्यणुकजन्यत्वात् । तत् एव तज्जनकस्य सजातीयस्यान्यस्य वक्तुमशक्यते-येति पूर्वोक्तहेत्वसिद्धिः । ध्यायी भावपदस्यपि न देयम्, प्रागभाववधारणार्थकम् । प्रागभावसैवाभावादिति स्पष्टमाकरो । मेरुसर्पपयोर्न परिमाणभेदाभावात्पत्तिः । सर्पपस्य सर्पपरिमितमेरुदेशानन्तावयवसमसंख्याकावयवत्वदर्शनेन मेरोस्तदाधिक्यात् । कार्यस्य निरवधित्वेऽपि तादृशमेरुदेशादारभ्य सर्पभेददेशयोः परिमाणभेदो न सादिति वक्तव्यत्वात् । तादृशयोस्तु परिमाणभेदाभावेन तदापादनं न सादित्यलं गिरा । समेति त्र्यणुकं सावयवं, कार्यद्रव्यत्वात् । ह्यणुकं सावयवम्, कार्यद्रव्यत्वात् । परमाणुः सावयवः कार्यद्रव्यत्वादटवदिति समा त्र्यणुकादिपक्षादिषु या व्याप्तिस्तथा । उक्तरीत्येति अन्वयावयवस्येत्याद्युक्तरीत्या । कार्यलिङ्गकेति अनुपपदमुक्तमानम् । कार्यद्रव्यत्वं तु शब्देनानुमित्या च ह्यणुके ज्ञातम् । परमाणुत्र्यणुकं तु इदानीं स्वरूपसिद्धमिति नानवस्थायजनकमिति भावः । अदर्शान इति पक्षहेत्वोर्दर्शनेऽप्यलौकिकप्रत्यासत्त्या दर्शनाच्च दोष इत्यर्थः । कार्यानुपपत्तिरिति परमाणूनन्तरा महापृष्ठ्यादेः कार्यस्यानुपपत्तिः । कल्पनेति परमाणुतां नित्यत्वेन तत्समवायित्वेन कारणत्वकल्पना । एवमाकाशवासुतेजोऽपृथ्वीनां कार्याणामात्माकाशवासुतेजोषां समवायित्वमुक्त्वा सर्वसमवायित्वमात्मन आहुः सृष्टिभेदेन इदं सर्वमिति । तत्परिति कल्पनापरिहारात् समवाय्याकाङ्क्षापरिहाराद्वा । बाधकानामिति प्रहणः, समवायित्वे बाधकानाम् । प्रागेवेति प्रथमचरणे । अत इति प्रतिपक्षसादुपस्थात् । तदन्विति । परमाणवः नित्या इत्याद्युक्तानुमानं, तत् अनुमानं तदनुमानं तेन । एवं भाष्यं ध्याख्यायोक्तं काणभुजलक्षणं दूषयन्ति स्म किंचेति । कारणेति । इह कपाले घटो भविष्यतीति प्रतीतस्तथा । न च कारणावस्थाधिकरणिका प्रतीतिः तद्विपरिणीति नाधेयाभावं विपयीकरोतीति कथं भावावस्थाविशेषत्वमिति वाच्यम् । अभावयोधकपदाभावेन तयावसायात् । अतोपुना कपाले घटो

भाष्यप्रकाशः ।

तिरिक्तस्य प्रागभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणतया तद्व्यावृत्त्यर्थस्य तस्य व्यर्थत्वात् । किंच । सत्रवमपि न सत्तायोगित्वम् । सामान्यादित्रयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । न च तेषां सत्तासामानाधिकरण्यमेव सत्त्वमिति युक्तम् । सत्तायां तदुभयाभावेन तस्या असत्त्वे पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवासत्त्वप्रसङ्गात् । न च सदिति व्यवहारविषयत्वं सत्त्वमिति न कोऽपि दोष इत्यपि युक्तम् । घटाभावोऽस्तीत्यभिलाषाभावेऽपि दर्शनेन प्रागभावव्यावर्तकस्य सत्त्वप्रसङ्गानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत् पुनर्नित्यत्वसाधकं सूत्रान्तरम्, 'अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः' इति । अर्थस्तु-विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद् यद्यनित्य-इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् । नञ उच्यतेपदार्थनिषेधकत्वात् । अतः प्रतिषेधसत्त्वात् कस्यचिन्नित्यस्यास्ति सिद्धिरिति । तदपि नित्यस्य कस्यापि साधनेनैव चरितार्थत्वान्न परमाणुनित्यतां साधयितुमशक्यम् । यदपि 'अविद्या' इति सूत्रान्तरं, तदर्थस्त्वेवं तैर्व्याख्यायते । परमाणुरनित्यो मूर्तत्वाद्, रूपादिमत्त्वाद्, एवं रदिमः ।

'नास्तीत्यार्थिकस्याभावबोधकस्य नाभावबोधकत्वमनङ्गीकारात् । तद्व्यावृत्त्यर्थस्येति । 'सदकारणवन्नित्यम्' इत्यत्राकारणवत्त्वेन प्रागभावस्य नित्यत्वापत्त्या सदित्यनेन तद्व्यावृत्तिः । प्रागभावे सत्त्वाभावात् । व्याख्यानं दूषयन्ति स्म किं च सत्त्वमिति । सत्तायोगित्वं सत्तासंबन्धित्वम् । सामान्यादीति सामान्यसमवायाभावरूपस्य त्रयस्य । असत्त्वेति 'सत्तावन्तद्वयस्वाद्याः' इति भाषापरिच्छेदाद्द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वसाधर्म्यात् । समवायसंबन्धातिरिक्तसंबन्धेन संबन्धित्वमाशङ्क्य पराकुर्वन्ति स्म न चेति । तेषां त्रयाणाम् । पटीयपटत्वसामान्यस्य तन्निष्ठसत्तासामान्यस्य तन्निष्ठसत्तासामानाधिकरण्यवत्सत्तासामानाधिकरण्यमर्थः । तदुभयेति सत्तायोगित्वसत्तासामानाधिकरण्यरूपस्योभयस्याभावेन । पूर्वोक्तानामिति चतुर्विधपरमाणूनां सामान्यपूर्वोक्तानां द्रव्यगुणकर्मणां वा सत्त्वविशिष्टसत्तासङ्गेन सताम् । आनर्थक्येति । तथा सति सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वस्य प्रागभावे सत्त्वेन नित्यत्वापत्तिरिति भावः । यत्तु पदार्थतत्त्वविवेचने सत्ता न जातिः किंतु भावत्वम् तच्चाभावान्यत्वम् । भावत्वं चाखण्डोपाधिः तच्च ज्ञेयत्वादेर्ज्ञेयत्वाज्ज्ञेयत्वादिवत् । घटाभावेऽपि घटाभावाद्धटाभावादिवच्च स्ववृत्त्यपीति सामान्यादौ सद्भवहारोपपत्तिरिति शिरोमणिः । तथा चाभावत्वे सत्यकारणवत्त्वस्य प्रागभावेऽभावेऽभावात् नित्यत्वापत्तिरिति भ्रूयात्कश्चित् तदात्यन्ताभावे व्यभिचारादसाधारणो हेतुः । साध्यासामानाधिकरणत्वसाधारणलक्षणत्वात् । विशेषत इति सार्वविभक्तिकस्तसित्यभिप्रायमाहुः विशेषस्येति । प्रतिषेध इति परमाणुषु । यद्वा । विशेषस्येश्वरान्निमित्तात्ममवाथिरूपस्य नित्यस्य परमाणोः प्रतिषेध इत्यर्थः । शेषं, पूरयन्ति स्म प्रत्यय इति । प्रपञ्चोऽनित्य इति शब्दप्रयोगश्चायम् । न स्यादिति । तथा चानित्यस्य नेश्वरः समवायी किंतु परमाणव-इति भावः । ननु नित्य इति प्रत्यये नञो विरोधार्थकत्वेनेश्वरविरुद्धनित्यत्वादिसंभवे कुतो न बीजमीश्वर इत्यतः आहुः नञ इति । नन्वादे चतुर्ग्योर्भ्य इतरेषां निषेधादिति भावः । खोत्तरपदार्थः नित्यपदार्थः । कस्यचिदिति परमाणोरीश्वरातिरिक्तस्य । सिद्धिरिति । प्रतियोगिज्ञानाभावे प्रतिषेधानुपपत्तेः । तदपीति । अनित्यः प्रपञ्च इति प्रत्ययः शब्दश्च । कस्यापीति अनिर्वचनीयस्य ब्रह्मणः । तथा च ब्रह्मणि प्रसिद्धस्य नित्यस्य प्रतियोगिनः प्रपञ्चे तत्र मते निषेधः सूत्रपत्रः किं परमाणुनित्यत्वेनेति भावः । मूर्तत्वादिति मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवत्त्वम् । एवमिति हेतुद्वयप्रकाशवत् ।

भाष्यप्रकाशः ।

‘पट्टकेन युगपद् योगात् परमाणोः पडंशता’ इति दिङ्नागोक्तरीत्या पट्टपार्श्वत्वात् । किंच । परमाणोर्मध्ये यथाकाशोऽस्ति तदा सच्चिद्रत्वेनैव सावयवत्वाद् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद् घटादिवदिति । किंच । यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घन इति नानानुमानसाध्या परमाण्वनित्यत्वसाधिका अनुमितिरविद्या भ्रमरूपा हेत्वाभासजन्यत्वात् । एतेषामाभासत्वं च क्वचिद् व्याप्यत्वासिद्ध्या, क्वचित् स्वरूपासिद्धयेति समानतन्त्रेऽन्वेष्यमिति । तत्र । मूर्तत्वस्य सत्त्वस्य च कथंचिद् व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि पट्टपार्श्वत्वादीनां कथंचित् स्वरूपासिद्धत्वाभिमानेऽपि

रश्मिः ।

पट्टेनेति परमाण्वपेक्षया योयं प्राचीदक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधित्वेन येऽवयवाः परमाणोस्तादृशावयवपट्टेनेत्यर्थः । चम्पकावयवगन्धपट्टेनाकाशस्य योगात् पडंशतापत्तिस्तथेति तु न । योगस्य समवायात्मकत्वात् । दिङ्नागेति दिङ्नागः शंकरः । तथा चापरिमहसूत्रभाष्यं परमाणुनिरवयवत्वनिरासकम् । किंचान्यत् । परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः पडष्टौ दश वा तावद्विरवयवैः सावयवास्ते सुरिति । ते परमाणवः । पट्टपार्श्वेति पट्टपार्श्वन्यवयवविघ्नत्वे यस्य स पट्टपार्श्ववान् तत्त्वात् । गन्धतिसूक्ष्मे पट्टपार्श्वविभागासंभवेन स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य व्याप्त्या सावयवत्वमाहुः किंचेति वेदान्तिभिरुच्यते । यथाकाश इति । व्यापकत्वादिति शेषः । सच्चिद्रत्वेनेति । यत्सच्चिद्रं तत्सावयवमिति व्यापेर्घटादौ दर्शनात् तथा परमाणूनां सावयवत्वात् । आरूप्येति ‘स्वात्यन्ताभावंसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वम्’ । आकाशादात्मसाधारण्यव्यवहारापेदं संयोगविशेषणम् । आकाशसंयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । घटादीति । पट्टपार्श्वत्वलिङ्गके तु पट्टकपाठो घटः । परमाण्वनित्येति पक्षसाध्यविपयिणी । अनुमितिरिति पक्षसाध्यमवधेति । अनुमितित्तु परमाणुनित्यत्ववान् । अविद्यार्थं संदिग्धत्वादाहुः भ्रमरूपेति । हेत्वाभासजन्यत्वं विधेयमिति सा एतेषामिति, मूर्तत्वादिहेतूनाम् । मूर्तत्वे सत्त्वे च हेतौ व्याप्यत्वासिद्धिः । सा चाप्ये हेतौ व्याप्तिविरहरूपा । अनित्यत्वस्य व्याप्तिः सामानाधिकरण्यं तद्विरहो मूर्तत्व इति । अयं विरहो मनसि द्रष्टव्यः । मनसोनित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च । तदुक्तं चिन्तामणवतुमानस्यासिद्धिनिरूपणे ये व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिमप्यासते । तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धान्तप्रवाद इति । द्वितीये तु साधनाप्रसिद्धिरूपा । सत्तायां सत्ताभावेन हेतौ हेतुतावच्छेदकामावात् । क्वचिदिति । पट्टपार्श्वत्वादिषु त्रिषु स्वरूपासिद्धिः ‘पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावः’ यथा हृदो द्रव्यं धूमादिति । तद्वदत्र पक्षस्य परमाणोरतिषूक्ष्मत्वेन तत्र पट्टपार्श्वत्वसच्चिद्रत्त्वसत्त्वानां व्याप्यत्वाभिमतानां हेतूनामभावात् तथा इति । हेतूना, समानतन्त्रे सकृदुच्चरितं बहुनामुपकारकं तत्रं तद्रूपे, हेत्वाभासत्वमन्वेष्टव्यम् । सत्त्वस्येति बन्धस्य क्षणिकं सत्त्वादित्यत्र सत्त्वस्य । कथंचिदिति । मुक्तावल्यां काश्चिन्मयवद्विमानिति काश्चिन्मयधूमवानिति नीलधूमादिति च विशेषणविशिष्टसाध्यासाधुदाहरणात्तदतिरिक्तीतिकानुमानचिन्तामण्यनुरोधप्रकारेणिति कथंचिदित्युक्तम् । कथंचित्त्व्येति परमाणूनां तन्त्राप्ये ह्यस्यपरिमाणभ्यङ्गीकृतमिति पट्टपार्श्वत्वादीनां पक्षधर्मता सुखेन संभवतीति नव्यमतेन प्रकारेणिति कथंचिदित्युक्तम् । सत्त्वं न कल्पि, पक्षधर्मताभाववदित्यभिमानशब्द उपात्तः ।

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वे तदभावे च दोषः । एकत्रानित्यत्वमन्यत्र कार्य-

भाष्यप्रकाशः ।

रूपादिमत्त्वस्य सद्भेदतया उपपादितत्वात् तेनैव पदार्थवत्त्वादीनामपि दोषनिरासात् तज्जन्या-
नुमितेरविधात्वाभिमानसैवाविधात्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥ प्रकारान्तरेणापि परमाणुकारणवादसासंगतिं
व्युत्पादयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति परमाणूनामित्यादि । परमाणूनां हि न स्वरूपतो
भेदः । सर्वेषामेव ह्रस्वपरिमण्डलाकारत्वोपगमात् । नापि, भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमात्र
परमाणुरिति लक्षणात् तत्तद्भौतिकत्वाद् भेदः । भूतानां पाश्चात्यत्वेन भौतिकत्वस्य पूर्वमशक्य-
रश्मिः ।

सद्भेदतुतेति न चाकारणवत्त्वहेतोः सत्प्रतिपक्षत्वेन नित्यत्वासाधकत्वम् । तथा रूपादिमत्त्व-
हेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वेनानित्यत्वस्थूलत्वे अपि न सिद्धेतामिति वाच्यम् । अकारणवत्त्वस्य स्वरूपा-
सिद्धत्वेन प्रतिपक्षत्वाभावात् । परमाणोर्द्व्यणुकरूपकारणवत्त्वस्य विभागेन सृष्टिपक्षे उक्तत्वात्
इति सद्भेदतयाः । उपपादितेति तेषां मत इत्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्तेनोपपादितत्वादित्यर्थः ।
तेनैवेति रूपादिगुणवत्त्वात्किंचिद्रसत्त्वेनैव । दोषेति पक्षावृत्तित्वरूपो दोषस्त्वनिरासात् ।
इति एकप्रकारसमाप्तौ ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥ परमाणूनां रूपादिमत्त्वे इत्येतावद्भाष्यं व्या-
कुर्वन्ति स्य परमाणूनामित्यारभ्य आदर्तव्या इत्यन्तेन । तदर्थमत्र स्वरूपासिद्धिवारणाय परमाणु-
भेदरूपादिगुणयथायोग्यत्वमाहुः परमाणूनामित्यादिना । 'पक्षे व्याप्यत्वामिमत्सामावः स्वरूपा-
सिद्धिः' यथा हृदो द्रव्यं धूमादित्यत्र । स्वरूपत इति परमाणुत्वेन रूपेणेति प्रयोगात्स्वस्य
परमाणो रूपतः परमाणुत्वतोऽभेदः । सर्वेषामिति पार्थिव्याप्यैतजसवायवीयानां परमाणूनाम् । पारिमा-
ण्डल्यपदेन सर्वेषामविशेषेण व्यवहाराद्भ्रस्वेत्यादिः । लक्षणादिति । भौतिकत्वस्य शब्देऽतिव्याप्ति-
नित्यत्वे सति गतिमत्त्वस्य मनस्यतिव्याप्तिरतो विशेष्यविशेषणदले भौतिकत्वे सति नित्यत्वस्या-
काशत्वे भौतिकत्वे सति गतिमत्त्वस्य शरीरेतिव्याप्तिरतो नित्यो गतिमानिति । तत्तदिति
पृथिवीपरमाणुषु पृथिवीभूतसंबन्धित्वमेवमवादिपरमाणुषु द्रष्टव्यम् । पृथिव्यादिरूपानिरूपकमिन्न-
भौतिकत्वादित्यर्थः । पूर्वमिति सृष्टेः पूर्वम् । अशक्येति । अनेन लक्षणेऽसंभवदोषोऽपि
ज्ञेयः । आकाशमादायासंभववारणे तु मनस्यतिव्याप्तिः । न च भूतसमवेतत्वं भौतिकत्वम् ।
मनसस्तु न समवायो भूते किंतु संयोगो द्रव्यत्वादिति वाच्यम् । आकाशेऽपि भूतसमवायाभावे-
नोक्तासंभवश्च स्यात् योग्यतामादाय लक्षणसमर्थने तु मनस्यतिव्याप्तिः । 'चन्द्रमा मनसो जातः'
इति तेजोरूपभूतसमवायित्वयोग्यत्वान्मनसः । इष्टप्रतिर्मनसोणुत्वादिति चेन्न । परमाणुचातु-
र्विध्यव्याहतेः । एतेन 'द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्' इत्यपि प्रत्युक्तम् । न च द्रव्यारम्भकत्वं द्रव्य-
समवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमिति' पृथिव्यपेक्षेजोवायुषु द्रव्यारम्भकत्वं न मनसीति
वाच्यम् । पारिभाषिकस्यास्य लक्षणस्य चन्द्रसमवायिनि मनस्यप्यक्षतेः । ननु भौतिकत्वं
भूतसंबन्धित्वं भूताश्च परमाणवस्तत्संबन्धः समवायः स च नित्य इत्यपि न संभव इति चेन्न ।
वह्निरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वस्य भूतत्वेन प्रकृतेऽभावात् । आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं भूतत्वं यत्त-

रूपस्य निर्मूलत्वं च । हरिद्राचूर्णसंबन्धे रूपान्तरस्य जननाद् विरोधोपि
त्रकारार्थः ॥ १६ ॥

भाष्यप्रकाशः

वचनत्वात् : 'सामुद्रो हि तरङ्गः' इति न्यायात् । अतः परं गुणभेदाद् वक्तव्यः । तत्र क्रमेण
चतुस्त्रिवेकगुणत्वविचारे आप्यतैजसपरमाण्वोर्गन्धापत्तिः । प्रतिलोमक्रमे च वायवीयादिषु
चतुस्त्रिवेकगुणत्वापत्तिरित्युद्देशक्रममनाहृत्य यथायोग्यं गुणा आदत्तव्याः । तथापि पूर्वोक्त-
व्याप्तेरनपायादनित्यत्वमनिवार्यम् । यदि च त्रसरेणुमारभ्यैव भूतानां रूपादिमत्त्वदर्शनात्
तेषां रूपादिराहित्यमुच्यते, तदा, कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति नियमात् कार्यरूपा-
देर्निर्मूलत्वमित्युभयथापि दुष्टः परमाणुकारणवाद इत्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याहुः
हरिद्रेत्यादि । विरोध इति रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमविरोधः । तथा चात्यन्ता-
संगतमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

रदिमः ।

दिष्टम् । कार्यत्वेऽपि संभवात् । समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवत्वस्य भूतलक्षणत्वेनातीन्द्रियपरमाणुषु
भूतत्वाभावात् । ननु स्पन्दावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकत्वं भूतत्वमिति लक्षणे तु भवेदिति
चेन्न : क्षणिकजन्यत्वेन स्पन्दावच्छिन्नसमवायिकारणताविरहात् स्पन्दावच्छिन्नानां पूर्वभावेनो-
क्तदोषतादवस्थाच । सामुद्र इति अयं न्यायः शंकरपरपद्यामस्ति समुद्रस्य भूतपूर्वत्वेन तरङ्गः
सामुद्रो भवति तरङ्गस्तु पाश्चात्य इति न समुद्रः कचन तरङ्ग इति । तथा प्रकृते भूतानां
पाश्चात्यत्वेन न परमाणुभौतिक इत्यर्थः । परमाणुनित्यत्वं तु गतसूत्रे दूषितम् । अन्यत्व-
विरुद्धम् । वक्तव्य इति परमाणुभेदो वक्तव्यः । क्रमेणेति रूपरसगन्धस्पर्श इति क्रमेण ।
गन्धापत्तिरिति रूपरसगन्धा इति । गन्धो रसोपलक्षक इति तैजसेषु रसापत्तिः । तथा च
गन्धापत्ती रसापत्तिश्चेत्यर्थः । वायवीयेषु स्पर्शसत्त्वान्नापत्तिः । चतुस्त्रीति । तथा च वायवीयेषु
रूपापत्तिः । तैजसेषु रूपरसयो रसापत्तिः । आप्येषु रूपरसगन्धेषु गन्धापत्तिः । पार्थिवेषु चतुष्टय-
सत्त्वान्नापत्तिः । गुणप्रातिलोम्ये तु वायवीयेषु गुणत्रयापत्तिः । स्पर्शस्य सत्त्वात् । तैजसेषु
रसगन्धापत्तिः स्पर्शस्य सत्त्वाद्रूपाभावापत्तिश्च । आप्येषु गन्धापत्तिः त्रयाभावापत्तिश्च । पार्थिवेषु
चतुष्टयसत्त्वान्नापत्तिः । इति हेतोः । उभयोद्देशक्रममनाहृत्य । आदत्तव्या इति । ते च
नैयायिकानां साधर्म्यनिरूपणे स्पष्टा भाष्यादावस्माकं तृक्ता एवान्ये च स्पष्टा आकरे भूतनिरूपणे ।
परमाणूनां रूपादिमत्त्वे एकत्रानित्यत्वमिति योजयित्वात्तरफक्कार्थमाहुः तथापीति । पूर्वोक्तेति
रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वेन व्याप्तेः । अतः परं तदभावे च दोषः इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म-
यदि चेति । तेषामित्यादि चतुःपरमाणूनाम् । द्रव्यक्रमेण गुणक्रमेण च पृथिव्यतेजोवायव
इति द्रव्यक्रमः । रूपरसगन्धस्पर्शा इति गुणक्रमः । पृथिव्यां चत्वारः । अप्सु त्रयः । गन्धाभावात् ।
तैजसि द्वौ । रसगन्धयोर्भावात् । वायावेकः । रूपरसगन्धाभावात् । अत्र पूर्ववदन्यत्र कार्यरूपस्य
निर्मूलत्वं चेति भाष्यं योजयन्तो दोष इति भाष्यार्थं च वदन्तस्तदभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदेति ।
कार्येति द्व्यणुकं कार्यम् । तेन च परंपरया घटादिरूपादेरपि ज्ञेयम् । उभययंति परमाणूनां
रूपादिमत्त्वे तदभावे च । सजातीयेति साजालं च शुक्लत्वादिना । आदिशब्देन योग्यम् । तथा
चेति विजातीयरूपाकारणत्वेन नियमव्यभिचारे सति । लोकेष्यकौशल्यापत्तेरत्यन्तेति ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते ॥ १७ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयं महद्दीर्घचद्वैत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ व्याकुर्वन्ति सर्वेत्यादि । तथा चाचार्यस्य न तन्मत्तदूपणार्थमभिनिवेशः किंतु वैदिका मा भ्रम्यन्तामित्येतदर्थमेतदुक्तमित्यर्थः । एवं सप्तभिः सूत्रैर्वैशेषिकप्रतिपन्नः परमाणुकारणवादो निराकृतः ॥ १७ ॥

इति तृतीयं महद्दीर्घचद्वैत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

रश्मिः ।

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥ सर्वेत्यादीति नैयायिकवैशेषिकसमययोरपेक्षा न, मतद्वयं नापेक्ष्यत इत्यर्थः । तेनाधिकरणारम्भे नैयायिकादिसमयोत्र निराक्रियत इत्यादि-शब्देनोक्तो वैशेषिकसमयोप्यत्र निराकृतः । दूपणानि तु नैयायिकोक्तानीति न विशिष्योक्तानि । न तन्मतेति । भगवच्चिकीर्षितकर्तृत्वादिति भावः । वैशेषिकेति एकदेशविकृतत्वाद्-विशेषेणोपादानम् । प्रमाणद्वयवादिनो वैशेषिकाः, प्रमाणचतुष्टयवादिनो नैयायिका, इति अप्रे-तनसंगत्यर्थं चोपादानम् । निराकृत इति । अत्र परमाणुकारणवादो विषयः । संभवति न वेति संशयः । 'तदात्मानस्वयमकुर्वत' इति श्रुतिः सन्देहधीजम् । संभवतीति काणाद-पूर्वपक्षः । न संभवतीति परमाणुकारणवादोऽसंगत इति सिद्धान्तः । शांकरास्तु अत्रा-धिकरणद्वयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र पूर्वत्र चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनस्य विजातीयस्योत्पत्तिरुक्ता । तत्र विलक्षणो-त्पत्तौ काणाददृष्टान्तोऽस्ति न वेति संशये शुद्धतन्तुभ्यः शुद्धप्रयत्नपत्त्यङ्गीकाराच्चास्ति दृष्टान्त इति पूर्वपक्षः । परमाणुपारिमाण्डव्यपरिमाणभ्यां विलक्षणमणुपरिमाणयुक्तं ह्यणुकमुत्पद्यते ह्रस्वपरिमाणो-पेताद् ह्यणुकान्महत्परिमाणयुक्तं त्र्यणुकमुत्पद्यते इत्यस्ति दृष्टान्त इति सिद्धान्तः । तत्र पारिमाण्ड-व्यमणुपरिमाणमिति नैयायिकाः । अत्र तु ह्रस्वमणुपरिमाणमिति विभेदः । अनेनाधिकरणेन 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतौ सदंशादेव जडोत्पत्तिः समर्थिता । परमाणूनामप्यनित्यत्वस्थापनात् । त्रियद्भुत्वस्तु वक्ष्यते । समवायो विशेषाश्च प्रत्युक्ताः । कालदिशोरीश्वरत्वम् । मनस्तु न नित्यमित्युक्तम् । अत्यन्ताभावस्य तु नित्यत्वैप्यक्षतेः । सलक्षणत्वेन तिरोभावरूपभगवच्छक्तित्वात् । ब्रह्मधर्माणां च नित्यत्वादित्युक्तम् । सामान्यं त्वाकृतिरित्युक्तम् । अत एव कस्यचित् 'किं गवि गोत्वमुतागवि गोत्वं गवि'चेद्रोत्वमनर्थकमेतत् । अगवि च गोत्वं यदि पुनरिष्टं संप्रति भवति भवत्यपि गोत्वम्' इति । न चाकृतेरनित्यत्वम्, एकव्यक्तिनाशेपि व्यक्त्यन्तरे दर्शनात् । ननु प्रलये तु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेस्तिरोभावः । सत्यलोकपर्यन्तमाकृतौर्विद्यमानत्वात् । नैवम् । वैकुण्ठेऽप्याकृतयः सन्तीति प्रलयेऽप्यतिरोभावात् । उक्तं च द्वितीयस्कन्धे नवमे वैकुण्ठदर्शन-प्रस्तावे 'प्रेङ्गं श्रिता या कुसुमाकराडुगैर्विगीयमाना श्रियकर्म गायति । ददर्श तत्रास्त्रिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम्' इति जगतोपि तत्र सत्त्वात् । वैकुण्ठे पुनस्ते मूर्तिरूपा आनन्दमय' इति । तथा चाविरुद्धं नित्यत्वमिति सर्वं सुखमिति सुधीभिराकलनीयम् ॥ १७ ॥

इति तृतीयं महद्दीर्घचद्वैत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ (२-२-४)

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् । ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यत इति

भाष्यप्रकाशः ।

अतः परमूनविंशतिभिः सूत्रैर्बौद्धसमयो निराक्रियते ।

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ ननु तदग्रे कया संगत्यैतन्मत-

निराकरणमित्याकाङ्क्षयामाहुः अतः परमित्यादि । वैशेषिका हर्षवैनाशिकाः । परमा-
ण्वाकाशादिद्रव्याणामन्येषां च पदार्थानां नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि कार्यद्रव्याणां केषांचिद् गुणानां
च निरन्वयविनाशाङ्गीकारात् । निरन्वयध्वंसो नाम तस्माद्यःपतितान्दिन्दोरिव निःशेषनाशः ।
सर्ववैनाशिकास्तु बाह्याः सर्वानित्यत्ववादिनः । तन्मते सर्वस्यैव निरन्वयध्वंसात् । तत्र निरा-
कृतेऽर्धवैनाशिकेऽतियौक्तिकसर्ववैनाशिकनिराकरणाकाङ्क्षाऽवश्यं शुधूपूणाद्भेदोत्पत्त्यवसरसंगत्या
तन्निराकरणमित्यर्थः । सर्वं व्याकर्तुं पूर्वं तन्मतमनुपदन्ति त इत्यादि । ते सौगताश्चतु-
र्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिकः, विज्ञानवादी, भाष्यमिकश्चेति युद्धशिष्याः । तत्राद्यः सर्वार्थान्
प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् पदति । द्वितीयस्तु बाह्यान् सर्वान् अर्थान् क्षणिकान्
सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्तु अर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्तवसन्ताः स्वामकल्पा
इत्याह । इतरस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । मतचतुष्टयेऽपि, भोक्ता वा प्रशासिता वा कश्चिचेतनः स्थिरः
रदिमः ।

समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥ बाह्येति परमाणुषुल्लस्य कारणतादि-

निराक्रियते । तदग्र इति नैयायिकादिसमयनिराकरणे । अन्येषामिति सामान्यविशेषसम-
वायात्यन्ताभायानाम् । परमाण्वाकाशादीति । आदिशब्देन कालदिगात्मनाम् । केषामिति
पूर्वोक्त्यतिरिक्तानाम् । अर्धवैनाशिकानुक्त्वा सर्ववैनाशिकानाहुः सर्वेति । अतीति अत्यन्ता निर-
वधिर्भुक्तिस्तर्कोन्यथाज्ञानं विदन्त्यधीयते वा तेऽतियौक्तिकाः । वेदमुक्त्यादेरितिक्रान्ता युक्तयोतियुक्तय-
स्ता विदन्त्यधीयते वातियौक्तिकाः यदपेक्ष्यान्यथाज्ञानमन्यस्य न भवतीत्यर्थः । 'क्रतुर्न्यादिसूत्रान्ता-
दृक्' । अवसरेति प्रसङ्गस्तु संगतिमात्रसाधारण इति सामान्यलक्षण इतीक्षत्यधिकरण उक्तम् 'बाह्या-
बाह्यमतान्येकीकृत्य निराकरणं द्वितीयपदे' इत्युक्तम् । तत्र सांख्ये निराकृते प्रतिधन्धकीभूता
नैयायिकादिमतनिराकरणजिज्ञासा । किं नैयायिकमतनिराकरणमिति तस्याः बाह्यमतनिराकरणेष्वन्या
प्राथमिकजिज्ञासाविषयत्वप्रयोजकं बहुसंमतत्वं तेन नैयायिकादिमतनिराकरणाच्चिदृचौ सत्यां बाह्यमत-
निराकरणमवश्यं वक्तव्यमिति जिज्ञासया किमिदानीं वक्तव्यमिति जिज्ञासया वा बाह्यमतनिराकरण-
मित्यवसरसंगत्येत्यर्थः । ते सौगता इति भाष्ये बाह्याः सौगतत्वेन ग्राह्याः । अन्यथा प्रतिज्ञादानि-
रूपनिग्रहस्थानापत्तेः । अर्धवैनाशिकस्य प्रत्युक्तत्वात् । युद्धेति तेन युद्धावतारे स्वधुना वेदसंरक्ष-
णार्थं ते प्रवोच्या इत्यर्थः । अन्यथा विरुद्धधर्मश्रयत्वं न स्यात्, तेन युद्धावतारस्य 'वेददुन्मत्तवदि-
द्वान्' इति ज्ञानप्रवेशोऽपि ज्ञापितः । शृणिकानिति विधायकमिदम् । बाह्याविति भूतं
भौतिकं बाह्यम् । चित्तं चैतन्यं च कामाद्यान्तरमिति विभागः । सन्त इति विधायकमिदं पदम् ।
विज्ञानेति । तृतीय इति अयमेव योगाचार इति कथ्यते । अर्थेति अर्थो विषयः ।
सर्वेति न सन्नसन्न सदसन्न च सदसद्विलक्षणमिति तदेवाहेत्यर्थः । मतेति मतचतुष्टयेष्व-
ध्यातव्येषु मतेष्वप्यम् । चार्वाका आर्हताश्चोपेक्षिताः युद्धसतिप्रणीतलोकायतदर्शानुसारिणो देहसं-
वादिनः प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः । तन्मतस्यात्यन्तासंगतत्वात् । स्थिर इति अविध्वानवस्थायी ।

मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदाय-
श्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः । तदुभयसंबन्धे

भाष्यप्रकाशः ।

संहन्ता नाभ्युपेयते । यद्यपि प्रस्थानचतुष्टयप्रणेता बुद्ध एकस्तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्था
प्रणयनम् । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्ते तदाशयमनुरुध्य सर्वशून्यतायामवतार्यन्ते ।
ये मध्यमास्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरुध्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृतमतयस्तेभ्यस्तु
साक्षादेव शून्यतातत्त्वमुपदिश्यते । तदुक्तं योधिचित्तचिबरणे ।

देशना लोकनाथानां सत्त्वाद्यवशानुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिबोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताऽद्वयलक्षणा ॥

इति वाचस्पतिमिश्रा ऊचुः । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं
संहन्यते संघातभावं प्राप्नोतीति मन्यन्ते । किं तत् समुदायद्वयमित्याकाङ्क्षायां परमाणुसमूहः
पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः पार्थिवाः परमाणवः
कठिनस्वभावाः पृथिवीरूपेण संहन्यन्ते । रूपरसस्पर्शा आप्याः परमाणवः स्नेहस्वभावाः
सलिलात्मना । तथा रूपस्पर्शपरमाणव उष्णस्वभावास्तेजोरूपेण । तथा स्पर्शपरमाणवः
प्रेरणस्वभावा वायुरूपेण । एवमेते चतुर्विधाः परमाणवः क्षणिका भूतरूपेण संहत्य पुनर्भौतिक-
संघातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते । एतदतिरिक्तं तु कालाकाशात्मादि सर्वमवस्तु ।

केचित्तु रूपादिचतुष्टयसंघातः पृथिवी । त्रितयसंघात आयः । उभयसंघातस्तेजः । शब्द-
स्पर्शसंघातो वायुः । न तु तदतिरिक्तं द्रव्यमस्तीत्याहुः ।

रश्मिः ।

संहन्ता देहादिषु सम्यगन्ता । ननु सर्ववैनाशिकदूषणायाधिकरणारम्भसोक्तत्वाच्चतुर्णां किं प्रयो-
जनमित्याकाङ्क्षोपशमायाहुः तत्रेति चतुर्षु । य इति द्वितीयाः । हीनमतित्वादिकं शून्यतातारत-
म्यात् । प्रथमास्तु पदार्थक्षणिकत्वमात्रपर्यवसितविशेषका इति 'एकोदेशविकृतमन्यवत्' इति न
शून्यतायामवतार्यन्ते । तदाशयमिति सौत्रान्तिकानामाशयः सर्वशून्यत्व इत्येवमनुरुध्य प्रकल्प्य ।
सर्चेति सर्वशून्यतार्थं तदुपदेशार्थमधिकारित्वेन प्राप्यन्ते । ये इति तृतीयाः । ये पुनरिति
चतुर्थाः । देशनेति । लोकनाथानां बुद्धानाम् । देशना आगमाः । प्राण्यभिप्रायवशानुसारिण्यः
शून्यताप्रतिपत्त्युपायैः क्षणिकसर्वास्तित्वादिभिः । लोके श्रोतृसमुदाये बहुधा भिद्यन्त इत्यर्थः ।
भेदमाह गम्भीरेति अगाधो गम्भीरस्तद्विपरीत उक्तानः स्थूलदृष्टियोग्यस्तद्रूपेण क्वचिद्व्यवशेषः ।
उभयलक्षणा ज्ञानमात्रास्तित्ववाह्यार्थास्तित्वलक्षणा । तत्प्रतिपादिनी भिन्नापि देशना शून्यतैवाद्यं
तल्लक्षणा तत्तत्पर्यवस्यभिन्नेत्यर्थः । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र ये बाह्येति । बाह्यार्थास्तित्ववा-
दिनः सौत्रान्तिकाः द्वितीयाः । संहन्यत इत्यत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारः 'कर्म-
वत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रेण कर्मवद्भावे यगात्प्रनेपदे अभूतामित्याशयेनाहुः संघातभावं
प्राप्नोतीति । परमाण्विति न तु ह्यणुकादिभावं प्राप्तः । एक इति इत्युक्तं भाष्य इति शेषः ।
पृथिव्यादिभूतं च द्रव्यं रूपादिगुणानाश्रित्येवाशयेन रूपादीति भाष्यं व्याकुर्वन्ति तत्र रूपेति
रूपं रसो गन्धः स्पर्शा येषु ते रूपरसगन्धस्पर्शाः । कठिनेति प्रत्यक्षात् 'यत्कठिनं सा
पृथ्वी' इति श्रुतेस्तु न बाह्यत्वात् । एवमग्रेऽपि । प्रेरणेति प्रकर्षणेरणं चलनम् । भौतिकेति
भविष्यद्भौतिकेत्यर्थः । एतदिति भूतभौतिकातिरिक्तम् । तदतीति रूपादिगुणातिरिक्तम् ।

माध्यमकाशः ।

क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात् । क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थित्यन्त इति । उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । एवमयं भूतसमुदायो ब्रह्म एकः । द्वितीयश्चित्तश्चैत्तिकरूप आभ्यन्तरः समुदायः । स च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारास्त्यस्कन्धपञ्चकसमुदायात्मकः । तत्र रूप्यन्त एभिरिति वा, रूप्यन्त इति वा व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । केचित्तु शरीरं तमाहुः । तदा आभ्यन्तरपदस्याध्यात्ममित्यर्थः । अहमित्याकारं रूपादिविषयमिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । स एव क्षणिकविज्ञानसंतानः, कर्ता भोक्ताहमित्यभिमानादात्मेत्युच्यते, न त्वेतदतिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्मास्तीति । केचित्तु यस्मिन् कर्मानुभववासनाः शेरते तद् आशयापरनामकपालयविज्ञानमेवात्मेत्याहुः । प्रियाप्रियानुभवविषयसंस्पर्शं सुखदुःखतद्रहित विशेषावस्था या चित्तस्य जायते सा वेदनास्कन्धः । कश्चित्तु यथा स्वस्तिमती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरूपलक्ष्यते, ध्वजेन गृहं दण्डेन पुरुष इत्युपलक्षणप्रत्ययो वेदनास्कन्ध इति व्याख्यायते । सविकल्पः प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यः प्रतिभासो यथा दित्यः कुण्डली गौरी ब्राह्मणो गच्छतीत्यादिः स संज्ञास्कन्धः । रागादयः क्लेशाः, मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशाः, धर्माधर्मौ चेति संस्कारस्कन्धः । स्कन्धशब्दः समूहवाची । अयं स्कन्धपञ्चकरूप आध्यात्मिकत्वादाभ्यन्तरः समुदायः । एवं पुञ्जद्वयस्वीकारेण सकललोकयात्रानिर्वाहे सति नास्त्यव-
रदिमः ।

सर्वसंस्कारा इति रागादयः क्लेशाः मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशाः धर्मोऽधर्मौ चेति संस्काराः । संस्थित्यन्त इति संस्थितेरन्ते । कीदृशा इत्यकाङ्क्षायामाहुः उत्पत्तिमन्त इति । अयमिति परमाणुहेतुकः । अयं च पञ्चस्कन्धहेतुक इति तान्विषृण्वन्तो रूपेत्यादि भाष्यं विष्णुवन्ति स्म स चेति । समुदायात्मक इति । एतद्ब्रह्ममेवाश्रेयं जगन्नातोऽधिकं किञ्चिदस्ति । रूप्यन्त इति रूप विमोहने दिवादिः, रूप्यन्ते मुख्यन्ते एभिः सविषयेन्द्रियैरिति रूपस्कन्ध इत्येकवचनानुरोध-
त्वादाहुः रूप्यत इति रूप्यते मुद्यतेऽनेन रूपस्कन्धेन जन इति । केचिदिति रूपाद्यतिरिक्त-
द्रव्याभाववादिनः । शरीरं तु द्रव्यादिरहितं चहिरित्याभ्यन्तरः समुदाय इति कथं तत्राहुः
तदेति । अध्यात्ममिति आत्मानपालयविज्ञानमधिष्ठाय, आत्मन्यालयविज्ञाने इत्यध्यात्म-
मिति वा । अहमिति अहमित्याकारं ज्ञानमिति योजना । ननु विज्ञानस्कन्धः क्षणिक इत्युक्तक्षणे
विज्ञानस्कन्धानुभववाप इत्यत आहुः स एवेति । तथा च संतानत्वाददोषः । क्षणिकविज्ञान-
संतानस्वरूपमाहुः कर्तेति । आत्मेति संतानद्वाराऽन्ततीत्यामेति । कर्मान्विति कर्मानुभवाभ्यां
जन्या वासनाः रागसंस्कारादयः । आशयेति तथा चाशेरतेऽस्मिन्नित्याशयः । प्रियेति प्रियाप्रिय-
योर्वस्तुनोरनुभवे उदासीनविषयसंस्पर्शं प्रियेण सुखमप्रियेण दुःखमुदासीनेन तद्रहितावस्थेति विवेकः ।
उपलक्ष्यत इति । तथा च स्वस्तिमत्तयोपलक्षणप्रत्ययः । उपलक्ष्यतेनेन स्वस्तिमतादिनेत्युप-
लक्षणम् । सविकल्प इति वैशिष्ट्यावगाही प्रत्ययः । अयं तु भ्रमात्मकः । बलीकषट्त्वादिसामान्य-
विषयत्वात् । षट्षट्त्वसंसर्गावगाही सविकल्पः । अत्र कस्य संसर्ग इत्यत आद संज्ञेति । संज्ञायाः
संसर्गः तद्योग्यः प्रतिभासः दित्य इत्यादि । इमे प्रत्ययाः दित्यत्वकुण्डलगौरत्वब्राह्मण-
त्वगमनवैशिष्ट्यं पुष्पेऽवगाहमानाः दित्यादिसंज्ञासंबन्धं योजयन्ति । आध्यात्मिकेति अध्यात्म-

जीवस्य संसारः । तदपगमे मोक्ष इति । तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः क्षणिकत्वात् । सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे चा तदप्राप्तिः ॥१८॥

भाष्यप्रकाशः ।

यवी, नाप्यात्मा नित्यः । किंतु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनाऽनात्मात्मविभागोऽवयवित्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति । अयं च समुदायो नेश्वरहेतुकः । तदनङ्गीकारात् । किंतु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकं चेत्युभयहेतुक इति । तदुभयसंबन्धे निर्वातस्थदीपवत् पूर्वोक्त-क्षणिकविज्ञानसंतानात्मकस्य जीवस्य रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धात्मकः संसार आसंस्कार-क्षयात् क्षणपरंपरयाऽवतिष्ठते । क्षीणे तु संस्कारस्कन्धे तैलादिक्षये भ्रदीपवदेव निर्वाणमृच्छति । सेयमभावप्राप्तिरेव मोक्ष इति । तदिदं दृष्यते । तत्रैवमुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽङ्गीक्रियमाणे जीवस्य तदप्राप्तिस्तादृक्संसारस्वासिद्धिः । कुत इत्याकाङ्क्षायां पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिश्चितं हेतुमाहुः क्षणिकत्वादिति । बुद्धवचसा क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । उक्तं विभजन्ते सर्व-त्यादि । सर्वक्षणिकत्वे तेषां निर्व्यापारतया नश्वरतया च समुदायघटनानुपपत्त्या कथंचित् स्वभावादिना समुदायघटनाङ्गीकारे वा तच्चद्विधशरीराणां पर्यायेण घटनायाः परिमाणभेदादे-धानुपपत्त्या रूपस्कन्धसंबन्धस्थासंभवात् तन्मूलकस्य वेदनादिस्कन्धात्मकस्य संसारस्याप्राप्तिः । विज्ञानस्कन्धात्मकजीवमात्रक्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वादेव संसाराद्यप्राप्तिः । तथा च कारणभूतस्य पुञ्जस्य क्षणिकत्वेन कार्योत्पत्तेरशक्यवचनत्वादसंगतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—परमाणुहेतुके भूतसमुदाये, भूतहेतुके शरीरेन्द्रियविषयसमुदाये चाभ्युपगम्यमानेऽपि जगदात्मकसमुदायानुपपत्तिः । परमाणूनां भूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमा-दिति व्याकृत्यैतदेव व्युत्पादयामासुः ।

रदिमः ।

भाष्यन्तरसमुदायस्रोतोच्यत इत्याध्यात्मिकस्तत्त्वात् । षटोवयव्येक इति प्रत्ययमपलपति अचय-वित्त्वेति । अयं चेति द्वित्वावच्छिन्नः । तदुभयेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किं त्विति । पूर्वोक्तिति विज्ञानस्कन्धविवरणसमय उक्तः । आसंस्कारेति संस्कारस्कन्धक्षयमभिव्याप्य । निर्वाणमिति मोक्षम् । सेयमिति निहेतुकी संस्कारस्कन्धक्षयात्माभावस्य प्राप्तिः । दृष्यत इति तत्र उभयेत्यादिभाष्येण दृष्यते । तद्भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तत्रैवमिति । तदप्राप्तिरिति । व्याख्येयमिदम् । पुञ्जादिति परमाणुपुञ्जात् । क्षणिकत्वादिसूत्रेण वा । कचित्पुस्तकेऽयं हेतुः सूत्रत्वेन लिखित इति । बुद्धेति 'क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थित्यन्ते' इति बुद्धवचसा । क्षणिकत्वेति । क्षणिकत्वं च द्वितीयक्षणवृत्तिव्यंसप्रतियोगित्वम् । क्षणलक्षणं त्वेतन्मतद्रूपणसमाप्तौ वक्तव्यम् । उक्तमिति हेतुं सूत्रं वा । तेषामिति परमाणूनाममीलितानामीश्वराभावेन तदिच्छाजन्यव्यापारभावेन निर्व्यापारतया । सौत्रान्तिकमतमनूय दृष्यन्तो जीवमात्रेति भाष्यं विवृण्वन्ति विज्ञानरकन्धेति । तस्येति विज्ञानस्कन्धस्य । असंगतमिति । अत ईश्वरा-त्कार्यमिति मन्तव्यमिति भावः । एतदिति समुदायानुपपत्तिव्याकरणमेव । तथा च भाष्यम् 'क्षणविनाशिनः परमाणवो भूतानि च कदा संहतो व्याप्रियन्ते कदा वा संहन्यन्ते कदा च विज्ञानविषयीभूताः कदा च हानादिव्यवहारास्पदतां भजन्ते को वा विज्ञानात्मकं च विषयं स्पृशति कश्च विज्ञानात्मकमयं कदा वेदयते । कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादत्ते स्पृष्टा हि

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

सर्वक्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारणत्वात् संततरेव

भाष्यप्रकाशः ।

भास्कराचार्यास्तु—परमाण्वादीनामचेतनत्वात् क्षणिकत्वान्नित्यस्य भोक्तुः प्रशासितु-
र्वैश्वरस्य संहन्तुरनभ्युपगमाच्च न स्थूला पृथिवी संभवेत् । परमाणवथातीन्द्रियाः । न तैः स्थूल-
व्यवहारः । येन च स्थूलव्यवहारः स तु नास्तीति ह्युप्यते लोकायात्रेत्याहुः । एवमेव शांकरा
अपि । एतदेव किंचिद्वैलक्षण्येनान्येऽप्याहुः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ एवं क्षणिकत्वदूपणे
समार्थं सूत्रांशेनाशङ्क्यांशान्तरेण परिहरतीत्याहुः सर्वेत्यादि । अप्राप्तिरिति पूर्वसूत्रादत्रानुवर्तत
इति घोष्यम् । प्रत्ययः कारणसमवायः । इतरेतरं प्रत्यया इतरेतरप्रत्ययाः तेषां भावस्तत्त्वं
तस्मात् त्यञ्लोपे पञ्चमी । तत् प्राप्य वा । अयमर्थः । अविद्यादिभ्यो जन्मादयो जन्मादि-
भ्यश्चाविद्यादय इति चक्रवत्परिवृत्तौ सर्वक्षणिकत्वेऽपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तेः
रदिमः ।

नष्टस्पृष्टश्च नष्टः तथा वेदिता विदितश्च नष्टः कथं चान्येन स्पृष्टमन्यो वेदयते कथं चान्येन
विदितमर्थमन्य उपादते । संतानानामेकत्वेऽपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमाच्च
तत्रिवन्धनं व्यवहारादिकमुपपद्यत इति । सौत्रान्तिकमतं दूषयन्ति परमाण्वादीनरामिति ।
न स्थूलेति ईश्वरान्तरेणेति ज्ञेयम् । येनेति अवयविना । नास्तीति समुदायेनान्यथासिद्ध्या
नास्तीत्यर्थः । अन्य इति भाष्या अन्ये । वैलक्षण्यं त्वेतत् समुदायसैकहेतुत्वं न युज्यते,
अन्यतरादर्शनप्रसङ्गात् । उभयहेतुकेभ्योन्याश्रयत्वात्स्थूलपृथिव्यादिरप्राप्तिः । स्वभावनादे तु सर्वदा
समुदायत्वं स्यादिति भाष्येऽन्योन्याश्रयः । स च पृथिव्यादिभूतसमुदाये सति रूपादिस्कन्धसमुदाय-
स्तस्मिन्सति च तत्समुदाय इति । यतु सविकल्पकं भ्रम इति तत्र । सामान्यादेः सत्त्वेन
तद्विषयकज्ञानस्य भ्रमत्वायोगात् ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥ परिहरतीति
सूत्रकारः । सर्वेत्यादीति । सर्वक्षणिकत्व इति भाष्ये पाठं मत्वोक्तम् । कारणेति इति
नास्तिकैरुच्यते । इण्प्रातोर्मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययमादायेत्यत्रापि प्रत्ययः कारणसमवाय इति व्याख्येय-
मित्यर्थः । अयथातोरजिति विशेषः पूर्वस्मात् । प्रत्ययत्वं तु हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते गच्छन्तीति द्युत्यत्येत्यर्थ
इति द्वितीयसूत्रे स्फुटम् । इतरेतरमिति इतरादिति विग्रहे कर्मव्यतिहारसूत्रे द्वित्वे समासवद्भावे च
सुबलुकि इतरेतरपदात्सुः । अदडादेशस्तु न 'द्वीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो वाच्यः'
इति वार्तिकेऽस्मात् । न च सामान्ये नपुंसकत्वेऽपि बहुवचनं स्यादिति वाच्यम् । आद्यः सर्वविभक्त्या-
देशत्वात् इतरे इति विग्रहोऽपि संभवी । तदेतरेतरे इति प्रत्यया इति विग्रहः । तस्मादिति । तथा
चेतरेतरकारणसमवायत्वादित्यर्थो जातः । अयं हेतुः सर्वक्षणिकत्वेन जीवस्य संसाराप्राप्तिरुक्ता सा
नेत्यत्र भवति । पूर्वस्य कारणत्वमुत्तरस्य क्रियाविषयत्वं प्राप्यैव भवति । इदमप्युत्तरसूत्रे 'प्रतीत्यसमु-
त्पादलक्षणमुक्तम्' इत्यादिना स्फुटिष्यति तदाहुः त्यञ्लोप इति । 'त्यञ्लोपे कर्मण्यधिकरणे च'
इति पञ्चमी । तत्प्राप्येति इतरेतरप्रत्ययत्वं प्राप्य । सोयं प्रत्ययशब्दस्य प्रत्ययविषये लक्षणार्थो न तु
यथाश्रुतमित्याशयेनाहुः अयमर्थ इति । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अविद्यादिभ्य इति । चक्रव-
दिति कुलालचक्रवत् । कारणव्यक्तिमिति विज्ञानव्यक्तिर्जडव्यक्तिश्च । एवं कार्यव्यक्तिरपि ज्ञेया ।

जीवत्वाज्जडत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरिति चेन्न । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । अनुसंधानाभ्युपगमे स्थिरत्वापत्तिः । संबन्धवियोगार्थं को वा यतेत । स्वैर्याभावात् समुदायानुपपत्तिश्च ॥ १९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्ययता, किंतु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्य उत्तरोत्तरः प्रत्ययो विषयः क्रियागोचर इत्युत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वं प्राप्य पूर्वपूर्वस्य प्रत्ययस्य कारणत्वाद्, उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसंततरेव जीवत्वात् तादृशार्थ-संततरेव जडत्वाच्च संतत्यात्मकस्य जीवस्य संतत्यात्मकरूपस्कन्धसंबन्धेन तादृशे वेदनादि-स्कन्धात्मके संसारे तादृशसंस्कारस्कन्धेन नानाविधशरीरपरिमाणादिभेदसिद्धेः संस्कारविरामा-देवाभावरूपमोक्षसिद्धिर्न खत इति न काऽपि पुञ्जकारणतायामनुपपत्तिरिति चेत् । न । कुतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । ये हि प्रत्ययास्त उत्पत्तिमात्रं प्रति निमित्तभूताः सदृशीं संत-तिमुत्पाद्य नश्यन्ति । तथा सति विज्ञानसंततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शाननु-संधानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मकसंसारसिद्धिः । अनुसंधानाभ्युपगमे च संतानिनः स्थिर-त्वापत्तिः । संततिरूपस्य जीवस्य क्षणिकत्वेन स्वैर्याभावाद्रूपादिस्कन्धसंबन्धवियोगार्थं को वा रश्मिः ।

प्रत्ययता कारणसमवायता । समवायस्य कार्यपूर्ववर्तिन्येव निश्चयात् । पूर्वपूर्वेति कारणस्य विज्ञान-स्य कारणसमवायस्य च । उत्तरोत्तरेति कार्यरूपः प्रत्ययो विज्ञानं जडवृत्तिः । कारणसमवायश्च क्रियागोचरः कार्यम् । उत्तरोत्तरेति । क्षणिकविज्ञानसंततित्सु कर्ताहं भोक्ताहमित्याकारिका । तादृशेति उत्तरोत्तरक्षणिकेत्यर्थः । अर्धसंततिरविद्यारूपा । जीवस्येति विज्ञानस्कन्धस्य । विष-येन्द्रियरूपरूपसमूहस्तसंबन्धेन । तादृशे नाम क्षणिके । चेदनादीति चित्तस्य सुखदुःखतद्रहिताय-स्यात्मके आदिशब्देन सधिकल्पकप्रत्ययात्मा संज्ञास्कन्धो गृह्यते । संस्कारेति क्षणिकरागादि-क्लेशधर्माधर्मात्मकेन । अभावेति संस्कारस्कन्धक्षयरूपेत्यर्थः । कापीति पृष्टाप्यनुपपत्तिः सर्वक्षणि-कत्वेऽपि । जीवस्य संसारप्राप्त्यनुपपत्तिः । तथा च क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वकारणरूपपदार्थस्योत्तरोत्तरं कार्यं लक्ष्मीकृत्य प्रत्ययस्य कारणसमवायस्य च विषयत्वात्क्रियागोचरत्वाद्धेतोर्विषयत्वं प्राप्य वा कारणत्वाद-विद्यादीनां कुलालचक्रवत्परिभ्रमणेन विज्ञानसंततरेव जीवत्वात् जडसंततरेव जगत्त्वाच्च न जीवस्य संसारप्राप्त्यनुपपत्तिरिति चेन्नेति भाष्यार्थः । अत्र क्षणिकत्वेऽपीति न कापीत्यनेनान्वयी । पूर्वपूर्वस्येति तु कारणत्वादित्यनेनान्वेति । प्रत्ययस्येति पष्ठ्या निरूपितत्वमर्थः । तथा च कारणसमवायनिरूपितं यत्कार्यनिष्ठं विषयत्वं तस्मादित्यर्थः । पूर्वस्य उत्तर इति च विग्रहौ । उत्पत्तीति व्याख्येयम् । उक्तं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ये हीति । प्रत्ययाः कारणसमवायाः । संततिमिति विज्ञानसंततिमुत्पाद्य नश्यन्तीति भवान्मन्यत इत्यर्थः । तथा सतीति क्षणं क्षणं जीवस्यान्यत्वे सति । पूर्वकालीनेति पूर्वकालीनाः प्रियाप्रियसंस्पर्शास्तेषामननुसंधानात् प्रियाप्रियस्पर्शक्षणसंबन्धजीवस्य नष्टत्वेन द्वितीयक्षणे जीवस्यान्यत्वादननुसंधानादित्यर्थः । चेदनादीति व्याख्यातम् । अनुसंधानेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अनुसंधानेति । चक्रवत्परिभ्रमणेऽनुसंधानं संभवतीति तस्याभिप्रायः । जीवस्य नष्ट-त्वाच्चक्रवत्परिभ्रमणेऽप्यनुसंधानं न संभवतीत्यभ्युपगमपदसूचितार्थः । संतानिन इति । इदं च विज्ञान-वादिमतानुसारेणार्थः संभवति । तेनार्धजन्यत्वे सति परमार्थत्वस्य विज्ञानेभ्युपगमात् । सर्वक्षणिक-वादिमते तु संतानातिरिक्तसंतानी न विद्यते । सर्वक्षणिकवादिमते स्थिरत्वं न संभवतीत्याहुः संत-तिरूपस्येति । संबन्धेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म रूपादिस्कन्धेति । को वेति । विज्ञानसंततेः

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न संभवति । उत्पन्नस्य खलुत्पादकत्वम् । अत उत्तरोत्पत्ति-
समये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिप्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधा-
देकमपि न स्यात् ॥ २० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यतेत । परमाणूनं चाक्षानामाम्बन्तराणां च यः समूहस्तस्यापि स्वैर्पाभावात् स्कन्धसमुदा-
यानुपपत्तिश्च । अतः क्षणिकानामर्थानामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् संतत्यङ्गीकारेऽपि संसारा-
परगान्धवस्थानादसंगतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥ ननु यथा दीपज्वाला उत्पद्यमानैव संहन्यते
विपयीभवति च तथा पदार्थान्तरमपि संहस्यते विपयीभविष्यति चेति शङ्कायामुत्पत्तिमपि दूषयति
उत्तरेत्यादि । अत्रापि तदनुवृत्तिः । द्वयस्वार्थं व्युत्पादयन्ति उत्तरेत्यादि । उत्पद्यमानस्य
संहन्यमानस्य उत्तरोत्पत्तिः कथमिति विचार्य सा तु न संभवति । खलुर्ह्वी । यतो हेतोलोकं
उत्पन्नस्य जननोत्तरं स्थितस्योत्पादकत्वम् । स्थितिक्षणस्तु न त्वन्मते । नाशक्षणे तूत्पादकत्वं न
क्वपि दृष्टम् । नाशश्च त्वन्मते अजन्मा अन्यं ग्रसत्येव । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य
नष्टत्वादुत्तरानुत्पत्त्या, उत्पत्तिक्षण एव स्थितिस्यकारणप्रलयस्यकार्यकरणादि सर्वा-
ङ्गीकारे परस्परविरोधात् कार्यकारणभावविरोधाच्च एकमपि न स्यादित्येवमप्यनुपपत्त्या
च समुदायस्य संसारादेवाप्राप्तिरित्यसंगतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

क्षणिकत्वादिति भावः । तथा च मोक्षासिद्धिः । स्वैर्हेलादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म परमाणूना-
मिति । असंगतमिति । तथा चेश्वरस्य कारणत्वमिति भावः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥ संहन्यत इति । संपातभावं प्राप्नोति । संहस्यत
इति कर्मकर्तारि प्रयोगः । 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रेणानुनासिकलोपः । वस्तुतस्तु संहनिध्यत इत्येव ।
'ससिचसीयुद्धतासिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्ज्वनग्रहदशां वा चिण्वदिदृ च' इति सूत्रात् । अतो हसे हसचे
इत्यत उपसंख्यल्लद । इति शङ्कायामिति समुदायोपपत्तिशङ्कायाम् । दूषयतीति सूत्रकारः । अनुवृ-
त्तिरिति अप्राप्तेरनुवृत्तिः । उत्पन्नस्येति भाष्ये परमाणुपुञ्ज उत्पन्नपदार्थः । तस्य कारणमुत्पद्यमान-
परमाणुरिति तस्य व्यवस्थामाहुः उत्पद्येति परमाणोरित्यर्थः । परमाणुपुञ्जाय संहन्यमानत्वे तेनोत्तरक्षणे
नष्टेन । उत्पन्नस्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म खलुरिति । उत्पन्नस्येति परमाणुपुञ्जस्य । उत्पादक-
त्वमिति । तथा च प्रथमक्षणे कारणसमवायात्मिकोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे स्थितिः, तृतीयक्षणे उत्पादक-
त्वम् । नाशेति द्वितीयक्षणे नाशक्षणस्वसिन् । अजन्मेति प्रागभाववत् । अनादिः सान्तः
प्रागभाव इति । न तु ध्वंसवत् सादिरनन्तः । सादिरनन्तो ध्वंसामाव इति । अत उत्तरेत्यादिभाष्यं
विवृण्वन्ति स्म अत इति । अजन्मत्वादेतोः प्रथमक्षणे कार्योत्पत्तिः । द्वितीयक्षणे नाशो-
त्पत्तिः, तृतीयक्षणे कार्यनाश इति न भवति किंतु द्वितीयक्षणे कार्यनाश इति । उत्तरेति
द्वितीयक्षणे कार्योत्पत्त्याश्रये । उत्तरेति कार्यानुत्पत्त्या । उत्पत्तीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति
स्म उत्पत्तीत्यादि । आदिशब्देन प्रागभावः । परस्परैति स्थित्युत्पत्त्योः सहानवस्थानल-
क्षणविरोधादेवमन्यत्र कृतिविषयस्वरूपकार्यभावः आविर्भावकशक्त्याधारत्वरूपकारणभावस्तयोः

भाष्यप्रकाशः ।

शंकराचार्यास्तु यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिचेतनः स्थिरः संहन्ता क्षणिकवादिमते नास्ति, तथाप्यविद्यासंस्कारविज्ञाननामरूपपटायतनस्पर्शवेदनात्पणोपादानभवजातिजराभरणशोकपरिदेवनादुःखदुर्मनस्त्वानामितरेतरकारणत्वेन चक्रवत् परिवृत्तेरुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्ष्यते । एते चाविद्यादयो भामत्यामेवं विवृताः । तथाहि । बुद्धेन संक्षेपतः प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम् 'इदं प्रत्ययफलम्' इति । इदं परिदृश्यमानं प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणलक्षणहेतुसमवायस्य फलं कार्यमित्यर्थः । 'उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता, धर्मस्थितिता धर्मनियामकता प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमता' इति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भवति, हेतूपनिबन्धतः, प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विधा । बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्यायं हेतूपनिबन्धः । यदिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद् गर्भो गर्भोच्छ्रकं शकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति । असति बीजेऽङ्कुरो न भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तम् । तत्र बीजस्य नैवं ज्ञानं भवति यदहमङ्कुरं निर्वर्तयामीति । तथा अङ्कुरस्याप्येवं ज्ञानं न भवति यदहं बीजेन निर्वर्तित इति । एवं सर्वत्र । तस्मादसत्यपि चैतन्ये असत्यपि चान्यस्मिन्धिष्ठान्तरि बीजादीनां कार्यकारणभावनियमो दृश्यते इत्युक्तो हेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते । तत्र प्रत्ययो नाम हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति तेषामयनानां भावः प्रत्ययः समवाय रश्मिः ।

सहानवस्थानलक्षणविरोधादित्यर्थः । शंकरेति, इतरेतरसूत्रे । संहन्ता संघातभावं प्राप्तः । अविद्येत्यादि व्याख्याताः व्याख्यासन्ते च । यात्रेति प्रवाहः । प्रतीत्येति इदं प्राप्यायं समुत्पाद इत्यस्य लक्षणम् । प्रतीत्येति व्यपन्तम् । लक्षणसूत्रमाह इदमिति । परिदृश्यमानमिति कार्यम् । वक्ष्यमाणोति अत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणस्य । कार्यमिति । न चेतनस्य कस्यचिदित्यर्थः । तथा चायं प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यर्थः । अत्र कारणीमूतस्य हेतूपनिबन्धस्य संग्राहकं बुद्धसूत्रमुदाहरति उत्पादाद्वेति । तथागतानां बुद्धानां मते । धर्माणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपा उत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता ; पक्ष इति धर्मः कारणम्, धियत इति धर्मः कार्यम्, यस्मिन्सति यदुत्पद्यते ह्यसति च नोत्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च । न चेतनः क्वचित्कार्यसिद्धयेऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । स्थिता धर्मतेति पदद्वयं सूत्रकृतस्वयमेव विभजते धर्मेति । कार्यस्य धर्मस्य कारणादनतिप्रसङ्गेन कालविशेषे स्थितिर्भवतीति तल्लक्षणम् । एतस्यार्थः धर्मनीति धर्मस्य कारणस्य धर्मं प्रति नियामकता । नन्वेवंविधमेव कारणत्वं चेतनाद्वेते न सिद्ध्यति तत्राह प्रतीत्येति । सति कारणे प्रतीत्य तत्राप्यसमुत्पादस्यानुलोमतानुसारिता या सैव धर्मता सा चोत्पादादनुत्पादाद्वा धर्मस्य स्थिता न चेतनः कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः । सूत्रद्वयं व्याचष्टे अपेति । हेतूपेति हेतौरेकस्य कार्येणोपनिबन्धः । प्रत्ययोपेति प्रत्ययानां मिलितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिबन्धः । स इति प्रतीत्यसमुत्पादः । अयमिति यदिदमिति वक्ष्यमाणः । हेतूपनिबन्धे उदाहरणमुक्त्वा तेनैवोत्पादाद्वेति सूत्रं योजयित्वा उत्पादेत्यादि सूत्रांशं सोदाहरणं योजयति असतीति । एवमग्र इति असत्यङ्कुरे पत्रं न भवतीत्येवम् । एवमग्रेऽपीति सति त्वङ्कुरे पत्रं भवतीत्येवम् । अत्र चैतन्यं बीजादीनामभ्युपगम्यते किंवा तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भोक्तुः प्रशासितुर्वा, नाथ इत्याह तत्र बीजस्येति । न द्वितीय इत्याह असत्यपीति । प्रत्ययोपेति इणधातोर्मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययान्तस्य रूपम् । प्रतीत्येति बाह्यस्यैव । अयना-

आप्यप्रकाशाः ।

इति यावत् । ते च हेतवः पृथिव्यादयः पद् घातवः । पण्णां धातूनां समवायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवीधातुर्वीजस्य संग्रहकृत्यं करोति येनाङ्कुरः कठिनो भवति । अन्घातुर्वीजं स्नेहयति । तेजोधातुर्वीजं परिपाचयति । वायुधातुर्वीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजाभिर्गच्छति । आकाशधातुर्वीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुधातुरपि बीजस्य परिणामतां करोति । तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते, नान्यथा । तत्र पृथिवीधातुर्नैवं ज्ञानं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति । एवं धात्वन्तरस्यापि । तथाङ्कुरस्यापि नैवं ज्ञानं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तितं इति । यथायं बाह्यः प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणभ्यां भवति तथैवाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो हेतूपनिबन्धप्रत्ययोपनिबन्धाभ्यां भवति । तत्राध्यात्मिकस्य त्वयं हेतूपनिबन्धः । यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारादयो यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादीति । अविद्या चेन्नामविष्यत्, नैवं संस्कारा अजनिष्यन्त । एवमग्रेपि । तत्राविद्याया नैवं ज्ञानं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं ज्ञानं भवति वयमविद्यया निर्वर्तिता इति । एवमग्रेऽपि । एवं च सत्त्वविद्यादिष्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिर्यथा बीजादिषु सत्त्वङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्यप्राप्येदं सख्यपद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । इति हेतूपनिबन्धः ।

॥ अथ प्रत्ययोपनिबन्धः पृथिव्यग्नेजोवाप्याकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति । तत्र कायस्य पृथिवीधातुः कठिन्यं निर्वर्तयति । अन्घातुः कायं स्नेहयति । तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तःशुषिं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति पञ्चविज्ञानकार्यसंपुक्तं सासत्वं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुरित्ययं प्रत्ययोपनिबन्धः । यदा बाह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यविद्यातयो मचन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायात् कायस्योत्पत्तिर्भवति । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पाद आध्यात्मिकः । अत्रापि पूर्ववदेव धातूनां नैवं ज्ञानं भवति यत् कायस्यैतद् वयं रदिमः ।

नामिति हेत्वन्तराणाम् । नन्वादित्वात्पुः । बीजहेतुरिति बीजं हेतुर्यस्य । अभिनिर्हरिति वहिर्निर्गमनानुभूतव्यापारयुक्तं करोति । यत् इति कर्मणः । अनावरणं बीजस्यान्वेन । ऋत्विचिः कालः पद्भ्रष्ट्यात्मकाः । परिणामितामिति वृक्षादिरूपेणान्वयामावम् । समवाय इति हेत्वन्तरे, रोहतीति सप्तम्यन्तम् । द्वाभ्यामिति हेतूपनिबन्धप्रत्ययोपनिबन्धाभ्याम् । आध्यात्मिक इति आभ्यन्तरः । उदाहरति सा यदिदमिति । अचिच्चेति अविद्यया प्रत्ययाः कारणाणि । संस्कारेति संस्कारस्कन्धोक्तमारभ्य यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणम् । यावद्य जरामरणादि तत्सर्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबन्ध उदाहरणमित्यर्थः । अविद्यासतां साधयति अविद्या चेदिति । एतद् क्षणिकत्वात् । अत्र इति अत्रैवाग्रे किंतु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकं चेत्यादिनोक्तेः । इदमिति बीजादिकम् । इदमङ्कुरादिकम् । अथ प्रत्ययेति प्रत्ययः कारणान्तरम् । विज्ञानस्येकधरे प्रयोगमालोच्येधरं निषेद्धुं विज्ञानं धातुं व्याचष्टे । यस्त्विति । नामरूपेति नाम-देवदत्तादिनामः शुक्लादिरूपसाङ्करस्याभिनिर्वर्तनं करोति । अङ्कुरस्य कल्लसुबुद्धादिनामरूपाणि । पञ्चेति पञ्चमी रूपादिविषयविज्ञानैः कार्यः संपुक्तम् । आसत्त्वसुगच्छति कर्तारमित्याख्यवः कर्म तत्सहितम् । समनन्तरप्रत्ययरूपम् । विज्ञानधातुरिति । अयं च उपविज्ञानमित्यर्थः । कायस्यैतदिति । एतद् उपायम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

निर्वर्तयाम इति । नापि कायस्य ज्ञानमहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्तितं इति । अथ च पृथिव्यादि-
धातुभ्यः स्वयमचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽप्यङ्कुरस्यैव कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्य-
समुत्पादो दृष्टवान्नाऽन्यथयितव्यः । तत्रैतेष्वेव पशु धातुष्वेकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा
सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुजसंज्ञा मातृदुदितसंज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा । सेयमविद्या
अस्य संसारानर्थभारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां विषयेषु प्रवर्तन्ते ये रागद्वेषमोहास्ते
संस्काराः । वस्तुविषयविज्ञप्तिर्विज्ञानम् । विज्ञानाद्यत्वारो ये रूपिणो उपादानस्कन्धा-
स्तन्नाम । तान्युपादाय रूपमभिनिर्वर्तते । तदैकध्यमभिसंक्षिप्य नामरूपमुच्यते शरीरं, शरीर-
स्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्थाः । नामरूपसंश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां
त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः । स्पर्शद्वेदना सुखादिका । वेदनायां सत्यां कर्तव्यमेतत्सुखं पुन-
र्मयेत्यध्यवसानं तृष्णा । तत् उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति । ततो भवो धर्माधर्मौ । भवत्वसा-
क्षन्मेति व्युत्पत्तेः । तद्वेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः । जन्महेतुका उच्यते जरामरणादयः ।
तेषु जरानाम जातानां स्कन्धानां परिपाकः । स्कन्धानां नाशो मरणम् । त्रियमाणस्य मूढस्य
साभिलाषस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थं हा मातर्हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना ।
पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसाध्वनुमयनं दुःखं, मानसं च दुःखं दुर्मनस्त्वमिति । एवंजातीयका-
थोपायास्ते उपक्लेशा गृह्यन्ते । तेऽमी परस्परहेतुका जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादयोऽविद्याहेतुकाश्च
जन्मादयो घटीयत्रवदनिशं वा वर्तमानाः सन्तीति भामत्युक्तं विवरणम् । तथा चायं उक्तार्थः ।
एतेषामविद्यादीनामितरेतरप्रत्ययत्वात् परस्परहेतुसमवायरूपत्वादेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः संघात
इति संघाताप्राप्तिरूपदूषणस्य न संसर्ग इति चेत् । न । कृतः । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।
रश्मिः ।

प्रत्ययैरिति । पृथिव्यादिधातुभिः कारणान्तैः । एकसंज्ञेति । एकः काय इति । देहाकारेण
परिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यदिसत्त्वेन पिण्डसंज्ञा । एकैकस्मिन्काये नित्यसंज्ञा । सत्त्व-
संज्ञा प्राणिसंज्ञा । पर्येते गलतीति व्युत्पत्त्या पुद्गलसंज्ञा वृद्धिहाससंज्ञा । वस्तित्वेति
नालयत्वादिविशेषानपेक्ष्याऽपि तु सामान्येन वस्तुविषयेत्यर्थः । एवमविद्यादिकं व्याख्याय
रूपनामादिकं व्याकरोति भामतीकार इत्याहुः विज्ञानाद्यत्वार इति । उपादानेति
कारणस्कन्धाः, प्रमेदाभिप्रायेण बहुवचनम् । तानीति तान्युपादानकारणान्युपादाय कारणत्वेन
स्वीकृत्य रूपं रूपस्कन्धोक्तं रूपवत्कायोभिनिष्पद्यते । ननु द्वैविध्येन नामरूपयोः कथमेक-
वचनमत आह तदैकध्यमिति । तदा एकध्यमिति पदच्छेदः । 'एकाद्धो ध्यमुन्न्यतरस्याम्'
इति सूत्रेणैकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुन्नादेशः । कार्यकारणे एकीकृत्यैक्यनिर्देश इत्यर्थः ।
जातेरग्रे वक्तव्यत्वाद्ब्रह्म देहो गर्भाभ्यन्तरामिधीयत इत्याह शरीरस्यैवेति । नामरूपेति कार्य-
कारणसंश्रितानि । पण्य मनसा सह । स्पर्श इति स्पर्शाख्यः कायः इति रामानुजभाष्यम् ।
उपादानमिति धर्माधर्मोपादानम् । तत् इति चेष्टतो भवः । तेन चेष्टा धर्माधर्मोपादानम् ।
स्कन्धेति स्कन्धः समूहवाचीत्युक्तम् । हा पुत्रेत्यादीति । अद्युतत्वात्संधिः । हेति विपाद इति ।
पञ्चेति पञ्चरूपादिस्कन्धविषयकं विज्ञानं यस्य कायस्य तेन सम्यग्युक्तम् । एवमिति । चोप्यर्थे ।
दुःखादीनामुपायाः । उपक्लेशा मदप्रानादय इति गृह्यन्ते । तेऽमीति अविद्यादय इत्यन्वयः ।
वा वर्तमाना इति वेति भिन्नम् । अतः परं शंकरमतमुपक्षिपन्ति तथा चेति । उत्पत्तीति ।

भाष्यप्रकाशः ।

यत् खलु हेतुपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तदुत्पद्यतां नाम । यः पुनः पञ्चस्कन्धसमुदायः स तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधान-जन्मा । न च चेतनमन्तरेणान्यः कारणानां संनिधापयिताऽस्तीति पूर्वघ्न एवोक्तम् । बीजा-दङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् । पक्षेण च व्यभि-चारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । विवादाध्यासितत्वं तु कुसुलस्यबीजा-दङ्कुरानुत्पत्तेर्ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु तत्रापि चेतनप्रयुक्तिर्भूयैव । मेघाभावे वापाभावे च केवल-तुंघातोत्प्रेरणप्रयोजकत्वात् । नदीमातृकस्थले तु स्फुटैव चेतनप्रयुक्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । अतः स्थिरस्य चेतनस्य संहन्तुरनुपगमे सर्वथा संघाताप्राप्तिः । किंचाविधादिभिरर्थाक्षिप्तः संघात इति यदुच्यते, तत्र कोऽर्थः । किं संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अविधादयः संघातम-रश्मिः ।

अविद्यादीनामितरेतरकारणत्वेनोत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात् हेतुसंघाताधीनः कार्योत्पादः संभवति । स्थिरस्य चेतनस्य संघातभावप्रापकस्यानङ्गीकारादित्यर्थः । अत्र द्विविधो हि कार्योत्पादः सौगता-भिमतो हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्च । तत्र हेत्वधीनो यथा बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात्पत्रं पत्रात् काण्डमित्यादिः । कारणसमुदायाधीनो यथा पृथ्व्यग्नेजोवाय्वाकाशकालविशेषाणां मेलने सति तेभ्य उपकृताद्बीजादङ्कुरो जायते । आध्यात्मिककार्योत्पादेऽपि हेत्वधीनः कार्योत्पादोऽविद्यादीनाम् । द्वितीयस्तु पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालविज्ञानानां समवायात्कार्योत्पादः । कार्येङ्कुरादौ काठिन्य-स्नेहपाकवर्हिर्निर्गमनानुकूलकर्मश्चासाद्यन्तःसुषिरज्ञानानां दर्शनात्पृथिव्यादीनां कारणत्वम् । एवमुपग-विधेयि कार्योत्पादे न चेतनापेक्षेति । तत्राद्यमभ्युपगम्य द्वितीयं दृश्यतीत्याहुः यत् स्वत्त्विति । हेतूपेति यदिदं बीजादङ्कुर इत्यादिना पूर्वमुक्तम् । पञ्चस्कन्धेति रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कार-रूपपञ्चस्कन्धानां समुदायः । प्रत्ययोपेति तत्र प्रत्ययोपनिबन्ध इत्यादिना पूर्वमुक्तः । नानेति । यथा कार्यो बाह्याभ्यन्तरपृथिव्यादिहेतुकः । संनिधापेति । अयं दोषो हेतुपनिबन्धेऽपि यत्र निर्वाप-स्तत्र द्रष्टव्यः । निर्वापस्य चेतनकर्तृकत्वात् । विधादेति चेतनकृतनिर्वापभावे कुसुलस्यबीजेनाङ्कुरा-नुत्पत्तेश्चेतनसापेक्षत्वं विवादाध्यासितमित्यर्थः । पक्षेति अविधादिः पक्षः अविधादयोऽसंहताः निमित्ताभावात्, कुलालरहितसृदादिवदिति पूर्वघ्न उक्तमिदानीमविधादयः संहता इतरेतरकारण-त्वात् । बीजाङ्कुरवदित्यनेन सत्प्रतिपक्षीकृतम् । तत्रेतेरेतरकारणत्वेन संहतिसाधनमप्रयोजकम् । चेतनस्यापि कारणकोटौ कुलालादेर्यथा । अतः पक्षे दृष्टान्ते च हेतोः संदेहात्संदिग्धसाध्यव्यभिचाराद् दृष्टान्ताभावाच्चेत्याहुः पक्षेणेति चकारण दृष्टान्तः । पक्षेणाविधादिना । दृष्टान्तेन बीजा-ङ्कुरेण । अतीति हृदेऽपि धूमसंदेहाद्बहिमत्त्वप्रसङ्गेन । अङ्कुरेति । कारणकोटौ चेतनस्यावश्यक-त्वादिति शेषः । तत्रापीति बीजादङ्कुरोत्पत्तौ । अप्रेति । तथा च निश्चिता कार्यमात्रे चेतनकारणता । नदीमातृकेति नदी माता अस्य । 'नद्यृतश्च' इति कप, तादृशे देशे । स्फुटैवेति । 'मधुरा भगवान् यत्र नित्यं संनिहितो हरिः' इति वाक्यात्स्फुटैव । 'योऽस्तु तिष्ठन्निति' श्रुतेरेवकारः । आदिशब्देन देवमातृको देशः । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि' क्रमेणैकैकम् । नदीमातृकः नद्यभ्युत्पन्नधान्यपालितो देशः, देवमातृकस्तु वृष्टद्यभ्युत्पन्नधान्यपालितः, कोशे सूमिवर्गे । अत इति कार्यमात्रे चेतनप्र-युक्तिदर्शनात् । आत्मानमिति स्वरूपम् । संघातविपरिणीं बुद्धिमिति यावत् । विषयमन्तरा धर्णिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाऽविधा न संभवतीत्यभिप्रायः । एवं रागद्वेषमोहादिवु स्वरूपाऽलो ज्ञेयः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पेक्षन्त इति वा अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति वा ? अनादौ संसारे संघात एव संतत्यानुवर्तत इति वा । तत्र नाद्यः । एवं संघाताक्षेपकत्वेऽपि संघातनिमित्ताकाहानुपशमेन तत्र निमित्तान्तरस्यान्वेषणे संनिधापयितुर्धक्तुमशक्यत्वेन संघातानुपपत्तित्वादवस्थ्यात् । न द्वितीयः । तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानानां तन्निमित्तत्वे अन्योन्याश्रयापत्तेः । तृतीये तु संघातः संघातान्तरं किं स्वसदृशमेव नियमेनोत्पादयत्युतानियमेन सदृशं विसदृशं वेति विचार्यम् । तत्र नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य दैवतैर्बर्ग्योनिनारकंप्राप्त्यभावापत्तेः । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलस्य कदाचित् क्षणेन हस्तिमनुष्यदेवमर्कटादिभावापत्तेः । तस्मादुभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । किंच । यद्भोगार्थः संघातः स तु क्षणिकवादिमते स्थिरो नास्ति । तथा सति भोगो भोगार्थ एव मोक्षो मोक्षार्थ एवेति नान्येन भोगार्थिना सुषुक्ष्णा वा भवितव्यम् । अथान्येन चेत् प्राञ्च्येतीमयं तदा तेन भोगमोक्षकालावस्थायिना भवितव्यमिति क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोध इत्यविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न संघातसिद्धिरिति ।

भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्चास्य द्वयस्य पाठान्तरमाहुः । इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावाऽनिमित्तत्वादिति । अर्थं तूक्तरीत्यैवाविद्यादीन् प्रत्ययत्वेनोक्त्वा तेषां चक्रवत् परिश्रुत्या संघातभावादिक्रमुपपन्नमितिचेन्नैतदुपपद्यते । एषां पृथिव्यादीनां संघातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । न खलु क्षणिकेषु स्थिरत्वादिद्युद्धिरूपाया अविद्यायास्तदुत्पन्नानां रागादीनां वा क्षणिकार्थान्तरभूतपृथिव्यादिभूतमौक्तिकसंघातहेतुतोपपद्यते । न हि शुक्तिकारजतद्युद्धिः शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुरिति कचिद् दृश्यते । किंच । यस्य क्षणिके स्थिरद्युद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादयः कस्य वा संस्कारादयः कल्पयितुं शक्यन्ते प्रमणाभावादित्येवमाहुः ।

उच्चरोत्पादघटस्य तु भ्रामव्यामिदमवतारणमुक्तम् । हेतूपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादस्य पगम्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वघट्टे दूषितः । संप्रति तु हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीति । व्याख्यानं तु क्षणभङ्गादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरक्षण उत्पद्यमाने पूर्वं क्षणो निरुध्यत इति । अत्र क्षणशब्देन तत्क्षणात्पन्नं वस्तून्यते तथा सति पूर्वोत्तरयोर्हेतुफलभावो विरुध्यते । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अकारणं रदिमः ।

संघातेति । संस्कारजनिकेति यावत् । संनिधापयितुरिति निमित्तान्तररूपस्य । तमेवेति संघातमेव । तन्निमित्तत्व इति तेषां निमित्तत्वे तन्निरूपितनिमित्तत्वे । स्वसदृशमिति अदृष्टेन सादृश्यम् । मनुष्येति पृथेते गलतीति पुद्गलो देहस्तस्य । नारकेति नारकयोनिस्तस्याः सादृश्याभावादाकारेणापि प्राप्त्यभावापत्तेः । उभयमिति आद्यद्वितीयरूपम् । भोगार्थ इति नान्यार्थः । एवकारेण सुखं सुखार्थं न, दुःखार्थं राजसानां स्यात् । दुःख दुःखार्थं सात्त्विकानां स्यात् सुखार्थम् । तथा चानुभवविरोधः । मोक्षार्थ इति नान्यार्थः । अभावप्राप्त्या तदनन्तरं भावप्राप्त्यर्थं न । ते स्वरूपहानमपुरुषार्थमिति । अन्येन क्षणान्तर उत्पद्येन । उभयमिति मोक्षभोगोभयम् । तेनेति क्षणिकेनान्येन विज्ञानात्मना । न संघातेति अन्योन्याश्रयादिति भावः । इतीति वदन्तीति शेषः । पूर्वोक्तशंकराचार्या इत्येनान्वयि । अनिमित्तत्वादित्युक्तं तदेवाहुः न खल्विति । तमिति प्रतीत्यसमुत्पादम् । व्याख्यानमिति शंकराचार्यकृतम् । निरुध्यत इति कर्मणि यक्, कर्मकर्तरी वा प्रयोगः । तेन नाशयते नश्यतीति वा । अत्रेति युद्धमते । निरुध्येति अभावग्रस्तरूपस्य अतीतस्य वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

विनाशमभ्युपगच्छतां वैनाशिकानां मते विनाशकारणसामग्रीसानिर्घ्यरूपस्य निरुध्यमानत्व-
स्यानङ्गीकारेणाभावप्रसक्तत्वरूपस्यैव निरुध्यमानत्वस्य सिद्धेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नत्वस्य
पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्युच्यते । तदसंगतम् । तस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसं-
न्धेन क्षणिकत्वप्रतिज्ञामङ्गप्रसङ्गात् । अथाभाव एव व्यापारः । तदसत् । हेतुस्वभावानुपरक्तस्य
फलोत्पादकत्वासंभवात् । स्वभावोपरागाम्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थापित्वप्राप्तेः
क्षणमङ्गल्यागप्रसङ्गात् । स्वभावोपरागं विनैव हेतुफलभावाम्युपगमे च सर्वतः सर्वत्र सर्वदा
सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । किंच उत्पादननिरोधौ किं वस्तुनः स्वरूपयुतावस्थान्तरं वस्त्वन्तरमेव वा ।
आद्ये वस्तुशब्द उत्पादननिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः । तथा सति व्यवहारबाधप्रसङ्गः । न
द्वितीयः । तथा सति वस्तुन आद्यन्तमध्यक्षणत्रयसंघन्धप्राप्त्या क्षणिकत्वल्यागप्रसङ्गात् । न
तृतीयः । तथा सत्यश्वमहिषवत् परस्परसंसर्गराहित्याद् वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात् । यदि च
वस्तुनो दर्शनादर्शने उत्पादननिरोधौ तदापि द्रष्टृधर्मत्वात् तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वति-
कत्वप्रसङ्ग इत्यसंगतं सौगतं दर्शनमित्याहुः ।

भास्कराचार्यास्तु—अनुत्पन्नस्य शराविषाणतुल्यत्वाद्दुत्पन्नाविनाशस्य चाभावप्रसक्तत्वाच्च
हेतुत्वम् । अथ पूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति ।
तदसत् । तुलाया मध्ये स्रजधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वान्नामस्तद्धेतुधोनाम
इति युक्तम् । अत्र तूत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्थित्यनुपगमनाच्च हेतुत्वसंभवः । स्थित्युपगमे च
यदियः ।

भावभूतः सद्भूतः । परिनिस्तिति विनाशोन्मुक्तः । व्यापारेति क्षणेन क्षणः इति प्रत्यये
तृतीयानिर्वाहकस्य व्यापारस्य कल्पनायाम् । हेतुत्वस्य उव्यापारनिर्व्यापारसाधारणत्वात् ।
क्षणान्तरेति व्यापाराश्रयस्य क्षणान्तरस्य संपन्धेन । व्यापार इति । कार्योत्पादनाख्यो
हेतुर्व्यापारस्तस्य च पूर्वक्षणे नाशक्षणे सत्त्वाहुपपन्नं नष्टस्यापि कारणत्वं, यागवत् । स व्यापारो
हेतुस्वभावादतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वा । आद्ये दोषमाहुः । अनुपरक्तत्वं हेतुस्वभावातिरिक्तत्वम् ।
फलोत्पादेति अतिप्रसङ्गात्तथा । द्वितीये दोषमाहुः स्वभावोपेति । फलं कार्यम् । क्षण-
मङ्गेति हेतुस्वभावस्य द्वितीयक्षणे सत्त्वादयम् । सर्वदेति मृत्तुलालादिनाशकालेऽपि । सर्वो-
त्पत्तीति । क्वचित्तु भाव एवास्य व्यापारः भाव उत्पत्तिस्तत्र । हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्यो-
त्पत्त्यसंभवात् । समवायिहेतुस्वभावस्य मृत्त्वरक्तत्वादिरित्येवं शंकराचार्यव्याख्यानम् । किंचेति ।
निरोधो नाशः । अवस्थान्तरमिति उत्पादननिरोधशब्दाभ्यां स्थितिकाठिकवस्तुन आद्य-
न्ताख्येऽवस्थेऽभिलष्येते इत्येवं वस्तुनः सकाशाद्दुत्पादननिरोधयोर्विशेषोऽवस्थान्तरम् । व्यवहारेति
वस्तुन उत्पादो वस्तुनो नाश इत्यपर्यायतायोपकस्य व्यवहारस्य बाधप्रसङ्गः । आद्यन्तेति ।
मर्घ्यं स्थितिः । शाश्वतिकेति न शश्वो महिषनाशको मवतीत्येवं निरोधाप्राप्त्या शाश्वतिकत्व-
प्रसङ्गात् । द्रष्टृति ज्ञानतदभावात्मकत्वेन तथात्वात् । ताविति । ज्ञानाज्ञानात्मकत्वेनोत्पाद-
निरोधौ । आहुरिति शंकराचार्याः उत्तरोत्पादे पूर्वस्य निरोधान्नाशश्च हेतुत्वं संभवतीत्यर्थमाहुः ।
अनुत्पन्नस्येति । वत्पन्नोति उत्पन्न एव द्वितीयक्षणे विनष्टः क्षणिकस्तस्येत्यर्थः । युगपद्भवने
द्व्यन्तमाहुः तुलेति । तुलान्तयोरवयवयोः । अन्तयोरवयवयोः । तद्धेतुरिति स हेतुर्ष्य ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्षणिकत्वहानिः । किंच कारणधर्माननुविधाने कार्यकारणभावकल्पनायामतिप्रसङ्गः । यतो मृद-
न्यताः शरावादयः सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयो दृश्यन्ते । किंच आकारसमर्पणेषुपि न सामर्थ्य-
त्वन्मते, वस्तुनः क्षणिकत्वात् । तस्मान्नित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते, न क्षणिक-
पक्षे । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वमिति । ननु नित्यपक्षेऽपि कार्यकारणभावा-
नुपपत्तिः क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । किं कुसूलस्यो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावोऽथाव-
त्स्वभावः । यद्यन्यस्तदा न कदाचिदपि जनयेत् । यद्याद्यस्तदा तदानीमेवोत्पादयन् यानि
कर्माणि व्रीहिणा कर्तव्यानि तानि युगपदेव कुर्यात्, न तु सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेत् । अत-
त्स्वभावत्वे तत्स्वभावत्वे वा सामग्र्या अकिंचित्करत्वात् । नच प्रत्यभिज्ञानादपि नित्यत्वम् ।
दीपज्वालादिषु व्यभिचारात् । यदि च नित्यो भावः स्याद् विनाशं न प्राप्नुयात् । अथ मृद-
रादिना विनाशः क्रियत इति चेत् । तदयुक्तम् । विनाशो यः क्रियते स द्रव्यव्यतिरिक्तो वा
तदव्यतिरिक्तो वा । आद्ये घटस्य न किमपि स्यात् । यथा पटे कृते । द्वितीये घटस्वरूपमेव
विनाशः । स्वरूपं तु कुलालेन कृतमेवेति मृद्गरः किमपरं कुर्यात् । अथ घटसंबन्धी विनाशः
क्रियत इति कः संबन्धः । किं तादात्म्यलक्षण उत तदुत्पत्तिलक्षणः । द्वितीयधेद्, घटस्य
न किंचित् । यथा पावकेन्धनाभ्यां धूम उत्पादिते वह्नेर्न किंचित् तथा घटमुद्गराभ्यां
विनाश उत्पादिते घटस्यापि । तादात्म्यपक्षेऽपि तादात्म्यस्य तत्स्वभावत्वात् तस्य च कुला-
लेन कृतत्वाद् व्यर्थो मुद्गरः स्यात् । अतः स्वाभाविको विनाश एष्टव्य इति । अत्रोच्यते ।
योऽयं विकल्पः कृतः स तव सिद्धान्तं बाधते सदृशसंतानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् ।

रश्मिः ।

क्षणिकत्वेति द्विक्षणावस्थायित्वेन तथा । अतीति मृतपटयोः कार्यकारणभावप्रसङ्गः । प्रत्यक्षेति
प्रत्यक्षेण घटप्रदानन्तरं घटिकांघनन्तरं पुनः स एवायं घटः इति प्रत्यभिज्ञानाच्चेत्यर्थः ।
सौगतः शङ्कते ननु नित्येत्यादिना एष्टव्य इतीत्यन्तेन । क्रमेत्यादि अर्थो व्रीह्यादिस्त-
त्क्रियाङ्कुरजननादिः सा क्रमेण व्रीह्यादौ भवति कचिद्योगपद्येन भवति तद्विरोधात् । विरोध-
मापादयति किमित्यारभ्याकिंचित्करत्वादित्यन्तेन । न कदाचिदपीति निर्वापोत्तरकाले-
प्यङ्कुरं न जनयेत् । सूचीकटाहन्यायेनान्त्यं पूर्वमुक्त्वाद्यमाह यथाय इति । तदानीमिति
कुसूलस्यत्वकाले । उत्पादयन्निति अङ्कुरम् । यानीति अङ्कुरोत्पादोत्तरमङ्कुरवर्द्धनादीनि ।
व्रीहिणा निर्वापादिकारणसमवहितेन । कुर्यादिति कुसूलस्यो व्रीहिः । नाङ्कुरमिति । अङ्कुर-
जननस्वभावत्वत्वस्य । नित्यत्वमिति कुम्भादीनाम् । दीपेति । आदिपदेनाभिज्वाला वेति ।
स्वभाविको वेत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्त इति । वक्ष्यमाणस्वारत्वात् ।
किमपीति नाशादिकम् । कृत इति, घटस्य न किमपि स्यादिति पूर्वान्वयः । किं तादात्म्येति
विनाशस्य भेदत्वे तादात्म्येत्यादिः । तदुत्पत्तीत्यग्रे स्पष्टम् । किंचिदिति नाशादिकम् ।
घटस्यापीति न किंचिदित्यन्वेति । तादात्म्यस्येति संबन्धस्य घटस्य स्वभावत्वात्तस्य घटस्य ।
तृतीयमुपगच्छति अत इति । एष्टव्य इति इच्छायाः कर्तव्यपयः कर्तव्यः । उच्यते सिद्धान्तिभिः ।
योयमिति न तु नित्यपक्ष इत्यादिनोक्तो विकल्पः । सदृशेति । अङ्कुरस्य विसदृशत्वेन तजननस्वभाव-
त्वात् । तथा च योग्याद्येन यो घटसदृशसंतानस्तस्य बाधः । नन्वन्त्ये घटलक्षणे क्षणे सदृशसंतान-

भाष्यप्रकाशः ।

योऽयमन्त्यो घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसंतानजननस्वभावो घटक्षण-
त्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात् । यदि चासौ विसदृशसंतानजननस्वभाव एवाभ्युपेयेत,
तदा पूर्वक्षणाः विसदृशसंतानजननस्वभावाः । घटक्षणत्वादनन्त्यक्षणवदित्यनुमानात् कुम्भकारा-
दारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यात् । एवं सति मुद्गरेण घटस्य सदृशसंतानजननस्वभावता नाश्यते
विसदृशसंतानजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कपालोत्पत्त्यसंभवात् ।
ततश्च भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विनाशस्य स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्तः ।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते विसदृशसंतानस्त्यक्तव्य इति सिद्धहानिर्दष्टविरोधश्च । तत्र
यथा तत्र सदृशसंतानजननस्वभावविनाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश एव क्रियते
इति स्थितः सहेतुको विनाश इति । प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरस्थायित्वम् । ज्वालादिव्यपि सामान्यं
समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञा । वृद्धिहासदर्शनाद् व्यक्तीनामनित्यत्वैव । तथापि न क्षणिकत्वं, बाधा-
भावात् । क्षणिकत्वं च न प्रत्यक्षम् । प्रथमोत्पत्तौ निर्विकल्पकज्ञाने विशेषोपपत्तेश्चात् । यद्योक्तं
क्रमयोग्यवदाभ्यामर्थक्रियाविरोध इति । स तु तत्रापि समानः । योऽसावनन्त्यक्षणो यस्माद-
ङ्करोत्पत्तिरिष्यते, सोऽप्यङ्कजननस्वभावो न भवति, व्रीहिक्षणत्वादनन्तरातीतव्रीहिक्षणवत् ।
रक्षिः ।

घाशोस्त्येवेति चेत्तत्राहुः योऽयमन्त्य इति पुञ्जः । कपालोत्पत्तिरन्त्यकार्यावान्तरोत्पत्तिः । इष्यत
इति अन्त्यकार्यपर्यन्तं-संतानवादिनेष्यते । स इति अन्त्यघटलक्षणः पुञ्जः । घटक्षणोति घटरूप-
क्षणत्वात् । इत्यनुमानादिति । तथा च कपालरूपविसदृशजननस्वभावेत्येते घटे सदृशसंतानजनना-
पत्त्या सदृशसंतानोत्पत्तिप्रतिनिरोधः । असारवित्यन्त्यो घटः । पूर्वक्षणा इति आमघटरूपाः ।
कुम्भकारादिति आमघटकर्तारि कुम्भकारपदात्तदशापारादारभ्य पाकादिकालेऽपि कपालपङ्क्ति-
राङ्कुरसंयोगं स्यात् । एवं सतीति उभयथापि दोषे सति । अन्यथेति सदृशसंतानजननस्वभाव-
तानाशाभावे । अथ मुद्गरादिनेत्याद्युक्तं दूषयन्ति स ततश्चेति । सहेतुकमिति हेतुमुद्गरः ।
विनाशो सदृशसंतानजननस्वभावताविनाशम् । विकल्प इति स्वाभाविको वेति विकल्पः । विनाशो
यः क्रियत इत्यादिग्रन्थेऽत्रैव पूर्वमुक्ते । विसदृशेति विसदृशे संतानेऽङ्गीक्रियमाणे आमघटदर्शनोत्त-
रणेन कपालदर्शनापत्त्या त्यक्तव्यः । सिद्धेति सिद्धस्य विसदृशोत्पादकत्वस्य हानिर्दष्टायाः
कपालोत्पत्तेर्विरोधश्च । तत्रेति अन्त्ये घटादौ । दीपज्वालादिषु व्यभिचारः प्रत्यभिज्ञाया
नित्यत्वेन साकमुक्तत्वं परिहरन्ति प्रत्यभीति । नूक्तं दीपज्वालादिषु व्यभिचारस्तत्राहुः
ज्वालादिव्यपिति । सामान्यंमिदं जातिः । व्यक्तीनामिति ज्वालादिव्यक्तीनाम् ।
तथापीति वृद्धिहासमाकत्वेऽपि । बाधेति उत्तरक्षणे ज्वालाबाधाभावात् । प्रथमेति प्रथम-
क्षणरूपघटोत्पत्तौ सत्यां तद्विषयकं निर्विकल्पकं ज्ञानं जायते तत्क्षणत्रिके विशेषः । इदमपरमित्या-
कारकः तस्य परामर्शः चाक्षुषादिस्वस्याभावात् । तच्च स्वलक्षणमात्रगोचरमिति बाधाः ।
एतादृशनिर्विकल्पकज्ञाने विशेषज्वालादीनामपरामर्शादिशेषाधीनं प्रत्यक्षं न भवतीत्यर्थः । अन्त्यक्षणं
लक्षणं यस्मादिति व्रीजरूपात् । तथा च कालरूपक्षणस्य कालिकसंबन्धो व्रीजनिष्ठो
लक्षणा । दूषयन्ति स सोऽपीति । अनन्तरेति उत्पत्तिविनाशविषयप्रतियोगिनौ व्रीहिरूपौ
क्षणौ तद्वत् । अनन्तरक्षणस्य नाङ्कुरजननस्वभावत्वमिदं समवायिकारणधर्मः । उत्तौ तु हेतु ।
व्रीहिक्षणवस्थायित्वं तदनुसारेणोक्तं न तु तन्मतीयक्षणिकत्वमाह्वयं । व्रीहिरसमानसंतान-

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीय चित्तचैत्ता उत्प-

भाष्यप्रकाशः ।

असमानसंतानजननस्वभावत्वे-पूर्वक्षणानामपि तथात्वप्रसङ्गः । अथ सहकारिवशादेवंभावः, स त्वसाकमप्यविशिष्ट इति । किंच । विनाशोत्पादौ भावाव्यतिरिक्तौ न वा । अन्ये भावस्योत्पत्तिस्थितिनाशक्षणत्रयसंसर्गप्रसङ्गः । आद्ये उत्पत्तिविनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किंच । विनाशो नाम अभावः । स किं भावस्य पूर्वभावी वा सहभावी वा पश्चाद्भावी वा, आद्ये भावोत्पत्तिरेव न स्यात् । द्वितीयेऽप्यविरोधाद्भावस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु तस्यापि सहेतुकत्वान्नाशः श्रामोतीति नित्यत्वप्रतिज्ञामङ्ग इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु-क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्न संगच्छते । पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वेन तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वं, तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरभाविनां सर्वेषां गोमहिषादीनामन्यदेश-वर्तिनामपि हेतुः स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वं, तदापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तर-क्षणभाविनां घटानां स एवैको हेतुः स्यात् । अथैकस्यैक एव हेतुस्तदापि कः कस्येति न ज्ञायते । अथ यो यस्मिन् देशे घटक्षणे स्थितः स तद्देशीयस्यैवोत्तरघटक्षणस्य हेतुः । तर्हि देशस्य स्थिर-त्वापत्त्या सर्वधणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः । किंच । चक्षुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थज्ञानोत्पत्तिकाले अन-वस्थितत्वान्न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं स्यादित्याहुः । भाष्यान्तरे तु न किंचिदितोऽ-धिकम् । एतानि तु दूषणानि सूत्रेष्वेवाग्रे प्रसिद्ध्यन्तीत्याचार्यैर्भाष्य उपेक्षितानि ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ पूर्वसूत्रैः क्षणमङ्गवाद्यभिमतारदिमः ।

जननस्वभाव एवाभ्युपेयते तदापि दोषमाहुः असमानेति । पूर्वैति त्रयाणां क्षणानाम् । तथात्वेति समानसंतानजननस्वभावाभावप्रसङ्गः । तथा च ग्रीहीरूपक्षणे स्वरूपेऽसमानसंतानः जननाप्रत्यक्षविरोधः । सहकारीति पृथिव्यादिपट्टपातुवशाद्ग्रीहादिरेङ्करादिजननस्वभाव इति सह-कारिवशात् । अस्माकमिति कारणनित्यत्ववादिनाम् । अन्य इति व्यतिरिक्तत्वपक्षे । भावस्येति क्षणिकत्वेनैकक्षणरूपस्य । नित्य इति अभावस्य नाशस्यानित्यत्वे उत्पत्तिनाशयोर्भावस्य नित्यत्वा-त्क्षणिकत्वमङ्गस्वस्मादभावो नाशो नित्यः स्यात्प्रतिज्ञामङ्गको न तु क्षणिक इत्यर्थः । न स्यादिति । भावस्य तदा सत्त्वेन कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धादिति भावः । ध्वंसस्य ध्वंसाभावात् । अविरोधादिति क्षणिक-त्वेन भावाभावयोरविरोधात् । य उत्पत्तिक्षणः स एव ध्वंसक्षण इति । सहेतुकत्वादिति हेतुस्तु यस्य नाशः सः । उत्तरोत्पादकाले पूर्वस्य हेतोर्निरोधान्नाशान्न पूर्वस्य हेतुत्वमिति सूत्रार्थमाहुः पूर्वैति । पूर्वस्य क्षणिकत्वेऽप्यव्याहृतं हेतुत्वमिति शङ्कते अथेति । हेतुत्वमिति । गोमहिषादयस्तु विजातीया इति न घटक्षणस्तेषां हेतुरिति भावः । स्यादिति सजातीयत्वादिति भावः । घटक्षण इति यः इत्यस्य समानाधिकरणात् घटक्षण इति प्रथमान्तं पदमिति प्रतिभाति घटरूपः क्षणः । सत इति तद्देशीयस्यैतस्य विशेषणम् । संपातापातं वा । उत्तरोत्पादे चेति सूत्रस्यचकारार्थमाहुः तर्हीति । पूर्वक्षणेोत्तरक्षणयोर्देशस्यैकत्वात्स्थिरत्वम् । संप्रयुक्तत्वं संघट्टत्वम् । भाष्यान्तर इति । माध्व-भाष्यैर्यस्तु कार्योत्पत्तावेव कारणस्य विनाशश्चेत्तन्विशेषकार्योत्पत्तिरित्युच्यते । अन्यमतानुवादस्य प्रयोजनमाहुः एतानीति ॥ २० ॥

घन्त इति । वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति । असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्येत ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पुञ्जस्य कारणता निरस्ता । अतः परमसत्येव हेतौ फलोत्पत्तिरिति तदभ्युपगतभाकस्मिक-
पक्षं दूषयति असतीत्यादि । तत्र कस्याः प्रतिज्ञाया उपरोध इत्याकाङ्क्षायां तां स्फुटीकर्तु-
माहुः एका इत्यादि । एका स्फुटा । एतस्यामेवाभावस्य कारणताऽभ्युपगमः । अपरा त्वेवम् ।
आलम्बनप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययौऽधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतुर्विधान् हेतून्
प्राप्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं, चैत्ता वेदनास्कन्धात्मका उत्पद्यन्ते । तत्रालम्बनप्रत्ययो
नाम विषयः, तेन चित्तस्य नीलाद्याकारता । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वविज्ञानं, तेन बोधरूपता ।
अधिपतिप्रत्यय इन्द्रियं, तेन रूपादिग्रहणप्रतिनियमः । सहकारिप्रत्यय आलोकादिः, तेन
स्पष्टार्थता । एवं चतुर्विधैर्हेतुभिर्नीलाद्याकारकविज्ञानात्मकं चित्तमुत्पद्यते । एवं चित्ताभिन्न
हेतुजानां सुखादीनां चैचानामेत एव चत्वारो हेतव इति द्वितीया प्रतिज्ञा । एतस्या अङ्गी-
कारे हेतुभूतस्य वस्तुनो द्वितीयक्षणस्थित्या क्षणान्तरसंबन्धे क्षणिकत्वप्रतिज्ञा नश्यति ।
इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् । प्रस्तुतमाहुः असतीत्यादि । यदि चासत्येव हेतावभावादेव फलोत्पत्ति-
रिष्यते तदा द्वितीया चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्येति प्रतिज्ञा नश्यति । तदिदमुक्तम् असति
प्रतिज्ञोपरोध इति । यदि च क्षणिकत्वं स्थितमेवेति द्वितीया नाङ्गीक्रियते, तदा हेत्व-
भावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, एकदैव चोत्पद्येतेति ।
तदिदमुक्तं यौगपद्यमन्यथेति । तथा चोमपथाध्यसंगतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

रदिमः ।

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥ निरस्तेति ब्रह्मणः समवायित्वाय
निरस्ता । दूषयतीति सूत्रकारः । तत्रेत्यादि असति उभयोः प्रतिज्ञयोः कस्याः । तामिति प्रतिज्ञाम् ।
अपरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अपरेति । प्राप्येति प्रतीत्य इत्यस्य विवरणम् । विज्ञानेति ।
एते स्कन्धा अधिकरणारम्भे व्याख्याताः चैत्यचैतचैतिकशब्दैर्व्यवहियन्ते । चित्तस्येति । यथा
नीलविज्ञानस्य नीलं वस्त्वालम्बनप्रत्ययो विषयत्वेन नीलाद्याकारता चित्तस्य विज्ञानस्कन्धस्य ।
पूर्वविज्ञानमिति पूर्वस्य विज्ञानं यत्सरणमित्युच्यते संस्कारो वा । रूपादीति रूपादिग्रहणस्य
प्रतिनियमः चक्षू रूपमेव गृह्णाति श्रोत्रं शब्दमेवेत्यादिनियमः । द्वितीयायां किंचित्कुर्वन्ति स्म एव-
मिति, पूर्वोक्तप्रकारेण । वस्तुन इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म एतस्या इति । क्षणिकत्वप्रतिज्ञेति
प्रथमप्रतिज्ञा इति भाष्यविवरणमिदम् । इदमत्रेति अत्र भाष्ये । प्रसङ्गादिति संगतिसामान्यलक्षणस्य
प्रसङ्गपठितत्वात्सामान्यलक्षणसमन्वयाय । एवमुपोद्घातसंगतिमुक्त्वा प्रकृतं सूत्रार्थमाहुरित्यर्थः ।
तेनोपोद्घातः संगतिरिति सिद्धम् । असतीत्यादीति । असति द्वितीया प्रतिज्ञा नश्यति । हेतूनि
विषयादिरूपात् प्रतीत्य नामावां प्राप्य । इतीति इति सूत्रांशेन । (अत्र यद्यपि वस्तुनः क्षणान्तरसंबन्धे
ऽसतीत्यर्थः संभवति तथाप्याकस्मिकपक्षदूषणसावश्यकत्वात्) भाष्ये सौत्रमन्यथाशब्दः द्वितीया
चेदित्यादिना व्याख्यातं तद्भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति । स्थितमेवेति स्थितमेव । नाङ्गीति
अनतिप्रयोजनत्वाद्याङ्गीक्रियते । अतिशक्तिरुक्त्वात् । भाष्ये तदेत्यादिना सौत्रं यौगपद्यपदं व्याख्यातं
तद्भाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म तदा हेत्विति । उभयथेति सत्त्वेऽसत्त्वे च हेतौ ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशं च । तत्रेदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपरीतोऽ-

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ एवं चतुःश्रया तदुक्त-
मुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा तदुक्तं नाशप्रकारं दूषयति प्रतीत्यादि । तद् व्याकर्तुं पूर्वं तेषां
मतमनुवदन्ति अपि चेत्यादि । वैनाशिकाः सर्वानित्यत्ववादिनः सौगताः कल्पयन्ति
बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यद् भिन्नं यत् तत् संस्कृतं पूर्वपूर्वविज्ञानजैः संस्कारैरालयत्वेन व्यव-
हारयोग्यम् । यच्च क्षणिकं तदपि । एवं पञ्चपदार्थाः । त्रयं त्वत्र स्फुटम् । आकाशस्वरूपं
तदूषणस्यै वाच्यम् । तत्र क्षणिकं संस्कृतं च पूर्वस्यैषु दूषितम् । आकाशं चात्र दूषणीयमिती-
दानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति । तयोः स्वरूपमाहुः प्रतिसंख्यानिरोध इत्यादि ।
प्रतिकूला संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्तं करोमीत्याकारकतया भावप्रतीषा या बुद्धिः सा
प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । विपरीतस्तादृशबुद्धिं विनापि जाय-
मानोऽप्रतिसंख्यानिरोध इति वाचस्पतिमिथाः । तदत्राप्युक्तम् ।

सहेतुकः स्थूलो विनाशः पूर्वः, सूक्ष्मः स्वाभाविको द्वितीय इति भास्कराचार्याः ।

मुद्गरमिधाताद्यनन्तरमाचितयोपलब्धियोगी सदृशसंतानावसानरूपः स्थूलो यो
रश्मिः ।

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥ प्रसङ्गसंगत्यावतारयन्ति
एवमिति । दूषयतीति सूत्रकारः । वैनाशिका इति व्याख्येयम् । बुद्धिबोध्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति
स्म बुद्धिबोध्येति । बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रम् । त्रयं माष्ये स्फुटम् । समाहारद्वन्द्वमेकवचनं च । अन्य-
त्रेति सार्वविभक्तिकक्षरूमाष्ये इत्याहुः अन्यदिति । व्याख्येयम् । शंकरभाष्ये त्वन्यदिति प्रथमान्तम् ।
यदि च भवदादियोग एव 'इतराग्योऽपि दृश्यन्त' इति सूत्रप्रवृत्तिस्तदा त्वन्यनिमित्तं यद्वस्तु तत्सं-
स्कृतमित्यन्वयः । न च क्रियायामन्वयः शङ्काः । 'संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनायै' इति सूत्रं ओदित्यनुवर्त्य
संबुद्धिनिमित्तं ओकारो वा प्रगृह्य इति व्याख्यानात् । संस्कृतमिति उत्पाद्यम् । उत्पाद्यं व्याकुर्वन्ति
संस्कारैरिति रागादिभिः । आलयत्वेनेति आत्मत्वेन । 'आलय आत्मा' इति पूर्वसूत्र उक्तम् ।
पञ्चेति निरोधद्वयमाकाशं संस्कृतं क्षणिकं च । यद्वा । बुद्धिबोध्यं त्रयं संस्कृतमालयः क्षणिकं चेति ।
अस्मिन्पक्षे संस्कृतमित्यस्य पूर्वपूर्वेति न व्याख्यानात् । त्रयं त्वत्रेति अत्र माष्ये । तत्रेत्यादिभाष्यं
विवृण्वन्ति स्म तत्रेति । अत्र इति 'आकाशे चाविशेषात्' इति सूत्रे । तयोरिति निरोधयोः ।
प्रातिकूल्यमाहुः सन्तमिममिति । बुद्धिरिति एकार्थप्रत्यासत्त्या । प्रतिसंख्यानिरोध इति
मुद्गरादिना कस्यचिद्भावस्य भवति । अप्रतिसंख्यानिरोधस्तु अबुद्धिपूर्वको विनाशस्तम्भादीनां स्वरस-
भङ्गराणां भवति । तदत्रेति, अत्रेति माष्ये । स्थूल इति दण्डादिजन्यः परिदृश्यमानः । पूर्व
इति प्रतिसंख्यानिरोधः । सूक्ष्म इति । संतत्यात्माऽज्ञातः । द्वितीय इति अप्रतिसंख्यानिरोधः ।
दण्डेन घटनाशः आद्यः इत्याहुः मुद्गरेति मुद्गरसंयोगो निमित्तकारणम् । आदिशब्देन विभागा-
दयोऽसमवायिनः । सदृशेति घटस्योत्पत्तिमारभ्य क्षणिकघटसंतानः सदृशो भवति तस्यावसानं

प्रतिसंख्यानिरोधः । त्रयमपि निरुपाख्यम् । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति । संतते-
रविच्छेदात् । पदार्थानां च नाशकसंबन्धाभावात् । प्रतिबन्धसंबन्धाभावः ।
आद्यनिरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव सिद्धत्वान्ना-
ङ्गीकर्तव्यः ॥ २२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विसदृशसंतानः स आद्यः । प्रतिक्षणभावी चोपलब्धघनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयविनाशः स द्वितीय
इति रामानुजाचार्याः । निरुपाख्यमिति अनिर्वाच्यम्, अवास्त्विति यावत् । दृष्टं व्युत्पा-
दयन्ति निरोधेत्यादि । कथं संतत्यविच्छेद इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते पदार्थानामित्यादि ।
तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृशसंतानजननस्यभावाः । क्षणिकानां च नाशकसंबन्धो न
पूर्वं दृष्ट इत्यन्त्यानामपि, पदार्थानां नाशकसंबन्धाभावात्, पूर्ववदेव संततिप्रतिबन्धाभाव
इत्यविच्छेद इत्यर्थः । न च यदा प्रतिसंख्यासंबन्धस्तदा प्रतिभन्त्यत इति युक्तम् । तन्मते
विज्ञानसंतोनात्मकस्य जीवस्य क्षीणे संस्कारे वैलक्ष्ये प्रदीपसेव निर्वाणेनाभावप्राप्तिर्मोक्षः ।
संस्कारक्षयश्चर्चचतुष्टयाभ्यासजन्यया प्रतिसंख्यया वाच्यः । तत्राभ्यासस्य पौनःपुन्यरूपत्वेन
स्थिरधर्मतया क्षणिके जीवे वक्तुमशक्यत्वेन तज्जन्यप्रतिसंख्यायाः सुतरां तथात्वात् । अतः
संततेरविच्छेद एवेत्याद्यनिरोधो विज्ञानपदार्थविषयको व्यर्थः । तथा सति पदार्थान्तर-
विषयकोऽपि तथा । न च द्वितीयो युक्त इति शङ्कम् । यतो द्वितीयः क्षणिकाङ्गी-
कारेणैव साधनयोगशून्यतायां संतत्यविच्छेदस्य सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः । 'अहं कृत्यदृच-
रदिः ।

विसदृशस्य कपालस्य संतानरूपं कपालोत्पत्तेः श्राक् सदृशसंतानाभ्युपगमात् तथा च सदृशघटादि-
संतानावधिरित्यर्थः । विसदृशेति कपालादिसंतानो घटादिविसदृशः । स आद्य इति प्रतियोगि-
व्यतिरेकाव्यतिरेकशून्यः प्रतियोगिस्वाभाविको नाश इत्यङ्गीकारात् । विसदृशसंतान एव नाश इत्यर्थः ।
निरन्वय इति तत्सायःपतितान्निन्दोरिव निःशेषनाशः । निरोधेत्यादि प्रतिसंख्याप्रतिसंख्या-
निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति न संभवति । तदुक्तं प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरिति ।
कुतः । संततेरविच्छेदादिति सूत्रभाष्यार्थः । दृष्ट इति क्षणिकत्वान्न दृष्टः । अन्त्यानामिति
परिनिष्पन्नावस्थानां पुञ्जानां घटादीनाम् । आद्यनिरोध इत्यादि भाष्यं विवरीतुमाशङ्क्य निषे-
धन्ति स्म न च यदेति । प्रतिसंख्येति सन्समेनसन्तं करोमीति, प्रतिकूलबुद्धिसंबन्धः ।
प्रतिभन्त्यत इति कल्याणप्रतिकूलं नाशं भावः करिष्यते । यदि कल्याणे सुखे च 'कल्याण-
स्थानमङ्गलम्' स्वरवर्णानुक्रमद्वैमघातुपाठे भ्यादिः । इडमावस्तु चिन्त्यः । संस्कारमदारूप-
संस्कारस्कन्धे । निर्वाणेनेति 'निर्वाणमस्तंगमने' इति विश्वः । अर्च्यचतुष्टयेति । अग्ने
वाच्यम् । तथात्वादिति जीवे वक्तुमशक्यत्वादिति । तथा च प्रतिसंख्यासंबन्धाभावेन प्रति-
बन्धाभावान्न युक्तः प्रतिसंख्यानिरोध इति भावः । अविच्छेद इति निरन्वयध्वंसामाव एव ।
आद्येत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म आद्येति । बुद्धिपूर्वको विनाशः । व्यर्थ इति यथाद्यनिरोधः
स्याद् दृश्येत् परं न दृश्यत इत्याद्यनिरोधो व्यर्थः । तथा सति संततेरविच्छेदे सति । पदार्थेति
रूपस्कन्धादिविषयकोऽपि व्यर्थः । द्वितीय इति भाष्यभवतारयन्ति न चेति । द्वितीय इत्यादिभाष्यं
विवृण्वन्ति स्म यत् इति । द्वितीयो बुद्धिपूर्वको विनाशः । क्षणिकेति भावपदार्थमाश्रयः । साधनेति

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशो मोक्ष इति क्षणिकवादिनो मिथ्या-
वादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशो शास्त्रवैफल्यम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

श्च' इत्यर्हे तव्यः । नाङ्गीकर्तुं योग्यः । तथा च निरोधद्वयस्याप्ययुक्तत्वान्नाशविचारेऽप्यसंगत-
मेव सौगतं दर्शनमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु-तौ संतानगोचरौ संतानिगोचरौ वा । नाद्यगोचरौ । निरोध-
स्यावस्तुत्वाभ्युपगमान्नित्यत्वापभ्युगमाच्च । नापि संतानिगोचरौ । संतानिनां घटादीनां
प्रत्यभिज्ञानात् । त्वत्पक्षे विनाशस्याभावाव्यतिरेकान्न हेतुनापि नाशः संभवति । यन्मतेऽभाव-
व्यतिरिक्तो विनाशस्तन्मते सहेतुकः । अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासान्श्रुक्तिः । अर्च्यसत्यचतुष्टयं
तु समुदायसत्त्वं, निरोधसत्त्वं, दुःखसत्त्वं, मार्गसत्त्वं चेति । सर्वमुत्पत्तिमदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं
तत् समुदायसत्यम् । सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम् । सर्वं दुःखात्मकमिति दुःखसत्यम् । सर्वं
ज्ञान्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येवं भाषयतो रागादिनिवृत्तावुपगम्यमानायां निर्हेतुको
विनाश इति प्रतिज्ञा हीयेत । तस्मादसङ्गतं सौगतं मतमित्याहुः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ एवं पूर्वघटे कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषयित्वाऽत्र
स्वरूपविचारेण दूषयतीत्याशयेन घटप्रपन्त्यस्य व्याकुर्वन्ति प्रतिसंख्येत्यादि । उक्तनिरोधैकदेश-
भूतेऽविद्याविनाशे मोक्षस्तद्दर्शनोक्तरीतिको भवतीति, क्षणिकवादिनो, वैभाषिकाः, सूत्रा-
न्तिका, मिथ्यावादिनो योगाचाराश्च मन्यन्ते । तदसंगतम् । यतोऽविद्यायाः सकार्याया
रश्मिः ।

साधनं नाशकस्तस्य योगः संबन्धस्तच्छून्यतायां सत्याम् । तथा चेति । संततरेविच्छेददर्शने प्रकारे च ।
तदचिति निरोधौ । भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहः संतानः । संतानीति संतानिनो घटादयः ।
अचस्तुत्वेति अवस्तुभूतेन तु संतानादर्शनासपादनादित्यर्थः । अत एव संतानदर्शनमिति निरस्ते
दोषे हेत्वन्तरमाहुः नित्यत्वेति । तथा च संताननाशो नित्य इति द्वितीयक्षण एव संतानानुपलब्धि-
प्रसङ्ग इति भावः । प्रत्यभीति । निरोधे नाशे सति सोयं घटादिरिति प्रत्यभिज्ञानं न
स्यादिति भावः । विनाशस्येति निरन्वयध्वंसस्य । नाशः निरन्वयध्वंसः, संतानिनां घटादीनां
संभवति । अन्यावयवानां परमाणुत्वानाशात् । तथा च प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः प्राप्तिर-
संभवः । अविच्छेदात्, अवस्तुत्वान्नित्यत्वाच्च । घटादीनां प्रत्यभिज्ञानादेति सूत्रार्थश्च संभवति ।
यन्मत इति नैयायिकादिमते । अभावोत्पन्नाभावः, तद्व्यतिरिक्तः प्रध्वंसो विनाशः । सहेतुक
इति हेतुर्गुह्यरादिः । निर्णयेति निर्णयेन ज्ञानम्, निर्णयस्य ज्ञानं वा । निरात्मकमिति ।
आलयविज्ञानस्यैकमतीयत्वात् । हीयेतेति । भावनारूपस्याभ्यासस्य हेतुत्वात् ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥ कार्येति निरोधद्वयकार्यं संततिविच्छेदस्तद्विच्छेदे
विच्छेदाभावान्ननिरोधद्वयं व्यर्थमित्येवं विचारेण । अविद्येति क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्येति । सा च
तत्पूर्वकविनाशे प्रतिसंख्यानिरोधरूपेस्त्वेवेति, प्रतिसंख्यासूत्रोक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविधानाशे सति ।
तद्दर्शनेति क्षीणे तु संस्कारस्कन्ध इत्यादिनोक्तसंस्कारस्कन्धाभावरूपः । मिथ्यावादिन इति
भाष्य विवृण्वन्ति मिथ्यावादिन इति । योगाचारा इति विज्ञानवादिनः । अविद्याया इत्यादि-
भाष्यं विवरीतुमाहुः तदसमिति । विवृण्वन्ति स यत् इति । सकार्याया इति यमनियमादयः

अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावात् सहेतुकोऽपि । न हि बन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो
नाश्यते । अत उभयथापि दोषः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यद्योक्तमाकाशमप्यावरणाभावो निरुपाख्यमिति तत्र आकाशोऽपि सर्व-

भाष्यप्रकाशः ।

निर्हेतुके विनाशेऽङ्गीक्रियमाणे अर्च्यसत्यचतुष्टयाभ्यासादिसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम् ।
तत्र सहेतुकत्वोपगमे निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिरपि क्षणिकवादिनं प्रति स्मारिता । मिथ्यावादिनो
निर्हेतुकत्वाङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं तुल्यम् । सहेतुकत्वपक्षेऽप्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्य
नाशस्य मिथ्यावादमितेऽप्यभावात्तादृशस्यापि मिथ्यात्वात् तत्र दूषणमपिद्येत्यादिनोक्त्वा
व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि । अत उपगमद्वयस्याप्यसंगतत्वान्मत्तद्वयेऽपि दोष इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—क्षणिकवाद्यभ्युपेतानुच्छादुत्पत्तिरूपत्वस्य तुच्छत्वासिद्धं न संभ-
वतीत्युक्तम् । तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छमेव कार्यं स्यात् ।
यद् यस्मादुत्पद्यते तत् तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा मृत्सुवर्णाद्युत्पन्नं मणिकण्टकटादिकं मृत्सु-
वर्णाद्यात्मकम् । न च तुच्छात्मकं जगद् भवन्निरूप्यते, न च प्रतीयते । सतो निरन्वय-
विनाशे सत्येक्षणार्थं कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छताप्तिरेव स्यात् पश्चानुच्छाजगदुत्पत्तावनन्तरोक्तं
तुच्छात्मकत्वमेव स्यात् । अत उभयथा दोषान्न भवदुक्तादुत्पत्तिनिरोधावित्येवमाहुः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥ अतः परमाकाशं दूषयतीत्याहुः यथेत्यादि । आव-
रणाभावमात्रमाकाश इति यदुच्यते तदसंगतम् । आकाशोऽपि भूतान्तरवद् वस्तुत्व-
रदिमः ।

कार्याणि परिकराश्च । निर्हेतुके विनाशे अप्रतिसंख्यानिरोधे । अर्च्यसत्येति । एतस्य गतसूत्रे
भास्कराचार्यैर्व्याख्यानमनूदितम् । तेनेति साधनविधायकशास्त्रेण । स्मारितेति धारम्भसूत्रे स्कन्धा-
नुवादाग्रे सेयमभावप्राप्तिर्माक्ष इत्यनुवादाग्निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञातस्याग्रे संस्कारस्कन्धाप्राप्तिकथनेन संस्कार-
स्कन्धक्षयात्मा मोक्षोऽपि दुर्लभ इति निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिः सा स्मारिता । क्षणिकवादिन उक्त्वा
भाष्योक्तरीत्या मिथ्यावादिन आहुः मिथ्येति । शास्त्रेति अर्च्यसत्यादिशास्त्रवैफल्यम् । अत इति
भाष्यं विवृण्वन्ति अत इति । इत्यर्थ इति । तथा चोभयथा च । मतद्वयेऽपि दोषादिति सूत्रार्थः ।
तुच्छादिति अवस्तुमृतात् । उत्पन्नस्येति वस्तुनः । तुच्छत्वासिद्धं । उक्तमिति पूर्वसूत्र
उक्तम् । तथाहि । निरोधद्वयं सतो न संभवति । अविच्छेदात् । सतो निरन्वयविच्छेदासंभवादिति सूत्रं
व्याख्यायासंभवं व्युत्पादयन्ति स्म प्रतिसंख्यावस्यायोगिद्रव्यमेकमेव स्थिरमुत्पत्तिविनाशयोः कार्या-
वस्थान्तरत्वादित्युक्तं तदनन्यत्वाधिकरणे । ननु निरन्वयविनाशो निर्वाणे दीपे दृश्यते इत्यन्यत्र सो-
ऽनुमीयते निरन्वयनाशवान् कार्यत्वादीपवदिति चेत् । घटशरावादौ मृदादिद्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या
सतो द्रव्यस्यावान्तरापत्तिरेव नाश इति निश्चिते प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याप्यनुपलम्भोपपत्तेस्तत्राप्य-
वस्थान्तरकल्पनेऽस्यैव युक्तत्वेन दधान्ताभावादिति । तदुभयेति तुच्छादुत्पत्तिप्रकार उत्पन्नस्य
तुच्छत्वप्रकारश्च । तमाहुः तुच्छादुत्पत्ताविति । मणिकेति । मणिकं महापटः । तुच्छतासि-
रुक्ता । पश्चादिति तुच्छतासिः पश्चात् । अनन्तरेति पूर्वदूषणत्वेनोक्तम् । उभयथेति तुच्छादुत्प-
त्त्याङ्गीकारे उत्पन्नस्य तुच्छत्वात्पङ्गीकारे च ॥ २३ ॥

आकाशो च विशेषात् ॥ २४ ॥ आवरणेति तदप्यवस्त्वित्युक्तं निरुपाख्यमिति

पदार्थवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २४ ॥

भाष्यप्रकाराः ।

व्यवहारस्य समानत्वात् । यथा हि पृथिव्यां घटो, जले नौकैत्यादि व्यवहियते तथाऽऽकाशेऽप्यत्र गृध्रोऽत्र श्येन इत्याधारता व्यवहियते । तथा बहिरन्तरमिति च । न चासौ भूप्रदेशे दिशि वा वक्तुं शक्यते । बाह्यो देशो, बाह्या दिगान्तरो देश, आन्तरी दिगिति बहिरन्तरव्यवहारविषयपरिच्छेदकत्वेनैव तयोरमिलप्यमानत्वात् । अतो बहिरेव धूमो नान्तरिति व्यवहारसाक्षिकोऽवकाश एवायं व्यवहारः । अवकाशश्च प्रत्यक्षः । भूयानवकाशः स्वल्पोऽवकाश इति प्रत्यक्षानुभवात् । नच रूपाभावो बाधक इति वाच्यम् । गन्धर्वनगरादिवद् वस्तुसामर्थ्येनैव तत्प्रतीत्यङ्गीकारे बाधकाभावात् । तस्मान्नावरणाभावमात्रमाकाशो, नापि निरुपाख्य इत्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षितत्वादाकाशेऽपि रूपसत्त्वात् तद्वेतुकेऽपि तत्प्रत्यक्षे न विरोध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तथा सति वायावपि तदापत्तेः ।

वैशेषिकादयः पुनः शब्दाख्यगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति शांकराश्च ।

भास्कराचार्यास्तु-शब्दस्याकाशेन सह संबन्धाग्रहणादसत्यपि शब्दे नभोविषयक-
दुद्बुत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्द्वारेण तत्र तदनुत्पत्तेर्न तस्य शब्दानुमेयत्वं, किंतु
रश्मिः ।

भाष्येण । इति चेति व्यवहियत इत्यन्वयः । बहिरन्तरव्यवहारविषयत्वमाकाशलक्षणे स्पष्टं सुबोधिन्यादौ । असाविति व्यवहारः । बहिरन्तरेति बहिरन्तरव्यवहारार्था विशेषेण सिनुतः वधतः इति विषयौ, दिग्देशौ तत्परिच्छेदकत्वेन । तयोर्दिग्देशयोः । अवकाश इति अवकाशे सप्तम्यन्तम् । अयमिति अत्र गृध्रोत्र श्येन इत्यादिः । नैयायिकाशङ्कामनूद्य परिहरन्ति न चेति । गन्धर्वनगरादिसौत्तरीयादौ प्रसिद्धः । बाधकेति । उपपादितं चैतत्सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यधिकरणे नीरूपो नील इत्यस्य रश्मौ । इत्यर्थे इति । तथा चाकाशेऽपि व्यवहारेण मूतान्तरतुल्यताया अविशेषात्नीरूपाख्यत्वावरणाभावमात्रत्वयोरप्राप्तिरिति प्रतिसंख्यासूत्रादप्राप्तिमनुवर्त्य सूत्रं योजनीयम् । त्रिवृदित्यादि । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणि' इति श्रुतत्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणमुपलक्ष्यते । पञ्चीकरणं तु आकाशवद्युतेजोवन्नानि तावदविधासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण जातानि तानि सूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणीति तदीयस्यौल्याकाङ्क्षायां कल्पितव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तानि पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति । तानि हि प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते । तत्र चैकैकं मागं परिहायापरेष्वेकैकशश्चातुर्विधे सिद्धे तत्तदीयात्मीयमर्धपरित्यज्याधोऽतरेष्वेकैकभागस्यानुप्रवेशे प्रत्येकं मूतानि पञ्चतापन्नानि पञ्चीकृतान्युच्यन्ते शांकरैः । एवं च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां परस्परस्मिन्प्रवेशादाद्याकाशेऽपि रूपसत्त्वात्तद्वेतुके रूपहेतुकेप्याकाशप्रत्यक्षे विरोधो नेत्यर्थः । तदिदं नीरूपो नील इत्याकारेण विरुद्धं तर्करूपमिति लीलाभेदाय चिन्त्यत्वमाहुः तच्चिन्त्यमिति । तदापत्तेरिति रूपापत्त्या चाक्षुपापत्तेः । शब्दाख्येति शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः । अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् सुखवदित्यनुमेयम् । शांकराश्चेति आगमप्रामाण्यत्तावद् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः । विप्रतिपन्नान् प्रति शब्दगुणानुमेयत्वमिति भाष्ये इच्छन्ति । तदनुत्पत्तेरिति शब्दादिहाकाश इति बुद्धानुत्पत्तेः । न तस्येति भवेच्छब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धिर्घाकाशे शब्द-

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादी वाधितः । स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मरणात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

रूपिद्रव्यसमवायित्वात् विवृत्करणेन रूपसंपन्धाच्च प्रत्यक्षमित्याहुः । तत्राप्यनुमेयत्वखण्डनमात्रं युक्तम् ।

शंकराचार्या भास्कराचार्याश्चाकाशसत्त्वे बुद्धवाक्यसंमतिमप्याहुः 'पृथिवी भगवन् किं निःसंश्रया' इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्तः 'वायुः किं निःसंश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'वायुराकाशसंश्रयः' इति बुद्धेनोक्तम् । तथा,

'आकाशस्य स्थितिर्यावद् यावच्च जगतः स्थितिः । तावन्मम स्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निवृत्तः' इति च बुद्धेनोक्तमिति । तथा चाकाशस्यावस्तुत्वे तदसमञ्जसं स्यादिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥ एवं क्षणिकवादं विशेषतो निराकृत्येदानीं सङ्क्षेपेण निराकरोतीत्याशयेनाहुः सर्व इत्यादि । अयमर्थः । क्षणिकवादी हि सर्वस्य क्षणिकत्वं मन्यमानोऽनुभविहुरनुभूतिविषयस्य च सदृशसंतानेन प्रत्यभिज्ञानगुणपादयति । तदसंगतम् । प्रत्यभिज्ञाने हि यः पूर्वं दृष्टः स एवास्यं पदार्थ इति, सोऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमिदानीं पश्यामीत्याकारः । तत्र च, स इत्यनेन पूर्वकालवर्तिनोऽयमहमित्यनेनोत्तरकालवर्तिनोऽनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चेक्यस्य परामृष्यमाणतया पूर्वापरकालवर्तिन एकस्य सिद्धत्वेन क्षणिकसंतानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच तत्र संताने स इति पूर्वकालवर्तित्वाभिमामानात् सर्वगुणपद्यत इति वाच्यम् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वैकविषयत्वनैयत्यात् संतानेन च पूर्वकालस्याननुभूतरदिमः ।

संश्रयो घृचिनिषामकः स्यात् स तु नास्तीति न तस्मात्काशस्य शब्दानुमेयत्वमप्रयोजकत्वादित्यर्थः । रूपीति पञ्चीकरणेन रूपिद्रव्यावयवसंपन्धित्वेनावयवाकाशयोस्तादात्म्यं मन्यन्त इति ज्ञायते । रूपाण्याकाशगुणत्वाद् द्रव्याश्रितानि तादृशद्रव्यवायुसमवायित्वादिति वाः । तत्रापीति एवं मतेऽपि । अनुमेयत्वेऽपि । न तु रूपिद्रव्यसमवायित्वमण्डनम् । 'आकाशाद्वायुः' इति श्रुतेः । विवृत्करणस्याकरे व्यवसायेन रूपसंपन्धाभावात् । प्रत्यक्षत्वमपि न रूपसंबन्धेन किंतु रूपत्वेन । नीरूपो नील इत्याकाशव्यवस्थापनात् । अप्याहुरिति अपिशब्देन श्रुतिसंमतिः । प्रश्नप्रतीति एवमवादीनां प्रश्नप्रतिवचनेन प्रवाहे । ममेति बुद्धस्य । तदित्युक्तवाक्यद्वयम् । साध्यास्तु दीपादिषु विशेषदर्शनात् क्षणिकत्वेनान्यत्र क्षणिकत्वमनुभवीयते चेदाकाशादिष्विशेषदर्शनादन्यत्रापि तदनुभवीयत इत्याहुः ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥ अनुभवितुरिति विज्ञानस्कन्धस्य । अनुभूतीति रूपस्कन्धादेः । प्रत्यभिज्ञानम् तदेतदाप्रकारकं ज्ञानम् । एवं वादस्वरूपशुक्ला वाधित इतीदं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदसमिति । सूत्रार्थभूतं स एवेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रत्यभिज्ञान इति । पूर्वकालेति । घटादेरात्मनश्च तदुक्तमनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चेति । अनुभवेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाशङ्कामाहुः न च तत्रेति । सर्वमिति यद्यत्प्रत्यभिज्ञोपयोगि तत्सर्वम् । अनुभवेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति अनुभवेति । एकाश्रयत्वं च तादात्म्येन द्रोष्यम् । एकं च मन

भाष्यप्रकाशः ।

तथा तस्य तत्स्मरणायोगेन तत्र तथाभिमानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । संतानिनोऽपि तदानीं तस्मिन् काले पूर्वकालत्वबुद्ध्याभावेन तत्संताने तादृशबुद्धिवैशिष्ट्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चाकस्मिकमेव स इति ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति सर्वदा तदापत्तेः । न च सादृश्येन तथा ज्ञानं भवतीति वाच्यम् । अज्ञातस्य सादृश्यस्य तादृशज्ञानानुत्पादकतया सादृश्य-ज्ञानार्थं यतमानस्य पूर्वापरकालवर्तिवस्तुद्रयानुसंधानं पूर्वकालानुसंधानं चावश्यकमिति तद-नुसंधातुः स्थिरत्वापत्त्या सादृश्यस्यापि पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्रयनिष्ठतया स्थिरत्वापत्त्या क्षणिक-त्वहानिप्रसङ्गात् । न च सादृश्यसंतानात् सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । सादृश्यस्य सदृश-बुद्धिवोध्यत्वेन सदृशबुद्धेश्च पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्रयविषयीकरणं विना असंभवेन तत्संतानाङ्गी-कारेऽपि बुद्धेस्तद्विषयस्य च स्थिरत्वापत्तेरनिवार्यत्वेन क्षणिकत्वादवाधस्य दुर्चारत्वात् । अतस्तत्तेदं-वातत्ताहंवासामानाधिकरण्यावगाहिप्रत्यभिज्ञानात्मकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धे बाह्यार्था-नामात्मनश्च स्वयं सर्वोऽपि क्षणिकत्वादः सर्वत्र बाधित इत्यर्थः । एवं च,

‘नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन दृक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ।
यथाचिपां स्रोतसां वा फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोवस्थादयः कृताः’ इति

रश्मिः ।

आश्रयो यस्य । ‘कामः संकल्पो विचिकित्सा’ इति श्रुतेः । घृतिघृतिमतोरभेदान्मन एव धीः । किंच । विषयविषयिभावसंबन्धेन, तेनैकानुभवोत्तरं विषयविरहदशायां गानसीगतस्मरणेऽपि न क्षतिरिति चेन्नेत्याहुः एकविषयत्वेति । तत्स्मरणायोगेनेत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति । पूर्वकालस्येति यत्र तिङन्तं नास्ति तत्रापि तत्परिकल्प्य काल उच्येयः ‘वर्तमाने लट्’ इत्यादिभिः सूत्रैः । अननुभूतेति भिन्नत्वात्तथा । तस्य तदिति पूर्वकालानुभवितुर्जावस्य विज्ञानस्कन्धस्य । तत्रेति । उत्तरकालिके । स इत्यनेनोक्तः पूर्वकालवर्तित्वाभिमानस्तस्य । संतानिन इति विज्ञान-स्कन्धस्य, रूपस्कन्धसेन्द्रियविषयात्मनश्च स्थिरत्वामिमानविषयस्य । तदानीमिति वाक्यालंकारे । तदर्थकस्य तस्मिन्काल इत्यसाम्ने दर्शनात् । तस्मिन्निति प्रत्यभिज्ञाकाले । पूर्वकालत्वेति । सूक्ष्मत्वादिति भावः । तादृशेति । वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरमिति शिरोमणिः । आकस्मिकमिति । न तु विषयादिहेतुकम् । स इतीति स इत्यनेन पूर्वकालवर्तित्वाभिमानम् । सर्वदेति अनुभव-कालेऽपि स्मरणापत्तेः, घटमनुभवतः पटस्मरणापत्तेश्च । ननु मास्तु वस्तुविषयिणी प्रत्यभिज्ञा सादृश्य-विषयिणी तु स्यादित्याशङ्क्य निषेधन्ति स न च सादृश्य इति । ‘तद्विषयत्वे सति तद्वत्तमूयो-धर्मवत्त्वं सादृश्यं’ तस्मिन् तद्विषयकं तथा ज्ञानं तत्तेदंताप्रकारकं ज्ञानं भवति । तथा च सादृश्य-मात्रहेतुकं न च वाच्यमित्यर्थः । तादृशेति प्रत्यभिज्ञात्मकज्ञानानुत्पादकतया । सादृश्यं संबन्धयदुभयोपेक्षमित्याहुः पूर्वापरेति । यथा चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र । पूर्वकालेति अधिष्ठान-तया । तदन्विति विज्ञानस्कन्धस्य । सदृशेति कतिपर्यैर्धर्मयः सदृशस्तद्विषयबुद्धिवोध्यत्वेन । वस्तुद्रयं सादृश्यनिरूपकं सादृश्याधिकरणं च । तत्संतानेति सादृश्यसंतानाङ्गीकारे । बुद्धेः सदृश-बुद्धेः । तद्विषयस्येति पूर्वापरकालवर्तिसादृश्यनिरूपकसादृश्याधिकरणरूपवस्तुद्रयस्य । सिद्धमाहुः अत इति । सोपमिति तत्तेदंता । सोहमिति तत्ताहन्ता । इत्युभयत्र सामानाधिकरण्येत्यादिः । सर्वत्रेति पृथिव्यादिषु पथस्कन्धेषु च । प्रसङ्गाच्चद्वीधरीं दूषयन्ति स एव चेति । कृता

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपि च नानुपमर्थं प्रादुर्भावं चैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चाऽसतोऽस्तीकात्

भाष्यप्रकाशः ।

द्वाभ्यां कालिकं नित्यप्रलयमादाय, विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशम्, अवस्थाभेदवच्चाद्, दीपज्वालादिवत्यनुमानेन यत् क्षणिकत्वमुक्तं तद् विशेषणामावप्रयुक्ताभावादेव, न तूमयामा-
यात् । तथा सति यदग्रे,

'सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वत्तोत्तां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषा धीर्गांश्रृषा-
युषाम्' इति ।

प्रत्यभिज्ञाया मिध्यात्वम् । तदपि व्यर्थीयुषामविवेकिनामेव तस्याः, न तूत्तरीतिक-
विवेकयतां प्रत्यभिज्ञाया इति न कोऽपि विरोध इति दिक् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥ एवमप्रभिर्वैनाशिकाविमतं क्षणिकवादं निराकृत्य तद-
भिमतममावाद्भावोत्पत्तिं निराकरोतीत्याशयेन ह्यत्रमुपन्यस्य व्याकृर्वन्ति अपि चेत्यादि । अथ-
मर्थः । 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्' इति बुद्धसग्रे कीलोपमर्दं विनाहुरोत्पत्तेर्दुग्धोपमर्दं विना दध्नु-
त्पत्तेर्मृत्पिण्डोपमर्दं विना घटोत्पत्तेरदर्शनाग्रहेभ्य एव तेभ्यस्तत्तदुत्पत्तिदर्शनाच्च केवलोऽभाव
रहितः ।

इति कल्पिताः । द्वाभ्यामिति एकादशे द्वाविशेऽध्याये स्तः । तत्र 'त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः
कर्मभिः प्रभो । उद्यावचान् यथा देहान्गृह्णन्ति विष्टजन्ति च । तन्ममाख्याहि' इत्युद्धवप्रश्ने
भगवद्वाक्याभ्यामुत्तरभूताभ्याम् । प्रतिक्षणेति घुहुरीहिः । अथस्याभेदवत्त्वं वयोवस्थादि-
मत्त्वम् । दीपेति । आदिशब्देन जलतरङ्गः । उक्तमिति श्रीधैरुक्तम् । तदिति क्षणिकत्वम् ।
विशेषणमवस्थाभेदवत्त्वम् । अवस्थाभेदवत्त्वं भूतरूपविमतमिति विशेषणत्वम् । तदभावप्रयुक्तवि-
मताभावात् । ननु वयोवस्थादिमत्त्वविमतोभ्याभावात् । 'वयोवस्थादयः कृताः' इति स्मरणात् ।
उभयाभावे विवक्षिते विमतवयोवस्थादयः कृता इति स्मरेत् । द्वादशस्कन्धेऽपि 'परिणामिनाम-
वस्थाः' इति 'तात्त्विकोन्याभावः परिणामः' तद्वतामवस्था जन्मप्रलयहेतव इति परिणामकथनात्परि-
णामिनो नित्यत्वमेव न क्षणिकत्वमित्यवसेयम् । द्वादशस्कन्धनिवन्धे 'अतः परं द्वितीयस्तु जगदाश्रय
उच्यते' इति जगदाश्रयप्रकरणस्य द्वितीयसंवरणमहे तु आत्यन्तिकं प्रलयं व्याख्यायाम् नित्य-
प्रलयस्तु कालिकावस्थाभेदकृतः स्फुट एवेत्युक्तम् । तत्र तु परिणामिनामवस्था यास्ता एव जन्म-
प्रलयाश्रयत्वेन हेतवः । नहि जन्मप्रलयावाश्रयं विहाय भवतः धर्मत्वादित्यर्थो ज्ञेयः । तैकै-
देशेनैकवाक्यत्वमित्युक्तम् । द्वादशस्कन्धे श्रीमद्भागवते चतुर्थीध्यायेपि 'नित्यदा सर्वभूतानां
महादीनां परन्तप । उत्सत्प्रलयविवेके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते । कारुण्यतो जेवनाशु हियमाणस्य
नित्यदा । परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः । अनाद्यन्तवतानेन कालेश्वरसृतिना ।
अवस्था नैव ह्ययन्ते वियति ज्योतिषामिव' इति । तथा सतीति वयोवस्थादीनामेव कल्पितत्वेन
भूतानां व्यावहारिकनित्यत्वे सति । द्वाविंशत्यमाहुः सोऽयमिति । अविचेकिनामिति नित्य-
देवस्य स्थूलरूपीनाम् । तस्या इति प्रत्यभिज्ञायाः । उक्तरीतिकेति सूत्रव्याख्यानोक्त-
रीतिकविवेकप्रताम् । विमिति स्थूलरूपीनामपि दृष्टान्तीयाशेषधर्मापत्तिः । चकारस्तु पूर्वाक-
हेतुभिः सहास्य हेतोः समुच्चायकः स्पष्ट इति भाष्यादौ तदर्थो नोक्तः ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥ नष्टेभ्य एवेति अपक्षयं प्राप्तेभ्यः । 'किमत्र परयसि न

कार्यं स्यात् तन्न । अदृष्टत्वात् । न हि शशशृङ्गादिभिः किञ्चित् कार्यं दृश्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवावशिष्यत इत्यभावादेव भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकादेव कार्यं स्यात् । यदि हि बीजादिप्रतियोगिकाद्भावादङ्कुराद्युत्पत्तिरिष्यते तदा तस्याभावस्य बीजादिध्वंसरूपत्वेन तदवस्थाविशेषरूपतयाऽवस्थाविशेषविशिष्टाद् बीजादेरेवोत्पत्तिरिति स्यादतस्तद्भावाय वैनाशिकेन निःस्वभावादेवाभावाद्भावकार्योत्पत्तिरङ्गीकार्या । तथा सति तस्याभावस्य निःस्वभावतया शशशृङ्गतुल्यत्वादलीकादेव कार्योत्पत्तिरिति सिद्धवति । तच्चासंगतम् । दृष्टविरोधात् । न हि तादृशात् कार्योत्पत्तिः क्वापि दृष्टा । न वा तादृशोऽभावः क्वापि दृष्टः । नाप्यनुमातुं शक्या । यदुत्पद्यते तदभावजन्यं यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादीति प्रयोगे दृष्टान्तस्यावस्थाविशेष एव पर्यवसानेन त्वदभिमतभावासाधकत्वात् । तादृशाद्भावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारश्च सर्वत्र सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गादपि धाषितः । किञ्च । अभावाद्भावोत्पत्तौ कार्यमभावात्नित्तं दृश्येत । सर्वस्य कार्यस्य कारणान्वितत्वदर्शनात् । किञ्च । उपमृद्य प्रादुर्भावोऽपि न सार्वत्रिकः । सुवर्णजन्यकटकदौ तन्तुजन्यपटादौ च तददर्शनात् । एवं चाङ्कुरादावपि बीजस्थूलांशस्यैवोपमर्दो न तु सूक्ष्मांशस्य । तदन्तस्त एव सूक्ष्मांशानामङ्कुरीभावात् । अतः

रश्मिः ।

किमपि भगवः' इति श्रुतिसाहाय्यादेवकारः । तत्त्वैति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति । अभावं निश्चिन्यन्ति स्म यद्धि हीति । बीजाद्यभाव इत्यत्र बीजादीति । अभावत्रयासंभवाद् ध्वंस उपात्तः । अङ्कुरादिप्रागभावो यद्यपि संभवति तथापि तत्सङ्घनात्तास्ति स इति ज्ञेयम् । सहकारिकारणाभावात् प्रागभावः प्रतीतिविषयो वा । तद्वचस्येति बीजावस्थाविशेषरूपतया । एवमेव सर्वोपि प्रत्येति कार्यस्थितिप्रतिकूलं कारणावस्थां पश्यन्निह पटो ध्वस्त इति । तदभावायेति भावाद्भवत्यभावाय । निःस्वभावादिति निरन्वयात् । सूत्रार्थविवरकं तच्चेति भाष्यं विवरीतुमाहुः तच्चेति । अदृष्टत्वादित्यत्र विरोधो नञर्थः अधर्म इतिवत्, अन्ये स्वभावमात्रं नञर्थः अमाद्यण इत्यादयस्त्वार्थिकार्थं स्पृशन्तीति वदन्ति तदाहुः दृष्टेति । नहीत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नहीत्यादिना । तादृशादिति अलीकात् । तादृश इति निःस्वभावः । दीपनाशस्याप्यनिरन्वयत्वात् स्कारणे वायौ लयात् । अनुमातुमिति यदुत्पद्यते तदभावजन्य-मुत्पद्यमानत्वात् यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादि, इत्यनेनानुमानेनानुमातुम् । व्याप्तिमनूद्य दृष्टान्तमनुमान-रचनायाहुः पर्यवेति । उपमर्दस्य ध्वंसरूपत्वात् । त्वदभीति निरन्वयनाशासाधकत्वात् । दृश्येतेति समवायित्वादभावस्य दृश्येत । कारणेति समवायिकारणेत्यर्थः । उपमर्थेति ध्वंसं प्राप्य । ननु न सुवर्णमनुपमृद्य कटकदि दृश्यत इत्यत आहुः तन्तुजन्येति । तददर्शनादिति तन्तुसुवर्णयोरुपमर्दादर्शनात् । बीजादाद्युपमर्दः पद्भावविकारान्तर्गतापक्षय एव न निरन्वयो नाश इत्याहुः एवं चेति । न तु सूक्ष्मेति । न च 'किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगवः' इति श्रुतिविरोध इति धान्यम् । न मावयितुं केनापि शक्य इत्यभाव इति व्युत्पत्तेः सूक्ष्मांशानामभावरूपत्वात् । एतदेवाहुः तदन्तस्त इति तसिलन्तम् । सार्वविकृतिकत्वात्तदन्तर्गतानामित्यर्थः । इदं तु पत्रनवदलेष्वभावरूपसमवायिशून्येषु दृश्यते । अभावस्तु न दृश्यतेऽत आहुः अङ्कुरीभावादिति । अत इति मूलाद्युत्पत्तावपि मूले वैलक्षण्योपलब्धेः ।

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपाद् उपपाद्यासतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासचरणै-
वेदानामव्याकुलत्वे संपादितेऽपि पुनर्देवत्वव्यामोहनार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्ध-
स्याज्ञया

‘त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ।

अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ।

स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्रिसुखान् कुरु’

इत्येवंरूपया, महादेवादयः स्वांशेनावतीर्थं वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्थं
वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविद्यां सर्व-

भाष्यप्रकाशः ।

संस्थानमात्रस्यैव निवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति । तत्र वीजद्रव्यं कूटस्थमेवावयवद्वारा कारणम् ।
एवं दध्यादावप्यवस्थाभेद एवेत्यभावाद्भावोत्पत्तिः सर्वथानुपपन्नैवेति सिद्धम् । एवमसत्कारण-
वादनिराकरणेन मायावादिप्रतिपन्नाविद्याकारणवादनिराकरणमप्यर्थादेव सिद्धमित्याहुः । एवं
सत इत्यादि । अत्र बुद्धाज्ञायां प्रमाणं वक्तुं, त्वं च रुद्र इत्यादिवाक्योपन्यासः । इदं वाक्यं
वाराहपुराणे रुद्रगीतासु रुद्रेणागस्त्यं प्रति सर्वदेवादीन्पुद्गलस्य भगवदाज्ञारूपमनुदितम् ।
द्वितीयं, स्वागमैरिति तु पद्मपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामारम्भे महादेवेन पार्वतीं अत्युक्तम् ।
इत्येवंरूपयेत्यादिनोत्तरखण्डीयानां शंकरेण पार्वतीं प्रत्येवोक्तानां,

‘शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पानित्यं ज्ञानिनामपि ।

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मञ्जुश्यावेशितैर्विभ्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ।

कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ।

धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनाथीयं विष्णुना बुद्धरूपिणा ।

बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नगनीलपटादिकम् । मायावादमसञ्चास्त्रं मञ्जुस्यै बौद्धमुच्यते ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयद्योक्तगर्हितम् ।

कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमग्नैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते ।

परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया ।

सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात्’ इत्यादीनाम्

रश्मिः ।

संस्थानेति अवयवसंस्थानमात्रस्य । कूटस्थमिति तदुक्तं सर्वोपनिषदि, ‘ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्व-
प्राणिबुद्धिरष्टविशिष्टतपोपलम्ब्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्यो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते’ इति । ‘वीजं
मां सर्वभूतानाम्’ इति गीता । अवयवा आकाशरूपाः । ‘आकाशशरीरं ब्रह्म’ इति श्रुतेः ।
श्रुतिसत्त्वादेवकारः । अवस्येति विकारो दुग्धावस्थाविशेषो घटे मृत्पिण्डावस्थाविशेष इत्यर्थः ।
असतः कार्यं न भवति अदृष्टत्वादिति सूत्रार्थः ॥ बुद्धाज्ञायामिति दैत्वव्यामोहार्थं
प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याज्ञायाम् । इत्यादीनामिति आदिपदेन द्विजन्मना जैमिनिना पूर्व
वेदमपार्थक्यम् । निरीक्षरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । ‘शास्त्राणि चैव गिरिजे तामसानि-

कारणत्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं संन्यासपापण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं कृत्वा शंकरं शस्या तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि योजयता सर्वो मोहो

भाष्यप्रकाशः ।

वाक्यानामर्थः संगृहीतः । असदपरपर्यायामित्यनेनैतत्त्वशोक्तदूषणदूष्यता स्फुटी-
कृता । व्यासकलहादिकं तु,

‘व्यासो नारायणः साक्षाच्छंकरः शंकरः स्वयम् । तयोर्विवादे संप्राप्ते किंकरः किं करो-
म्यहम्’ इति

तत्संप्रदाये प्रसिद्धाद् गणेशोक्तात् ।

{ वासना यदि भवेत् फलदायी किं करिष्यति तदा मम काशी ।
व्यापको यदि भवेत् परमात्मा तारकं किमिति नोपदिशेन्नाम्’ इति ।

कीकटे मरणावसर उक्ताच्छंकराचार्यश्लोकाचावगन्तव्यम् । शेषं स्फुटम् । एवं च
रश्मिः ।

निमोष मे’ इति ग्राह्यम् । स्फुटीकृतेति अन्यदपि भाष्ये । तन्निवृत्त्यर्थमित्यादि
अविद्यानिवृत्त्यर्थम् । ‘वेदान्तविज्ञान’ इति श्रुत्या संन्यासः स पापण्डं पापस्य खण्डम् । त्रिदण्डं
परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् इत्येकदण्डे पापस्य खण्डम् । ‘श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु
नाचरति द्विजः । स पापण्डीति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गार्हितः’ इति पाद्यात् । विकर्मत्वात् ‘धमेण
पापमपनुदति’ इति श्रुत्यविषयत्वेन पापखण्डसमन्वितत्वं संन्यासे । अस्माकं तु प्रतिभासेवास्यं
कर्मास्त्येव, परं मानसमूर्तैः । तत्र कीदृशं जातिपरिभ्रंशरूपम्, जातेर्वाङ्मण्यरूपायाः परितो
भ्रंशस्तस्य रूपं यजेति । ‘सप्ताहान्छूद्रतां व्रजेत्’ इति वाक्ये सप्ताहसन्ध्याऽकरणे ब्राह्मण्यपरि-
भ्रंशोक्तेः । तदुक्तम् । सर्वकर्मपरिभ्रष्टमिति । लौकिकी व्युत्पत्तिस्तु षण् दाने भ्यादिः ।
‘जमन्ताडुः’ इति सूत्रेण उभयत्रयः औणादिकः । षण्डः संपातः । बाहुलकाद्वात्वादेः षस्य
सत्त्वाभावः । तालव्यादिरयमिति केचित् । सर्वमेवेत्यादि उक्तवाक्येभ्यः । ममेति वासना-
वासितस्य । तारकमिति ‘रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति’ इति जाचाले
रुद्रस्य तारकप्रदोपदेशकत्वं श्रूयते । अन्तिरोहितार्थमिति । तदित्यम् । अतोऽग्निनेत्यादि ।
यतो व्यामोहार्थं रुद्रः सृष्टौ सत्यां क्रीडति अतो द्वितीयरुद्रो मोक्षक्रीडार्थमग्निरूपः । रुद्रोऽग्नि-
रग्नी रुद्र इति । ‘कस्मादुच्यते रुद्रो यस्मादग्निभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते । तस्मादुच्यते
रुद्रः’ इत्यथर्वशिखर उपनिषदः । सर्वत इत्याद्यर्थः युक्तः । तेन मया ‘पूर्णा भगवदीयास्ते शेष-
व्यासाग्निमास्तुः, अग्निरूपत्वम् । ‘यो यच्छूद्रः स एव सः’ इति वाक्यात् । सर्वत इति
‘मुक्तस्य कार्यमेतद्धि मुमुक्षोर्भवनाशकम् । विषयोत्तमतश्चापि विरक्तोस्मिन्पतेद् ध्रुवम्’ इति सुयो-
धिन्याम् । अत्र च ‘नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो वेदान्तसिद्धान्तविक्रान्शने षटुः । आविष्कृतोयं
भुवि भाष्यभास्करो मुधा बुधा धावत नान्यवर्त्मसु’ इति । सर्वा मोह इति । अत एव ‘हरिणा
ये विनिर्मुक्तास्ते मया भवसागरे । ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्सहर्निशम्’ इति । तथा च
हरिणा ये निरुद्धास्तेषां मोहो निराकृत इत्यर्थः । दैवीसंपदतां वा सर्वे मोहो निराकृतः ।
तदुक्तम् ‘अथमेव महामोहो हीदमेव प्रताणम् । यत्कृष्णं न भजेत्प्राज्ञः शास्त्रान्यासपरः कृती’
इति । विगतमोहाः श्रीमत्प्रभवाद्याः मर्यादायाम् । विद्वन्मण्डने ‘अतो मर्यादायामेव स्थेयम्’

निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मतमनूय विस्तरेण निराकृतमिति नात्रोच्यते ॥ २६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पञ्चमस्कन्धीयेषु जडभरतवाक्येषु, 'अयं जनो नाम चलन् पृथिव्याम्' इत्यनेनावयवित्वमभिमानमात्रादेवेत्युक्त्वा,

'एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसंनिधानात् परमाणवो ये ।

अविद्यया मनसा कल्पितस्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः'

रश्मिः ।

इत्युक्तेः । 'अस्मत्कुलं निष्कलङ्कं श्रीकृष्णेनात्मसात्कृतम्' इति स्तोत्रे । पुष्टौ तु द्वादशाध्यायोक्ता 'वृषपर्वा बलिर्वाणो मयश्वाय विभीषणः' इत्युक्ताः । सर्वोत्मभावे मर्यादायामम्बरीषप्रभृतयः । पुष्टौ अजरत्नप्रभृतयः । सहस्रं च तैत्तिरीये 'अस्ति ऋद्धेति चेद्देद सन्तमेनं ततो विदुः' इति । प्रथमाध्याय इति तृतीयपादे दहराधिकरणे । आचार्यान्तरेभ्य उत्कर्षसाम्यं बलमाष्टकविवृतिविवृतौ ग्रन्थकृद्भेदोक्तमित्येवं शेषं स्फुटमित्यर्थः । पृथिव्यामिति जनरूपधिकारवत्याम् । परमाणुपुञ्जादिति । क्षितिशब्दस्य वृत्तं प्रतिपादकतया वर्तनं यत्र । तदपि क्षितिवस्तु । अस्तसु सूक्ष्मपरमाणुषु स्वारणेषु निधानाल्लयात् । अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिरपि न देशादिरपि नास्तीति पूर्वार्धात्तथेत्यर्थः । यदुक्तमिति अवयवविखण्डनं यदुक्तं तदवयवविखण्डनमपि घादिर्मुख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं वैराग्यमित्यन्वयः । अयमर्थः । द्वादशेऽध्याय इदमस्ति । अध्यायार्थस्तु वैराग्यम् । 'ततो वैराग्यमुत्कृष्टं परोक्षकथनेऽपि च । योगवैराग्यवाहुभ्यां भक्तिरत्र निरूपिता । परोक्षकथनं सर्वमधिकारिपरीक्षकम् । रूहगणसाधिकारो यादृशश्च परीक्षिति' इति पञ्चमस्कन्धनिबन्धात् । ततोऽत्रेपि द्वादशेऽध्यायेऽवान्तरप्रकरणत्रिचारे षष्ठेऽध्याये परोक्षकथनेपि वैराग्यं तत्साधनत्वेनोक्तम् । भगवत्सेव रागजननादुत्कृष्टमिति निबन्धार्थः । यदध्यायी कृष्णेन स्वरूपस्थिति-निरूपणम् । अत्रे योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणं पञ्चदशाध्यायपर्यन्तम् । अत्रे देशस्थितिप्रकरणं पञ्चदश-ध्यायपर्यन्तमिति प्रकरणत्रयं पञ्चिंशत्तथायाः । न च योगवैराग्यवाहुभ्यां भक्तिरत्रनिरूपितेति निबन्धे । अत्रोपदेशफलितमाह सर्वत्रोपसंहारे । 'रूहगण' इत्यादिना त्रयोदशे । 'गुरो हरेश्वरणोपासनाद्यः' इति एकादशे । 'हरिं तदीहाकथनश्रुतान्याम्' इति द्वादशसमाप्तौ । 'हरिसेवया, शिते ज्ञानासिम्' इति प्रथमस्यावयवस्त्वैर्वाक्यैर्भक्तिनिरूपणात्तस्या एव प्राधान्यम् । तेन भगवच्छास्त्रानुसारी योग इति युक्तम् । तदुक्तं भगवता 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्मज्जेते यो मां स मे युक्ततमो मतः' इति । तथा च भगवति मनोनिग्रहस्तदत्र वैराग्यमेतत्सहितस्तत्र खेहोऽत्र कर्तव्यत्वेनोक्तः । साधकत्वेन घातुत्वमिति तत्त्वदीपे च । भक्तिवैराग्यशेषिणी निरूप्यतेऽत्राध्याय इत्यवैराग्यमध्यायार्थ इति शङ्कम् । भक्तिजनकसंहितायां भक्तेरविशेषेण शास्त्रे प्राधान्याद्वैराग्ये विशेषेण प्राधान्यस्याक्षतेः । इह परोक्षवादप्रयोजनं वदंस्तदन्यत्राप्यतिदिशति 'परोक्षकथनं सर्वमधिकारिपरीक्षकम्' इति । परोक्षकथनमेकादशेऽध्याये । अत्र परीक्षाफलितमाह 'रूहगणसाधिकारो यादृशश्च परीक्षिति' तज्जापकमाह 'अतः परोक्षशब्दानां व्याख्यानं पृष्टवानृषः' न तूक्तार्थावबोधनं हि मुख्याधिकारः । स च व्याख्यानेऽत्रापि तुल्य इत्यत आह 'वर्धितो बोध एव स्यादाधिकारस्तु सिध्यति' इति । यथा कयाचिद्विरहिण्यात्तादृशीमेव प्रीतिमत्सपत्नी प्रति खैरचारी मधुपः संप्रति दहतीत्युक्ते कयाचिद्वृष्ट्यान्यया प्रियपरत्वेन व्याकृतेपि न तद्विप्रयोगरसविशेषात्प्रबोधिकारूपप्रीत्यभावात्तस्यापास्तस्या न वा प्रीत्युत्पत्तित्थे-

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यनेन परमाणुपुञ्जाद्विशेषाख्यदेहोत्पत्तिः, परमाणूनामविद्याकल्पितत्वं च यदुक्तं तदपि रहूगणस्य बाहिर्युख्यं दूरीकर्तुम् । बाहिर्युख्यप्रतिपन्नाविद्याकल्पितपरमाणुकारणवादस्यानुपपन्नत्वात्तमादाय बाहिर्युख्यवहारविषयस्य प्रपञ्चस्य हेतुत्वे बोधिते बाहिर्युख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं, न तु कारणतत्त्वबोधनार्थम् । तदर्थमप्रवृत्तत्वात् । अथ एवाग्रे निगमनावसरे, 'ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकम्' इत्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपतद्दुष्प्रापत्वभगवद्विषयकमतिश्रांशुपायस्वजन्मत्रयवृत्तान्तान्शु(त्रु)क्त्वा ।

'तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिनैवेह विवृक्वणमोहः ।

हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धसृष्टीर्यात्यतिपारमध्वनः'

रश्मिः ।

हापि । किंच न-बोधकृतोधिकारः किंतु वैपरीत्यं 'अधिकारकृतो बोधः' इति बोधोधिकारज्ञापकः परमिति भावः । परीक्षार्थमेव तयोक्तिरित्यत्र प्रमाणमाह 'अतः स्कन्धत्रये प्रोक्तं परोक्षकथनं तथा 'आदावबोधो मध्येन सुगमत्वाद्धि बुध्यते । उत्तमस्त्वधिकारोऽग्रे तेन कूटनिरूपणम्' इति । चतुर्थादित्रयेण तथा तत्परीक्षकमित्यर्थः । अधिकाराज्ञापकपरमिति भावः । परीक्षार्थमेव तयोक्तिरित्यत्र प्रमाणमाह 'अतः स्कन्धत्रये प्रोक्तं परोक्षकथनं तथा' । अधिकारस्त्रिविधो यतोऽतस्तथा । तत्रादौ प्राचीनबाहिर्यः कर्मासक्त्या हीनाधिकारत्वादबोधो उक्तः । तत्त्वज्ञिज्ञासासत्त्वेपि कर्मासक्त्यभावेऽप्यभिमानसत्त्वान्यागाभावाद्दुपदेशार्थमपि राजसभावेन चलनाच्च रहूगणो मध्यमाधिकारी । सोमि 'दुरत्ययेऽध्वनि' 'रजस्तमःसत्त्व' इत्यादिना सुगमत्वेनोक्तमिति बुद्ध्यन् । कूटवाक्यबोधे स्वस्य नाधिकारः । ह्यर्थशानां मुक्तत्वाद्दुत्तमाधिकारस्तेन तथा । तर्हि व्याख्यानं व्यर्थमत आह 'रहूगणोत्तमत्वाय व्याख्यानं तेन यत्स्वतः । बुद्धं तत्रापि निःशङ्कं तद्वाक्यं जगृहे पुनः' इति तत्परीक्षितस्तात्पर्यज्ञानार्थमित्यर्थः । क्वचित्तु तारतम्यज्ञानार्थमिति पाठः । तेन रहूगणेन यत्स्वतो व्याख्यानं विना बुद्धं तदत्र व्याख्यातमिति योजना । निःशङ्कं मननानपेक्षमित्यर्थः । शिष्योत्तमतोक्त्यैव तत्त्वयोजकशुरोरपि तत्त्वसुक्तमेवेत्याह 'भरतस्तोत्तमत्वं च तेनैवोक्तमिति स्थितिः' इति । यदा तेनैव रहूगणेनैवेत्यर्थः । 'नमो नमः कारण' इति 'अहो नृजन्म' इत्यादिना चेति शेषः । यदा राजजन्मनः उत्तमत्वं शुकैर्नैव भरतस्त्वित्यादिनोक्तमित्यर्थः । तज्ज्ञानोक्तिप्रयोजनमाह 'तस्य जन्मत्रयं तत्र द्वयं व्यर्थं न सर्वथा । अतो जन्मद्वयोत्कर्षस्तस्यैवं विनिरूपितः' इति । अमुक्त्या तद्वैयर्थ्यशङ्का । ततोधिकारस्वरूपभक्तिसाधकत्वेन तदभावः । आद्यन्तयोः प्रियव्रतविरजयोत्तमत्वकथनेन संदेशन्यायेन सर्वेषां तथात्वमुक्तं भवतीत्याह 'तस्य पुत्रस्तु पापण्डेप्यत्यन्तं फलदायकः । कृपावेशी गयश्चापि तदंशेऽवततार ह । सर्व एवोत्तमा वंशे ततोन्तिमकथा तथा' इति । एवं च रहूगणस्य मध्यमाधिकारार्थं प्रति परमाणुपुञ्जकारणवादः परमतभावेति तदेतदुक्तम् । तदधीति बाहिर्युख्यमिति । तथा च मध्यमाधिकारी रहूगणः परीक्षिद्वत् । बाहिर्युख्येति वेदबाहिर्युख्यसौगत्यर्थः । एतदर्थमिति प्रपञ्चस्य नित्यत्वेन वस्तुत्वबोधोऽवयवविमण्डनं भवति तदा तु राजसस्य रहूगणस्य तत्रासक्त्या वैराग्ये नोपकुर्शुरिमे श्लोका इति भावः । तदर्थमिति । किंतु 'अध्यात्मयोगप्रथितं तत्रोक्तमाख्याहि' इति रहूगणप्रधादेकादशोक्तस्यवाक्यान्त्याख्यातुं ब्राह्मणस्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । अत्रा इति द्वादशाध्याये एव । ब्रह्मस्वरूपेत्यादि 'रहूगणैतत्तपसा न याति' इति दुष्प्रापत्वैत्यर्थः । 'विना महत्यादरजोभिपेकम्' इति रंजोभिपेकजपापामात्रं विना दुष्प्रापत्वं बोध्यम् । भगवद्विषयकेति 'यत्रोत्तमश्लोकशुणानुवादः' इत्यनेन । स्वजन्मेति । 'अहं पुरा भरतो नाम राजा' इति द्वयेन ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद् भावोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्ध्येत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे चतुर्थं समुदाय उभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ (२-२-५)

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्यत्वं निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः

इत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानस्य मोहनिवारकत्वमुक्त्वा श्रुत्यादिसिद्धभगवच्छेदाकथनश्रवणाभ्यां मुख्यज्ञानलाभं भगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिं चाह, न तु पूर्वोक्तरीतिकज्ञानेनेति न कोऽपि विरोध इति बोध्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ उदासीनानामपि साधनरहितानामिति कृप्यादिकर्मतत्साधनीभूतहलादिसाधनशून्यानाम् । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ २७ ॥ ४ ॥

इति चतुर्थसमुभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ दशभिर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते निराकृते विज्ञानवाद्यपि कारणांशे निराकृत एव । तथापि कार्यांशे तन्मतं पूर्वसाद् विलक्षणमिति तन्निराकरणमातनोतीत्याशयेनाहुः एवं कारणेत्यादि । विज्ञानवाद्येव योगाचार इत्युच्यते । तत्सवरूपं भास्करान्तर्यैरुक्तम् । 'शमयविषयनायुगनद्ववाही मार्गो योगः' इति तेषां योगलक्षणम् । शमयः समाधिरुच्यते । विषयना सम्यग्दर्शनम् । यथा युगनद्वौ बलीवदौ बहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगाचार इति । तेषां सम्यग्दर्शनं च सर्वं वाह्यार्थशून्यं विज्ञानमेव, सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मकमिति । तत्र सर्वक्षणिकत्वं, विज्ञानस्कन्धस्य क्षणिकत्वात् । निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तत्वाभावात् । वाह्यार्थशून्यत्वं तु ज्ञानस्यैव साकारत्वात् । तत्साकारत्वं तु ग्राह्यग्राहकसंविधिभेदेनैकस्यैव प्रत्यक्षतया प्रकाशमानत्वात् । न चैवं त्रिधा प्रकाशनेपि नानात्वम् । प्रमदरतनुवदुपपत्तेः । तदुक्तम्

रदिमः ।

मुख्येति 'लब्धस्मृतिः' इत्यनेन । भगवत्प्राप्तीति 'अध्वनोत्यन्तं पारं याति' इत्यनेन । आहेति ब्राह्मण आह । पूर्वोक्तेति कारणतत्त्वयोधेन । तथा च यदर्थं प्रवृत्तस्त्वेनैव मुक्तिरिति भावः । न कोपीति सप्तमस्कन्धे पञ्चदशे 'अवाधितोपि ह्याभासो यथा यस्तुतया स्मृतः । दुर्घटत्वादैनद्रियकं तद्वैविकल्पितम्' इत्यादिनामयविलक्षणडनं तत्राप्येवं न्यायः प्रचरतीति न कोपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥ निगदेति सिद्ध्येतेति छान्दस व्याख्येयं, सिध्यते ॥ २७ ॥ इति चतुर्थसमुभयहेतुकेपीत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ विलक्षणमिति प्रपञ्चानन्वयत्वं प्रपञ्चस्य विज्ञानानन्वयत्वम् । बहव इति रथम् । सम्यगिति सम्यग्दर्शनस्य वाही । तत्रेति सर्वविज्ञाने । ग्राह्येति ग्राह्यग्राह्यको विषयेन्द्रियात्मा रूपस्कन्धः, संवित्तिविज्ञानस्कन्धस्तयोर्भेदेनैकस्य विज्ञानस्कन्धस्य । प्रमदेति

स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह तत्र । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः ।
उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'बुद्धिस्वरूपमेकं हि वस्त्वस्ति परमार्थतः । प्रतिभासस्य नानात्वान्न चैकत्वं विहन्यते ।
परित्राट्कासुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कृणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः ।
तथाप्येकैव सा बाला बुद्धितत्त्वं परं हि नः' इति ।

एवं च नीलं पीतं स्तम्भः कृड्यमित्यादौ तेन तेन रूपेण ज्ञानमेव प्रकाशत इति सर्वे
तस्यैवाकारा अनादिवासनयैव विचित्रा भासन्ते । तस्मादाकारसमर्पणाय न बाह्यार्थाङ्गीकारो
युक्तः । किञ्च । यदैव नीलज्ञानं तदैव नीलगुणलभ्यत इति सहोपलम्भादपि ज्ञानार्थयोर-
भेदः । तदुक्तं, सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्योः' इति । न च नीलादीनां बाह्यत्वेन ज्ञानस्य
चान्तरत्वेन भिन्नदेशत्वात् कथं ज्ञानाकारत्वमिति शङ्क्यम् । स्वमादिवदभिमानमात्रेणोप-
पत्तेः । तथाचानुमानम् । स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यवसन्तो मिथ्याभूताः ।
प्रत्ययत्वात् । स्वप्रत्ययवत् । शुक्तिरजतप्रत्ययवद्वेति । स्वमादिप्रत्यया हि बाह्यार्थाभावाद्देशा-
न्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात् कश्चित् कदाचिदप्यदृष्टानां
स्वशिरश्छेदादीनां प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्गृह्णन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामा-
न्याज्ञानप्रज्ञानानामपि स्वात्मांशग्राहित्वं मिथ्यारत्वं चेति । तस्मान्नास्ति बाह्यः पदार्थ इति
तदेतदभिसंधायाद्दुः स चेत्यादि । एवमन्य तद्गुणं व्याकुर्वन्ति तन्नेत्यादि । अयमर्थः ।
यत् त्वया ज्ञानं साकारमिष्यते तत् किं सर्वाकारं यत्किञ्चिदाकारं वा । आद्ये ग्राह्यग्राहक-
संचित्चित्तवत् सर्वानेव ग्राह्याकारान् युगपदेव प्रकाशयेत् । बाह्यार्थानपेक्षत्वात् । द्वितीये
त्वैकमेवाकारं सर्वदा प्रकाशयेन्न कदापीतरम् । न च समनन्तरप्रत्ययाकारात् कदाचित्-
त्वैकत्वसिद्धिः । उक्तदूषणस्य तत्प्रवाहेऽपि तौल्यात् । अतस्तत्तदाकारप्रतीतेः कादाचित्कत्वो-
रश्मिः ।

यथा प्रमदातनावेकस्यां परित्राट्कासुकशुनां देहकामिनीभक्ष्याणां प्रकाशनं तथा । बुद्धीति बुद्धिश्च
स्वरूपं च तयोः समाहारो बुद्धिस्वरूपं विज्ञानस्कन्धो रूपस्कन्धश्च चस्त्वालयविज्ञानं न इत्यभ्युपगमः ।
तेन तेनेति नीलादिना आकृत्यनङ्गीकारात् । चिच्चित्रा इति नीलादयः । बाह्येति सदर्थ-
ङ्गीकारः । स्तम्भादीति स्तम्भादिविज्ञानस्कन्धाः, स्वात्मांशं विज्ञानस्कन्धस्वरूपस्यांशोवयवस्तम् ।
बाह्यतया स्तम्भादितया । स्वमादीति । बहिर्गृह्णन्तीत्यनेनाप्येति । मिथ्यारत्वं चेति । अनेन
शुक्तिरजतदृष्टान्तोऽपि स्फुटीकृतः । उपलब्धेरिति भाष्यसोपलब्धिपयत्वादित्यर्थात्प्रपञ्चस्य । सतो
ज्ञानातिरेकं स्मारयन्ति स्म अयमर्थ इत्यादिना । सर्वेति सर्वे आकारा यस्येति सर्वाकारम् ।
ग्राह्येति विषयाकारान् । प्रकाशयेदिति तथाच दृष्टविरोधो द्रष्टुः सर्वज्ञतापत्तिश्चेति भावः ।
बाह्येति विषयैलर्थः । विषयापेक्षत्वे त्वात्माश्रयात् । विषयस्यापि ज्ञानत्वात् । इतरमिति घटस्य
द्रष्टुः पटादर्शनप्रसङ्ग इति भावः । समनन्तरेति संस्कारस्कन्धादिलक्षणप्रत्ययप्रवाहरूपात् ।
कादाचित्कत्वेति यादृशो धर्मोऽधर्मश्च तादृश एव ज्ञानाकार इति कादाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तेति
इतरेतरस्य उक्तस्य क्षणिकत्वेन विज्ञानस्य न वेदनास्कन्धसंबन्ध इत्यस्य । तत्प्रवाहे संस्कारप्रवाहेपि
विज्ञानस्कन्धसंबन्धाभावाच्चौल्यात् । न च वासनावैचित्र्यादुपपत्तिः । सर्वमेव वैचित्र्यं
युगपदेव प्रकाशयेत् । द्वितीये तु न कदापीतरम् । तत्तदाकारेति पटपटाकारप्रतीतेः ।

यस्तूपलभमान एव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पपत्तये बाह्यार्थपेक्षा तस्यावश्यमभ्युपेया । तथा सति सिद्ध एव बाह्योऽर्थः प्रपञ्चरूपः । सहोपलम्भनियमादभेदस्तु सहपदार्थविचारादेवांसंगतः । सहत्वं हि द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोरेकदेशवर्तित्वमेककालवर्तित्वं वा । उभयथापि हेतुतावच्छेदकतया प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नोपलम्भनियमादित्येव हेत्वर्थो भवति । तदेवं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधे यदि हेतुरादरणीयस्तदा प्रतिज्ञाबाधः । यदि प्रतिज्ञादरणीया तदा साधकं विना तदसिद्धिः । किंचामेदोऽपि किमेकत्वमुक्तमेदाभावः । आद्येपि संख्या वा धर्मान्तरम् । आद्ये नीलतद्वियोरैकत्वसंख्याविशिष्टत्वमित्यर्थो भवति । तेन न बाह्यार्थबाधः । यथा घटपटयोरैकत्ववैशिष्ट्येपि नान्यतरमाद्यस्तद्वत् । एवं द्वितीयेपि । यदि भेदाभावपक्षस्तदा अभावस्य प्रतियोगी भेदस्त्वयावगतो, न वेति वक्तव्यम् । यदि नावगतत्वाद् भेदस्य सर्वथा बुद्ध्यनारूढत्वेन नीलमात्रस्य भानात् भेदस्य निषेधाहत्वमित्यभेदासिद्धिः । अथावगतत्वया सति संविचिपत् प्रत्यक्षत्वाद्वैतन्तरस्य तत्प्रतिषेपकसाभावात् सिद्ध एव भेद इत्यभेदप्रतिज्ञा असंगतैव । तदेतदुक्तम् । यस्तूपलभमान एव नाहमुपलभः ।

तस्येति ज्ञानस्य । याश्च इति । एतावतास्य प्रपञ्चस्य नाभावः उपलब्धेरिति भाष्यं प्रपञ्चितम् । अस्येति इदमा प्रत्यक्षस्य सदात्मकस्येत्युच्यते । नाभावो भावाभावः, सत्त्वमिति यावत् । उपलब्धि-विषयत्वादित्युपलब्धेरिति भाष्यार्थः । इन्द्रियसन्निकर्षे धातुप्रपञ्चस्योपलभ्यमानत्वादित्युपलब्धेरित्यस्यार्थ इति वृत्तौ श्रीकृष्णचन्द्राः । उपलभ्यते हि प्रपञ्च इति तु भाष्यं उपलब्धेरित्यस्य विवरकम् । किंचेत्यादिना पूर्वमनुदितात्सहोपलम्भनियमादभेदस्तत्र हेतोरप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिर्यथा काश्चनमयधूमादित्यादौ । तस्याश्च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावाद्वासाजिज्ञानादेरभावः फलमिति कथं प्यातिग्रह इत्याहुः सहोपेति । ज्ञानविषयौ अभिन्नौ । सहोपलम्भनियमात् । अयं घट इतिवदिति । उभयधेति भिन्नपदार्थैकदेशवर्तित्वादिलक्षणद्वयेऽपि । हेतुनेति हेतुं भिन्नपदार्थैकदेशवर्तित्वोपलम्भनियमादिति भिन्नपदार्थैककालवर्तित्वोपलम्भनियमादिति च जातौ तत्र भिन्नोपलम्भनियमत्वं हेतुतावच्छेदकं पदार्थस्य भिन्नशब्देन देशकालवर्तित्वसापि भिन्नशब्देन लाभाद्धेतुघटके न भवतः । एवं च तत्तथा प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नरूपे सति भिन्नोपलम्भनियमादित्यर्थो भवति । हेतुस्तु भिन्नोपलम्भनियमादित्येवैत्यर्थः । नियमोपि नियतोपलम्भ इत्येवमुपलम्भविशेष एवेति यदि तदा तु भिन्नोपलम्भादित्यपि हेतुर्लाघवादेव । विरोध इति अभेदप्रतिज्ञा ज्ञानविषयावभिन्नाविति साध्यरूपा भेदघटितो हेतुरिति विरोधस्तस्मिन् । आदरणीय इति अशुद्ध एवादरणीयो न तु शोभनीयः । प्रतिज्ञेति अभेदबाधः । नहि गोत्वमश्वत्वेन सिध्यतीति । साधकमिति हेतुं विना । तदसिद्धिरिति अभेदप्रतिज्ञाया असिद्धिः । तथा च भेदसिद्ध्या सत्य उपलब्धिविषयत्वरूपहेतुसिद्ध्या सूत्रीयसाधनाप्रसिद्धिर्नैति भावः । प्रकारान्तरेणापि साधनाप्रसिद्धिं वारयन्ति किंचेति । अभेदो नीलतद्वियोः । एकत्वेति । तदतिरिक्तमते तु संख्याया नीले द्रव्ये समवायसंबन्धस्तद्धियां स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धः । तेनेति बहुतरप्रसिद्धेनाह्नौकारेण । एकत्वेति घटश्च पटश्च तयोः समाहारो घटपटमित्यत्रैकत्ववैशिष्ट्येऽपि । नीलेति नीलमित्यत्र तद्धीरपि नीलभिन्ना नेति नीलमात्रस्य । न निषेधाहत्वमिति प्रतीतं हि निषेधमिति न्यायत्वान्न निषेधाहत्वम् । प्रत्यक्षत्वादिति संविचौ प्रत्यक्षत्वं भेदे साधनविषयतासंबन्धेन पूर्वैव । हेत्यन्तरस्येति प्रत्यक्षत्वेतरहेतोः । ज्ञतमतीति भेदापाकारकस्य । तथापि यदि गणितं

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेष्वन्यथादृष्टत्वादितिचेत् । न । वैधर्म्यात् स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्पानन्तरमपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्चकारार्थः ॥ २९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पलम्भ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यादिति । उपलम्भेवेति पाठे तु औणादिकोऽतिप्रत्ययः । उणादीनां सर्वधातुभ्यो भवनात् । 'वर्तमाने ष्टपृष्टृहन्महजगच्छतृवच' इति शतृ-वद्भावाद्यम् ।

'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाथ ततः परे । कार्याद् विधादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु' इति भाष्यानुशासनात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ पूर्वद्वयोक्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं वारयितुं तद्दृष्टान्ता-संगतिं वदतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकर्तुमवतारयन्ति नन्वित्यादि । अन्यथा रदिमः ।

एवातिप्रत्ययान्ता निपातिता इति कथं लभधातोरतिप्रत्यय इत्यत आहुः संज्ञास्विति । अनूबन्धमिति 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । शास्त्रमिति अनुशासनीयमित्यर्थः । तथाचोपलभेरनुदात्तेतथातिर्लुम् । इति लभधातुरतिप्रत्ययः शतृवदिति उपलभश्चिति भाष्यप्रयोगरूपकार्याद्विद्यादिति साधुरित्यर्थः । किंच रक्षोः क्युनिति रक्षेर्विहितः क्युन् धूपेरापि दृश्यते कृपण इति । तथा ष्टपदादिभ्यो निपातितः शतृवदिति लभेरपि भाष्ये दृश्यते इत्युपलभश्चिति साधुः । अत्र उपाधेति सूत्रेण परस्मैपदप्रक्रियात्वेनोपपूर्वका-ह्रमेः परस्मैपदम् । वृत्तौ तु रमिरनुवृत्तः तस्यात्मादिकम् । सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यापातात् । उपसंख्या-नप्रसङ्गात् । तस्वरूपं तु 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति सूत्रादनु 'उपाच' उपसंख्यानमित्यनुशासना-दिति । तथाच प्रपञ्चः सन् उपलब्धिविषयत्वात् घटवदिति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥ अनैकान्तिकत्वमिति । प्रपञ्चोऽसन् उपलब्धि-विषयत्वात् स्वप्नवत् शुक्तिरजतवधेति दृष्टान्तान्तरेण पूर्वोक्तस्योपलब्धिविषयत्वस्य हेतोः स्वप्ने साध्यवदन्यस्मिन् वृत्तित्वात्साधारण्यम् । तत्रैव साध्यासामानाधिकरण्यादसाधारण्यम्, तद्वन्नित्याल-न्ताभावप्रतियोगिसाध्यकादिरनुपसंहारीत्यनुपसंहारित्वं च । तद्वान् हेतुमान् स्वप्नादिस्तन्निष्ठोत्यन्ता-भावः सत्त्वान्ताभावस्तादृशाभावप्रतियोगिसाध्यं सत्त्वं यस्य विषयस्य स्वप्नादेरिति लक्षणसमन्वयः । साधारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वमित्यनैकान्तिकलक्षणादनैकान्तिकत्वमुक्तम् । किंच विरुद्धत्वमपि । 'साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम्' । साध्याभावसाधको हेतुर्यथोक्ते प्रपञ्चः अस-वित्यत्र प्रपञ्चः असन् प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमपि । तथा प्रपञ्चस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धत्वमपि । पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावात् । व्याप्यत्वासिद्धत्वं च । पक्षस्य ज्ञानात्मकत्वेनो-पलब्धिविषयत्वानङ्गीकारात् । एवं साध्याप्रसिद्धिरपि । सत्त्वे सत्त्वत्वाभावात् । सत्पदार्थानङ्गीकारात् । साधनाप्रसिद्धत्वमपि । हेतुतावच्छेदकस्योपलब्धिविषयत्वत्वस्य हेतौ ज्ञानातिरिक्तविषयाभावेनाभावात् । किंच बाधोपि । पक्षे साध्याभावात् । प्रपञ्चस्यासत्त्वादिति परोदृङ्कितं वारयितुमित्यर्थः । तद्दृष्टान्तेति

भाष्यप्रकाशः ।

दृष्टत्वादिति वस्त्वसत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तथा च पूर्वोक्तौ हेतुः साधारण इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति नेत्यादि । तथा च स्वप्नदृष्टजागरितदृष्टयोस्तात्कालिकाऽन्यथात्वतात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभावरूपवैधर्म्यात् स्वप्नजागरितदृष्टयोस्तुल्यत्वमित्यर्थः । अन्ये तु बाधाबाधान्यां दृष्टकारणजन्यत्वशुद्धकारणजन्यत्वाभ्यां च वैधर्म्यमाहुः । एवं च मायास्थलेऽप्येतत् तुल्यम् । तत्र

रत्नः ।

तस्य सौगतस्य यौ दृष्टान्तौ स्वप्नवत् शुक्तिरजतवदिति तयोरसंगतिम् । पूर्वोक्त इति उपलब्धिविषयत्वहेतुः । साधारण इत्युपलक्षणमसाधारणादीनाम् । सूत्र आदिशब्दो जागरितदृष्टान्तं वक्ति । 'स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञाने' इति । यद्यन्तादिति तुल्यार्थ इत्याशयेनाहुः स्वप्नदृष्टेति । तात्कालिकान्यथात्वं च तात्कालिकान्यथात्वकालिकान्यथात्वाभावश्च तौ ताम्यां रूप्यते व्यवहियत इति तद्रूपं वैधर्म्यम् । तात्कालिकान्यथात्वतात्कालिकान्यथात्वानुभावरूपवैधर्म्यं तस्मादित्यर्थः । इत्यर्थ इति तथा च जागरितसादिशब्दार्थत्वेन भाष्ये स्वप्नमायाप्रमेष्ठित्युक्त आदिशब्दार्थो न सिद्धान्तो अपि तु पूर्वपक्ष इति ज्ञापितम् । तथा चोक्तसूत्रार्थादिदं लभ्यते । स्वप्नजागरितदृष्टयोस्तुल्यत्वम् । स्वप्नदृष्टविषयत्वतुल्यं जागरितदृष्टविषयत्वं यदुक्तं तत्र संभवति । प्रमप्रमाभ्यां विषयभेदात् । तथा च प्रमाविषयत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वान्नोपलब्धित्वेन सामान्यरूपेणोपलब्धिः पूर्वसूत्रे विवक्ष्यते अपि तु प्रमात्वेन रूपेणातो न साधारणादय इति । तदित्यम् । प्रपञ्चः असन्, उपलब्धिविषयत्वात्, स्वप्नवदित्यनेनानुमानान्तरेण दोषा उद्घातितान्ते न सन्ति स्वप्नदेः सत्त्वरूपसाध्यवदन्यत्वेपि तत्र प्रमाविषयत्वरूपहेतोर्भावान्न हेतोः साधारण्यम् । एवं स्वप्नदौ साध्यासामानाधिकरण्यविरहादसाधारण्यमपि न । एवं स्वप्नमायादौ हेतुमत्ताभावेन तद्विज्ञातान्ताभावप्रतियोगित्वाभावात्साध्ये हेतोर्नानुपसंहरितम् । किंच संस्तुपलभ्यत इति सत्त्वव्यापकीभूतहेत्वभाव उपलब्ध्यभावो न जातः किंत्वानुभावस्तादृशाभावप्रतियोगी अन्यः । न तुपलब्धिविषयत्वमितिदं न विरुद्धम् । तथा असन् प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदित्यस्य प्रतिपक्षस्य 'अत्रात्मा स्वयंज्योतिर्भवति' इति श्रुतेरात्ममिन्नस्य विषयस्य मिथ्यात्वेन प्रत्ययत्वहेतोः स्वप्नदृष्टिविषयकज्ञाने साधारण्यमिति न सत्त्वसाध्यकोपलब्धिविषयत्वहेतुकमनुमानं सत्प्रतिपक्षम् । किंच प्रपञ्चे पक्षतावच्छेदकमावादाश्रयासिद्धत्वं यदुक्तं तत्र पूर्वसूत्रे एवायमर्थ इत्यादिना बाध्यार्थसाधनान्त्रित्ये प्रपञ्चे प्रपञ्चत्वमस्तीति न संभवति । एतेन बाध्यार्थसाधनेनैवोपलब्धेर्विषयत्वस्यैव प्रपञ्चेकीकार्यत्वाज्ज्ञानात्मकत्वाभावेन हेतोः पक्षसत्त्वात् न व्याप्यत्वासिद्धत्वम् । किंच बाध्यार्थसाधनेन प्रपञ्चस्य सत्त्वात्साध्याप्रसिद्धिरपि नास्ति । तथा प्रपञ्चस्य सत्त्वादेवोपलब्धिविषयत्वस्य हेतुतावच्छेदकस्य हेतौ सत्त्वात्साधनाप्रसिद्धिः । बाधोऽपि नास्ति । प्रपञ्चस्य सत्त्वात् । मक्षकार्यत्वात् । किंच प्रपञ्चः असन्, उपलब्धिविषयत्वात् स्वप्नवदिति । व्याप्यत्वासिद्धम् । कथम् । इत्यम् । मायिकत्वमुपाधिः । यत्र यत्रासत्त्वं तत्र तत्र मायिकत्वमिति साध्यव्यापकत्वम् । यत्र यत्रोपलब्धिविषयत्वं तत्र तत्र मायिकत्वमिति नास्ति । प्रपञ्चे मायिकत्वाभावात् । तस्माद्भिर्दुष्टं सत्त्वसाध्यकमुपलब्धिविषयत्वलिङ्गकमनुमानमिति भावः । अन्ये त्विति शंकररामानुजमाध्याचार्याः । स्वप्नजागरितयोर्बाधाबाधान्याम् । रामानुजाचार्यमते तु विशेषमाहुः दुष्टेति, निद्रादयो दोषाः । आदृशिति । सिद्धान्ते तु निर्हेतुकतात्कालिकान्यथात्वनिर्हेतुकतात्कालिकान्यथात्वकालिकान्यथात्वाभावाभ्यां वैधर्म्यमित्युक्तम् । जागरितदृष्टेऽपि क्वचिदतिदिशन्ति स्म एवं चेति । मायास्थले इति शुक्तिरजतादिसूत्रे ।

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते, बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भविष्यतीति तन्न । वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वेऽप्यन्धपरंपरान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावाद् वासनाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थोपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिः ॥ ३० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मात्मांशग्राहि वा न वा । आद्ये तस्य तथात्वे हेत्वन्तराकाङ्क्ष, तदस्तद्धेतोरित्यनवस्थानादसिद्धिः । द्वितीये तु नीलादिज्ञानैः किमपराद्धं येन स्वानुमाने तथात्वमङ्गीकृत्यापि बाह्यप्रकाशकानि तान्यात्मन्यवरुध्यन्ते । किंच । अज्ञानविषयकज्ञानस्य ज्ञानाभाव एव ग्राह्यः । न च ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता संभवति । अत्यन्तविरुद्धत्वादित्यादीनि बहूनि दूषणान्याहुस्तिष्ठपरम्परे । चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः । स्वस्येत्यादि । प्रवृत्तेर्भाष्यत्वात् तदस्तित्वस्य चानङ्गीकाराद् तथेत्यर्थः । तेन प्रपञ्चस्य न स्वमादितुल्यत्वमिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकविज्ञानवाद्युक्तं ज्ञानवैचित्र्यहेतुं दूषयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति यदपीत्यादि । अयमर्थः । वासना हि अनुभवजनितः स्मृतिजनकः संस्कारः रक्षिः ।

घटितं चेद्यत्वं संवितिः तस्मात् । स्वसंवित्त्वं हेतुतावच्छेदकम् । एतच्च अन्ये द्रष्टव्यम् । हेतुं विवृणोति स्म बाह्यत्वेति बाह्यत्वघटितग्राह्यलक्षणयोग इत्यत्र ज्ञाने बाह्यत्वेन घटितं ग्राह्यं गोचरस्त्वद्व्यतेऽनेन ग्राहकेण स ग्राहकः बाह्यत्वघटितग्राह्यलक्षणः तस्य योगो विषयितया संवितौ तस्मात्, संवित्प्रोक्तज्ञानात् । आदिशब्दार्थो द्रष्टव्यः । अनुमानादिति गृह्यत इति संपन्थः । दृष्टान्तस्तु स्वप्न एव । आत्मांशेति बाह्यत्वघटितग्राह्यग्राहि । तस्येति अनुमानं व्याप्तिज्ञानं न तु नीलादिकम् । ज्ञानात्मांशभूतज्ञानाकार इत्यनुमितिमुद्धान्य सनाद्यं न नीलज्ञानात्मांशभूतज्ञानाकारं गृह्णाति विषयीकरोति तस्मादनुमानस्य तादृशत्मांशग्राहित्वे विषयीकरणे हेत्वन्तरस्य परंपरारूपस्याकाङ्क्षा भवति । हेत्वन्तरे परंपरारूपे हेतोरुक्तन्यायाविरोधरूपस्य । यद्वा हेतोरनुमानतयोक्तविकल्पे प्राप्ते पुनः पुनराद्ये तस्य तथात्वे हेत्वन्तराकाङ्क्षा पूर्वोक्तप्रकारेण भवत्येवं तस्य तस्यापीत्यनवस्थानादात्मांशग्राहित्वासिद्धिरित्यर्थः । किमपराद्धमिति आत्मांशग्राहित्वे तुल्ये येनापराधेन नीलज्ञानस्य प्राथम्यमपहृतम् । प्रत्यक्षानुमानेत्यादिक्रमाद् एतदेवाहुः येनेत्यादिना । येन अपराधेन । तथात्वं आत्मांशग्राहित्वम् । बाह्येति अर्थप्रकाशकानि । तानीति नीलादिज्ञानानि । आत्मनि ज्ञानस्वरूपविषयेऽवरुध्यन्ते संकुचितानि क्रियन्ते । एवेति अयं ज्ञानात्मकत्वं व्यवच्छिनत्ति । विरुद्धत्वं सहानवसायित्वम् । सूचितमिति । तथा च व्यञ्जनया चकारार्थ इति भाष्येयं । तदस्तीति आलयविज्ञानास्तित्वस्य । तथेति मोक्षार्था या प्रवृत्तिस्तस्या व्यापातः । चैवस्य गुरुकुलमिति वदन्वयः । स्वमादीति । आदिशब्देन मायाप्रमौ ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ क्षणिकेति । अनु वैधर्म्यमप्रयोजकं स्वमेपि स्वप्नान्तरवैधर्म्यदर्शनात् । अतो विचित्रवासनाभ्यो विचित्राणि ज्ञानानि तेभ्यः पुनस्ता इति, चक्रवत्यविवृत्त्यङ्गीकृतौ न किमपि दूषणमित्येषमुक्तम् । हेतुं वासनाम् । त्वन्मत्त इत्यादिभाष्यतात्पर्यमाहुः अयमिति ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् । एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः ।

भाष्यप्रकाशः ।

कार्यलिङ्गकालुमानात् सिद्ध्यति । अनुभवं विना तु न तस्यां उत्पत्तिः । अनुभवस्य चार्थं विना । अर्थस्तु त्वन्मते नास्त्येवेति तज्जनकाभावे कथं तस्याः सिद्धिः । अथ विचित्राज्ज्ञानाद् वासना, विचित्राभ्यो वासनाभ्यो ज्ञानानीति हेतुहेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रमनादि परिवर्तत इति वदसि तदाप्यन्धपरंपरान्यायेन तस्य ज्ञानस्याप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावात् । यदि ह्यर्थव्यतिरेकेण वासनाः स्युस्तदा स्वप्नं दृष्टोत्थितस्य तदनुभवजन्या वासनास्ताभ्यथ तादृशानि विज्ञानान्येव सर्वदानुवर्तेरन् न तु तद्विसदृशानि जाग्रद्विज्ञानानि भवेयुः । तदुपमर्दकस्य बाह्यार्थस्य त्वन्मते अभावात् । दृश्यते त्वन्यथा, अतोर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावादन्येन वासनाव्यतिरेकेणार्थोपलब्धेश्च व्यतिरेकेणेत्यन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिरिति न बाह्यापलापः शक्यः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ प्रकान्तरेणापि वासनां निराकरोतीत्याशयेनाहुः वासनाया इत्यादि । अयमर्थः । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्वक्षणवृत्तिः । तदाधारश्चालयविज्ञानं तत्समानकालम् । एवं सति वृत्तिविज्ञानेन यदा वासनोत्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्यालयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधाराभावेनापि वासनानुपपत्तिः । तदानींमालयविज्ञानसत्ताङ्गीकारे क्षणिकरश्मिः ।

आप्येते प्रत्यक्षाभावादाहुः कथंति देवदत्ते वासनावान्, सृष्टेः, अस्मदादिवदिसनुमानात् । विनेति नोत्पत्तिरित्यर्थः । तज्जनकेति वासनाजनकानुभवाभावे । तस्या इति वासनायाः । तथा चोपलब्धस्य बाह्यार्थस्य विषयस्यानुभवद्वारा वासनाजनकत्वं हि निश्चयेनेतिभाष्यार्थः । अनादित्व इत्यादि भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । विचित्राज्ज्ञानादिति स्मार्तः प्रयोगः । अप्रतीति युक्तेरप्रतिष्ठा । तर्काप्रतिष्ठानसूत्राद्वेवकारः । अर्थस्यादि । इदं व्याख्येयं भाष्यम् । उक्तं भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि हीति । तदुपेति स्वप्नोपमर्दकस्य । सिद्धान्ते त्वयं दोषो नास्तीत्याहुः त्वन्मत् इति । अन्यथेति स्वप्नविज्ञानोपमर्दनेन विसदृशानि विज्ञानानीत्यर्थः । अन्वयेनेति अर्थसत्त्वे वासनासत्त्वमित्यनेन । वासनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म वासनाव्यतीति अर्थाभावे वासनाभाव इति व्यतिरेको न तु वासनाभावेऽर्थाभाव इति । ननु किमनेन न त्वित्युक्तपक्षेणार्थाभावे वासनाभाव इत्यस्यैव सुवचत्वादिति चेन्न । चक्रवत्परिवृत्तौ वासनाया अपि कारणत्वसंभवो न भवतीत्यस्य कारणताग्राहकव्यतिरेकेऽवश्यवक्तव्यत्वात् लाघवमत्र शरणम् । अर्थसिद्धिरिति विषयसिद्धिः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥ वृत्तिविज्ञानक्षणिकत्वतुल्यमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वम् । तस्माद्वासनाया आधारोऽपि नास्तीति भाष्यार्थमाहुः अयमिति । वृत्तिविज्ञानमिति । वृत्तौ तु प्रवृत्तिविज्ञानमुक्तं शंकरमाप्येति तथोक्तम् । तत्र प्रवृत्तेर्बासनाजनकत्वं दुरुहमिति तत्पक्षम् । पूर्वेति वासनायाः पूर्वक्षणवृत्तिः । तदाधारः वासनाधारः । तत्समानेति क्षणिकत्वेऽपि वृत्तिविज्ञानसमकालं भवति । यदेति द्वितीयक्षणे । तदानीमिति आलयविज्ञाननृतीयक्षणे । एवमेतावता भाष्यं व्याख्यातम् । अन्यदाहुः तदानीमिति । क्षणिकेति । आधारस्यालयविज्ञानस्य द्विक्षणवसायित्वात् ।

माध्यमिकस्तु मायावादिषद्व्यसंबद्धभाषित्वाद्युपेक्ष्य इति न निराक्रियत
आचार्येण ॥ ३१ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वादहानिः । यदि च संतानिन आलयविज्ञानस्य घृत्तिज्ञानाधारत्वं तत्संतानस्य
वासनाधारत्वमित्युच्यते, तदापि घृत्तिविज्ञानवैसादश्यहेत्वभावादसंगतिः । यदि च
संतानप्रवाह एव वासनेत्युच्यते, तदापि, उचरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्यादीनां दूषणानामा-
पत्तिः । तस्मादसंगतमेवेदं मतमिति । उपसंहरन्ति एवमित्यादि । तर्हि माध्यमिकः कुतो
न दूष्यत इत्यत आहुः माध्यमिकेत्यादि । यथा हि मायावादिनः श्रुतिच्छायामादाय सर्वं
विप्लवयन्ति तथा सोऽपि शुक्तिच्छायामादाय सर्वं नाशयतीत्यसंबद्धभाषित्वात् स्व-
शुक्तिभिरेव दूषितप्रायः । स हि सर्वशून्यवादी येन प्रमाणेन शून्यतां साधयति तत् प्रमाणं
वर्तते, न वा । यदि वर्तते तदा सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिः । यदि नास्ति तदा तदभावे कथं
सर्वशून्यतां साधयेत् । किंच, स देवं वदति । यदसत् तत्र कारकैर्जायते । यथा शशविषाणम् ।
यत् सत् तदापि भावाच्च नोत्पद्यते । तथाहि । न तावद्भावात् । पिण्डबीजाद्युपमर्देनैव
घटाङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । नाप्यभावात् । अभावात्मकत्वस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनात् ।
न स्वतः । आत्माश्रयप्रसङ्गात्, प्रयोजनाभावाच्च । न वा परतः । परतः परोत्पत्तौ
परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवं जन्मनि निरस्ते जन्माभावादेव विनाशस्या-
रक्षितः ।

संतानिन इति विज्ञानप्रवाहिनः । संतानस्य प्रवाहस्य । घृत्तीति । घटश्रुतिविज्ञानस्य घटश्रुति-
विज्ञानवैसादश्ये हेतोरभावादालयविज्ञानस्य प्रकाशकसैकविधत्वेन विचित्रवासनासंगतिः ।
संतानेति वासनायाः संतानप्रवाहः । श्रुतीति 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति
'सैवाविद्या जगत्सर्वम्' इत्येवंजातीयश्रुतीनाम् । छात्र्यामर्थाभासमादायेत्यर्थः । कथम् । इयम् ।
पूर्वस्यास्तैत्तिरीयस्याया उत्तरार्धाविचारात् । तत्र प्रसङ्ग आनन्दज्ञानयुक्तम् 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वात्'
इति । तत्र प्रत्यक्षं भवाभावलिङ्गात् । तत्र शब्दमपि यत्र कारणम् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः'
इति श्रुतेः । शब्दं शब्दनिवृत्तौ न संभवति । तथा 'सत्यं ज्ञानम्' इति श्रुतिव्यापारस्य स्वयमङ्गी-
कारादनङ्गीकारं ब्रह्मज्ञानं प्रसज्येत । द्वितीयस्यां नानात्वमिह प्रथमे परिदृश्यमानं यतन्नास्ति किंत्वेक-
मेव ब्रह्म साकारं व्याप्तमित्यैच्छिकमिति स्फुटप्रतीतेः । सत्यत्वादिप्रमाणानि नित्यानां स्वस्थितानां स्वय-
मङ्गीकाराच्च । अत एव च तृतीयस्यामपि नृसिंहोत्तरत्वापनीयस्यायामविधात्मकत्वं जगतोऽपार्थं द्वैतस्य
पूर्वं सत्यत्वादिनैवाविद्याया असत्ताया न समवायित्वम् । शशशृङ्गवत् । अतः प्रकरणादुरोभाद्ब्रह्मविष्णु-
शिवरूपिणी सा गृह्यते इत्यादि स्फुटं पण्डितकरभ्रिन्दिपाले । विशेषस्तु दहराधिकरणे स्फुटः ।
सर्वमिति सन्मार्गम् । विप्लवयन्तीति न सदासन्न सदसन्न सदसद्विलक्षणं किंतु शून्यमसृष्ट्यादि-
श्रुतेरित्येवंवादिनः । न च 'शून्यभावेन युञ्जीयात्' इत्यमृतविन्दूपनिषद्विरोध इति वाच्यम् । भाव-
शब्दान्न केनापि भावयितुं शक्य इति च्युत्यस्यैः, शून्यशब्दस्यापि । युञ्जीति इयमग्रे स्वयमेव
वक्तव्या । किंच स हीत्यादिना । एषेति नीलादिप्रकाशकज्ञानं व्यवच्छिन्नमिति । अभावेति समवायि-
कारणतागमकस्येत्यर्थः । आत्मेति यथा घटाद् घटोत्पत्तौ । प्रयोजनं प्रवर्तकं फलं, तदभावाच्च स्वतः
इत्यर्थः । परत इति शून्यतत्त्वात् । कारणतावच्छेदकदेशकृतकालकृतपरत्वस्य यथाकार्यचित् सर्वत्र
सत्त्वेनाविशेषात्सर्वतः कारणेभ्यः कार्यमात्राधिककार्येभ्यश्च सर्वोत्पत्तेर्दृष्टातिलहनेन प्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्यभावः । नापि सदसत् । सदसतो रितरेतरविलक्षणत्वादेकस्य सदसद्भावात्तुपपत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणम् । एकस्य तथात्वानुपपत्तेः अदर्शनाच्च । अतः कोटिचतुष्टयनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम्, अभावापत्तिरेव मोक्ष इति । तदिदमसंगतम् । तथाहि । यच्चया चतुष्कोटिनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तत् केनचित् प्रमाणेनावगतमुत प्रमाणं विना वस्तुसामर्थ्यात् । नान्त्यः । तथा सत्याकाशवत् सार्वजनीनं स्याद् न यादिनो विप्रतिपद्येरत् । किंच, तत् सामर्थ्यं तत्रास्ति न वा । यद्यस्ति तर्हि तदाधारं शून्यमप्यस्त्येवेति न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता । अथ नास्ति, तदापि तथा । नाद्यः । प्रमाणेष्वस्तिनास्तिभ्यां विकल्पिते चतुष्कोटिविधुवनासिद्धेः । किंच । येनावगतं तत् किंप्रमाणं, प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । सार्वजनीनत्वाभावेन तत्र प्रत्यक्षस्य प्रतिवाद्यनादरणीयत्वात् । अथ यद्विचारासहं तच्छून्यमित्यनुमातव्यं तदा तवो-दाहरणभावः । सर्वसैव पक्षीकरणात् । तथा च नानुमानस्य सिद्धिः । अथ, घटः शून्यः उक्त्तरीत्या विचारासहत्वात् पटवत्, इति परोक्त्तरीतिकप्रयोगेणानुमातव्यं तदा तु सुवर्ण-जन्यकटकदौ तन्तुजन्यपटादौ च व्यभिचारेणोपमृद्य प्रादुर्भावस्य निरस्तत्वाद्भावादेव भावोत्पत्तिः सिद्धेवेति न विचारासहत्वस्य सिद्धिरिति स्वयुक्तिभिरेव दूषितत्वाच्च निरा-क्रियत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रश्मिः ।

अभाव इति । 'जातस्य हि ध्रुवो मृशुः' इति । नापीति उत्पद्यत इत्यन्वयः पूर्ववत् । एकस्येति सत्त्वमसत्त्वं चैकस्य नास्तीति नापीति उत्पद्यत इत्येव पूर्ववत् । एकस्येति सद्विलक्षणमसत्त्वं, अस-द्विलक्षणं सदिति द्वैतं त्वेकमिति भावः । भिन्नमुभयादेकमिति चेतत्राह अदर्शनादिति । कोटीति सदसत्सदसत्सदसद्विलक्षणरूपकोटिचतुष्टयं तेन निर्मुक्तम् । नन्वाकाशवत्सार्वजनीनत्वेपि वादि-विप्रतिपत्तिर्दृश्यत इत्यत आहुः किंचेति । न चतुरिति असत्कोट्यभावादिति भावः । किंतु सत्कोटौ निवेशः । तथेति अभावाधारः शून्यमस्तीति सत्तया न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता । नाद्य इति शून्यं प्रमाणेनावगतमिति पक्षो नेत्यर्थः । चतुरिति चतुष्कोटिनिर्मुक्ततासिद्धेः । प्रमाणमपि शून्यमिति शून्येनावगतं शून्यमिति वक्तुं योग्यं नेत्यर्थः । धुञ् कम्पने स्वादिः त्युद् । उवद् । धू विधूने तुदादिर्वा । चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युज्जिति युच् तु न । अकर्मकत्वाभावात् । चतुष्कोटेः कर्मत्वात् । पठिताविद्यामिति वत् । सार्वंति शून्यस्य सार्वंत्वादिः । अनुमातव्यमिति । सर्वं शून्यं विचारा-सहत्वादित्यत्र केवलव्यतिरेकिणि व्याप्तिज्ञानविषयं कर्तव्यं शून्यमित्यर्थः । उदाहरणमन्वये दृष्टान्तस्तदभावात् । तथा चेति सामानाधिकरण्यग्रहे स्थलान्तरभावे च दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिज्ञानसा-सिद्धिः । तथा चाज्ञानरूपा सिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वमस्येति स्थितमनुमानपरिच्छेदसमाप्तौ मुक्ताव-ल्याम् । दृष्टान्तार्थं यतते स्म अथेति । उक्त्तरीत्येति कोटिचतुष्टयसण्डनरीत्या । परोक्तेति सामान्यतः पक्षासंभवे विशिष्य पक्षसंभव इति नैयायिकोक्त्तरीतिकप्रयोगेण । व्यभीति उपमृद्या-भावं प्राप्य प्रादुर्भावस्य व्यभिचारेणेत्यर्थः । उपमृद्येति अभावं प्राप्य । निरस्तत्वात् 'नासतो दृष्टत्वात्' इति सूत्रे । स्येति नाप्यभावाद् अभावात्मकत्वस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनादिति युक्त्या । एवं भावात् स्वतः परतश्चोत्पत्तिः । स्वयुक्तिभिर्दूषितेति । घटवचनात् । इत्यर्थे इति । आचार्येण व्यासेनेत्यर्थो भाष्ये । आर्हतास्तु द्वितीयाधिकरणे निरस्तीकरणीयाः । चार्वाकस्त्वग्रे प्रतिवक्तव्य इति पदं सौगताः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा असंबद्ध एवेत्यलं
विस्तरेण । चकाराद् वेदविरोधो मुख्यः ॥ ३२ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे पञ्चमं नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

भाष्यप्रकारः ।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एतेनैवात्यसंबद्धत्वबोधनेन
केवलदृष्टमानुसारी चार्वाकोपि प्रत्युक्तो क्षेपः । ननु यद्यप्यत्र विज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं
साधितं, तथापि तृतीयस्कन्धे कपिलेयै,

‘ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् । अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा’
इत्यत्र, तथा दशमस्कन्धे

‘सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः । त्वय्यद्वा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ।
तस्मान्न सन्त्यमी भावा यद्भि त्वयि विकल्पिताः’ इत्यत्रैवमन्यत्र च

प्रपञ्चस्य ज्ञानमात्रत्वं कल्पितत्वं चोच्यत इति कथं तद्विरोधः परिहर्तव्य इति चेत् । उच्यते ।
कपिलेन हि प्रपञ्चं ब्रह्मात्मकत्वेनाजानतां बहिर्मुखताया ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथग्भर्तृत्वेन जानतां
प्रतीतिमादाय तस्मां एकदेशस्वभावग्राहिरित्येन तादृशप्रतीतिविषयमर्थत्वमपोद्य ज्ञानात्मकब्रह्म-
रूपता बोध्यते वैराग्यार्थं, न तु ब्रह्मोपादेयार्थरूपताप्यपोद्यत इति ब्रह्मनिर्गुणपदाम्ब्यामवसीयते ।
रक्षिः ।

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥ निगदेति । चकारादित्यादिभाष्ये चकारोक्तस्य वेद-
विरोधस्य समुच्चायक इति हृदयम् । एतेनैवेति भाष्येणैव । एचकारेण युक्तिव्यवच्छेदः । रामानुजा-
चार्यैस्मिन्सूत्रे माध्यमिको त्रिराहुतः । तथा सति पदसु सर्वथानुपपत्तिर्न संभवति । या तु ‘स्युतेश्च’
इति सूत्रेणानुस्मृतिमात्रेण निराकृतात आचार्यैः पदसु सर्वथाऽनुपपत्तिं बोधयितुं बाह्यवाद इत्युक्तं
तदाहुः अत्यसंबद्धेति । चार्वाक इति । अयं तु लोकायतदर्शनं वृहस्पतिप्रणीतमनुसरति
देहात्मवादी प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी च । अस्य देहात्मविवेकदर्शनज्ञानिप्रत्यक्षाननुसंधानात्प्रत्यक्षैक-
प्रमाणवादिस्वेऽत्यसंबद्धभाषित्वम् । पराचीनैरिति पराङ्मुखैः केवलदृष्टमात्रग्राहकैः । शब्दा-
दीति शब्दादिधर्मो यस्य विद्यते स शब्दादिधर्मो तेनार्थरूपेण । द्वात्रिंशेति श्लोकः ।
दृशमेति पश्चाशीतितनेध्याये । तद्ब्रह्म इति प्रकृतिपरिणामादयः । उच्यत इति इयं मता-
न्तरभाषेत्युच्यते । ब्रह्मेति प्रकृतिजन्यैत्यर्थः । जानतामिति सांख्यानाम् । एकोनविंशत्तमे
देवहूतेः ‘यथा सांख्येषु कथितम्’ इति प्रश्नात् । उत्तरस्यापि सांख्यानुसारित्वात् । तस्या इति
ब्रह्मात्मकेऽन्यथाबुद्धिर्भ्रान्तिरित्यतो भ्रान्तेरित्यर्थः । सर्वजनीना प्रतीतिः कथं भ्रान्त्येत्यत आहुः एकेति
व्यापकसर्वाकारज्ञानस्यैकदेशः कश्चिदाकारः परिच्छेदश्च तद्ब्रह्मेण स्वसेन्द्रियस्य यः स्वभावः परात्त्वं
तद्ब्रह्मेण च तद्ब्रह्मात्मकं निर्गुणं ज्ञानमन्यथागृहीतं भवतीति भ्रान्तिरित्यर्थः । तादृशेति भ्रान्त-
प्रतीतिविषयम् । अपोद्येति विशेषदर्शनबद्धिदग्मानघटत्वादिप्रकारकं ज्ञानमपोद्य ब्रह्मत्वेन ज्ञानात्म-
कब्रह्मरूपता पटादीनां बोध्यते इति । वैराग्यार्थमिति ‘विरागो येन पुरुषो भगवन्सर्वतो भवेत्’
इति देवहूतिप्रश्नादिदं कपिलवाक्यं वैराग्यार्थम् । स्फुटं चेदमाको । ब्रह्मोपेति ब्रह्म । उपादेयार्थः
ब्रह्मोपादेयार्थं ब्रह्मपतापीत्यर्थः । ब्रह्मनिर्गुणेति । अत्र ज्ञानमर्थरूपेण भ्रान्त्यावभातीत्युच्यते । तत्र

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ (२-२-६)

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदासीनाः सप्त विभक्तीः

भाष्यप्रकाशः ।

तथा सति कस्तत्र विरोधः । एवमेव दशमस्कन्धीये वाक्येऽपि ज्ञेयम् । तत्रापि सांख्यसिद्धानामेव योगमायाकल्पिततया अभावविधानात् । एवं सर्वत्रावान्तरप्रकरणवशेन वैराग्यार्थं महेन्द्रजालपक्षमिन्द्रियायानसृष्टिपक्षं चादाय मतान्तरसिद्धसैव बोधकं ज्ञेयम् । अतो न कोपि क्वापि विरोध इति सर्वं सुखम् ॥ ३२ ॥ इति नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति विचसनेत्यादि । एत एव क्षणका आर्हता जैनाश्चोच्यन्ते । मुक्तकच्छाः पूर्वं दृषिताः, इदानीं विचसना दृष्यन्त इति वाचस्पतिमिश्राः । सौगतवज्रैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीत्यनन्तरं जैनपक्षो दृष्यत इति रामानुजाचार्याः ।

वस्तुतस्तु विरुद्धधर्माधारत्वं ब्रह्मण्येव प्रमाणसिद्धं, नान्यत्रेति स्थापयितुं तद्दूषणम् ।
रदिमः ।

ज्ञानं न भ्रमः । नाप्यर्थानुपादानम् । ब्रह्मेति ज्ञानविशेषणात् । ब्रह्मणः समवायित्वं समन्वयाधिकरणे सिद्धम् । अर्थरूपेणेत्यानन्दसंवलने साकारो भवति । तन्मन इन्द्रियेण गृहीतं सद्यार्थो भवति । पराचीनैरिन्द्रियैस्तु जनितया भ्रान्त्या गृहीतं भवति । ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन ग्रहणात् । पृथक्त्वं भ्रान्तिविषयः । तदेतत्पराचीनैरितीन्द्रियविशेषणालम्ब्यते । पराक्त्वं पृथक्त्वापरपर्यायम् । जगत्सारोप्य गृह्यत इतीन्द्रियधर्मा भ्रान्त्या गृह्यन्त इति । इयं भ्रान्तिरपि सांख्यानां न ब्रह्मवादिनामिति वदति एकमित्यनेन । अस्त्वेवं तथापि ब्रह्मोपादानत्वं त्वपोद्यमेव सत्त्वादिगुणानां जगति दर्शनादत आह निर्गुणमिति । एते गुणा ब्रह्मण एव न प्रकृतेः 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्तयः' इति वाक्यात् । तदेतदभिसंधायोक्तं ब्रह्मनिर्गुणपदाभ्यामवसीयत इति । अन्यथैकं वदेत् । तथा च गुणा भ्रान्त्या सांख्यानां, निर्गुणं तु ब्रह्म ब्रह्मवादिनामिति सिद्धम् । सांख्यसिद्धानामिति । अयमर्थः । इदं हि वसुदेववाक्यम् । इदमपि भगवतोपगतम् । तातत्वेन वसुदेववरणात् । परं सूचितमेतत् । उदाहृतं 'तत्त्वसंघः सांख्यसिद्ध' इति 'वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमनमहे । यत्रः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः' इति भगवद्वाक्यात् । तत्त्वसंपत्त्वग्रामः । निबन्धेऽपि 'गुरुत्वं देवतात्वं वा न स्वीकृत्य सुतत्त्वतः । तद्गुरुमेव निखिलं सर्वं ब्रह्मेति बोधितम्' । 'तद्गुरुम्' वसुदेवोक्तम् । भगवता इति पूर्णायम् । अतिदिशन्ति स्म एवमिति । अवान्तरेति तानि प्रकरणानि निबन्धतत्त्वदीपावरणमङ्गेषु प्रसिद्धानि । इन्द्रियायनेति आन्तरालिकसृष्टिपक्षम् । मतान्तरेति । प्रकृते तु मतान्तरं सांख्यमित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

इति पञ्चमं नाभाव उपलब्धेरित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३३ ॥ एत इति विचसनाः । संगतिं वक्तुमाहुः मुक्तेत्यादि । चाचस्पतीति । तथा चावसारः संगतिः, सामान्या तु प्रसङ्गसंगतिरिति भावः । रामानुजेति । तथा च प्रसङ्गः संगतिरित्येवामाशयः । ननु संगतिरन्याधिकरणवदवक्तव्येति चेत्तत्राहुः वस्तुतस्त्विति । 'आत्माऽकात्स्न्यम्' इत्यत्रात्मस्मार्णादाहुः विरुद्धेत्यादि । एवकारेणैकस्मिन्नसंघप्रकारयोजनमन्यत्र व्यवच्छिद्यते । नान्यत्रेति नीले पीते स्तम्भे कुड्ये । तद्दूषणमिति अन्यत्र विरुद्धसप्तविभागदूषणम् ।

परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । अस्तिनास्त्यवक्तव्यानां प्रत्येकसमु-
दायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्तप्रकारो भवति । तदेकस्मिन् योजयन्ति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रेषु तथैव प्रतीतेरिति प्रतिभाति । दूष्यांशमनुवदन्ति ते हीत्यादि । यतस्त ईदृशा अतो
मङ्गीरूपान् सप्त विभागान् परेषां विवक्षावशेन वदन्ति । तत्रायं प्रकारः । स्याच्छब्दो-
ऽभीष्टवचनः । इषवाएवप्रभृतीनामुपमादिवाचकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाऽयमप्यभीष्टवाच-
कोऽनेकान्तं द्योतयति । अतोऽस्त्यादिभेदैः समयस्तेषां सप्तप्रकारो भवति । तत्रकारसप्तक-
मेकैकस्मिन् योजयन्तीत्यर्थः । परेच्छा त्वग्रे वाच्या । सांप्रतं तु दूषणं प्रपञ्चयितुं ग्रन्थान्तरो-
क्तं तन्मतमन्यदप्यनुवृत्ते । ते हेवं मन्यन्ते । जीवाजीवात्मकं जगदेतन्निराश्वरम् । तेन
सङ्क्षेपतो द्वावेव जीवजडौ बोधाबोधात्मकौ पदार्थौ । विस्तरतस्तु जगत् पद्द्रव्यात्मकम् ।
तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । अत्र जीवास्त्रिविधाः । यद्वा योग-
सिद्धा युक्ताश्च । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्द्रव्यापी । अधर्मश्च
स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद्द्रव्यम् । तच्च द्विविधं,
परमाणुरूपं तत्संघातात्मकपवनज्वलनसलिलधरणीचतुस्रमवनादिकं च । कालस्तु अभूदस्ति
भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु परमाणु-
व्यतिरिक्ताः पञ्चास्तिकाया इति संगृह्यन्ते । जीवास्तिकायो, धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः
रदिमः ।

सूत्रेष्विति आत्मशब्दाक्षिप्तात्मशब्दाभ्यां संघट्टेषु । प्रतिभातीति । न चासंगतमधिकरणम् ।
संगतेः पूर्वोक्ताया एव सत्त्वात् सावान्तरेति । एककार्यत्वं च सा समन्वयसूत्रोक्तमभिन्ननिमित्तो-
पादानत्वम् । अध्यायोक्तसमन्वयश्च कार्यं, परमतनिराकरणं च कारणम् । अत्र मते विशेषः
समाप्तौ भवति । मङ्गीरूपानिति अमङ्गा मङ्गाः संपद्यन्ते तयामूता मङ्गीमूतास्ते च रूपा
इति मङ्गीरूपास्त्वान् । भाष्ये सप्तविभक्तीः सप्तविभागान् । परेच्छया नाम परेषां विवक्षावशेन ।
स्याच्छब्द इति । भाष्यमवतारयन्ति स्म तत्रायमिति । स्याच्छब्द इति व्याख्येयं भाष्यम् ।
स्यादिति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । निपातानां द्योतकता न वाचकतेति । अभीष्टवचनं व्याचक्षते
एव च इति सुप्रसिद्धत्वादिति । नैयायिकमते तथा । वैयाकरणास्तु प्रादीनामिव चादीनामपि
द्योतकत्वमिच्छन्ति । तथेति इवादीनामुपमावाचकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वं तथेत्यर्थः । अनेकान्तमिति ।
अनिश्चितमर्थम् । समयः अन्युपगमः । एकैकस्मिन्निति घटपदादौ सर्वत्र विरुद्धधर्मास्त्वित्-
नास्त्वित्त्वे आदाय तथेत्यर्थः । अत्र इति अनन्तवीर्यनामः स्याद्वादिनः कारिकोपन्यासावसरे ।
ग्रन्थान्तरोक्तमिति शंकरमाष्यायुक्तम् । तत्र रामानुजाचार्यग्रन्थोक्तानुवादसुप्रक्षिपन्ति स्म
जीचेति । शंकरभाष्ये कालो नोक्तः । रामानुजभाष्ये तूक्तः । जगद्द्रव्यापीति व्यापित्वमननुगामि-
त्वम् । व्यापीति पूर्वोक्त एव । पुद्गल इति पूर्यते गलतीति । तत्संघातेति अन्ये पार्थिवविकारा
आदिशब्दार्थाः । तेऽपि च । परमाणुव्यतिरिक्ताः । इतीति इत्यपि

भाष्यप्रकाशः ।

पुद्गलास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्ये अस्तिकायशब्दः । तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधजीवात्मको व्याख्यातः । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । पुद्गलास्तिकायस्तु परमाणुव्यतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, स्यावरं जङ्गमं चेति । परमाणवस्तु नाऽस्तिकाय इत्युच्यन्ते । परमाणवश्चेतेषां मते एकविधाः, न तु चतुर्विधाः । पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामभेदकृतः । आकाशास्तिकायो द्वेषा । लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्रोपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशस्तत्र हि न लोकाः सन्तीति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि सद्ग्रहं कुर्वन्ति । जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा इति जीवाजीवौ प्रपञ्चितौ । तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनवीर्यसुखगुणः सावयवो देहपरिमाणः । अजीवस्तु जीवमोग्यं चस्तुजातम् । आस्रवसंवरनिर्जरास्रवः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्वेषा प्रवृत्तिः । सम्यग् मिथ्या च । तत्र मिथ्याप्रवृत्तिरास्रवः । आस्रावयति पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयात् स्पृशद् रूपादिरूपेण परिणमत इति । अन्ये त्वार्हताः कर्माण्यास्रवमाहुः । तानि हि कर्तारमभिन्व्याप्यास्रवन्ति, कर्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवाः । सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात् । संवरनिर्जरो तु सम्यक्प्रवृत्ती । तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । सा हास्रवस्रोतसो द्वारं संशृणोतीति संवर इत्युच्यते । निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकपायकडुपशुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणालानमौनवीरासनतिष्ठतिभोजनकेशोद्भ्रजनादिलक्षणमर्हदुपदेशावगतं, तपः । तद्धि सुखदुःखोपमोगेन पुण्यापुण्यं निःशेषं जरयतीति निर्जर इत्युच्यते । बन्धस्त्वष्टविधं कर्म । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति चतुर्विधं पातिकर्म । तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम् । न हि ज्ञानाद्दस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते । आर्हत्वदर्शनाभ्यासात् मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं रदिमः ।

संगृह्यन्ते । शब्द इति सांकेतिक इत्यर्थः । इतः परं शंकरमतानुवादः । जीवास्तीति जीवश्चासावस्तिकायश्चेति विग्रहः । प्रवृत्तीति प्रवृत्तिर्धर्मज्ञानकार्यमित्युक्तम्, 'गतिहेतुभूत' इत्यनेन । तथा च धर्मज्ञानवान् प्रवृत्तेरित्यनुमानानुमेयः । स्थितीति स्थितिरधर्मकार्यमित्युक्तम् । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूत इत्यनेन । अधर्मावस्थितेरित्यनुमानानुमेयः । पुद्गलास्तिकायः पोढेसनुवदन्ति स्म पुद्गलेति । पर्यते गठतीति पुद्गलः स चासावस्तिकायश्चेति समासः । एकविधा इति । एतच्च रामानुजमाध्येनूदितम् । जीवानामिति । पुनरिभ्रमारम्य रामानुजाचार्यमाप्यमतुवदन्ति स्म, शंकरमाध्येप्यस्ति । इन्द्रियेति । किञ्चिद्देनात्मा मनसा संयुज्यत इत्यादिरत्र । रूपादीति द्रव्यं नेच्छन्ति । परिणमत इति ज्योतीरूपं जगदिच्छन्ति । तानीति कर्माणि । आस्रव इति । रामानुजाचार्यस्तु तद्भोगोपकरणमिन्द्रियादिकमास्रव इत्याहुः । सा हीति । आस्रवमिन्द्रियप्रवृत्तिं स्रोतसो द्वारं मन इन्द्रियस्य द्वारभूतां निरुणद्धीत्यर्थः । तथा च समाधिः संवर इत्यर्थः । तिष्ठतीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं रित्पा निर्देशो वा स्थानकर्ता । अर्हदिति जिनोपदेशावगतम् । कर्मेति इन्द्रियविक्षेपरूपं कर्म । अतीति घटज्ञानेन घटासिद्धिदर्शनादन्तिप्रसङ्गः घटसिद्धिप्रसङ्गस्तस्मात् । इतीति एवंविधः । विपर्ययः मोक्षसाधनत्वेन यज्ज्ञानं तदावरयितुं योग्यम् । दर्शनं शास्त्रं तदावरयितुं

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मबहुषु विप्रतिपिद्वेषु मोक्षमार्गेषु तीर्थकरैरुपदिष्टेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म । सम्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म । तद्वि जीवगुणानां ज्ञानदर्शन-
वीर्यसुखानां धातकरमिति धातिकर्मैत्युच्यते । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति
चतुर्विधमधातिकर्म । तद्वि शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुरदुःखोपेक्षाहेतुभूतम् ।
तत्र वेदनीयं नाम शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः । तद्विबन्धोपि न मोक्षपरिपन्थी ।
तत्त्वज्ञानाविधातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकं वेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म । तद्वि शुक्ल-
पुद्गलस्याघावस्यां कललबुद्बुदादिरूपामारभते । गोत्रिकं त्वव्याकृतं ततोऽप्यार्थं शक्ति-
रूपेणावस्थितम् । आयुष्कं तत्पादद्वारेणायुष्कायति कथयतीति । तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्र-
यत्वाद्घातीनि कर्माणि । तदेतत्कर्माद्यकं पुरुषबन्धकत्वाद् बन्ध इत्युच्यते । मोक्षस्तु विग-
लितसमस्तकेशतद्भासनस्य अनावरणज्ञानस्य सुप्तैकतानस्य स्वरूपाविर्भावः । तादृशस्य उपरि-
देशावस्थानं वा । स च बन्धनिवृत्तौ नित्यसिद्धाहंद्दनुप्रहाड् भवतीति । एवं जीवादयः पदार्था
व्याख्याताः । एतत् सर्वं वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैका-
न्तिकमिच्छन्तः सप्तमङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । सादस्ति, साक्षास्ति, स्यादस्ति च
नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, साक्षास्ति चावक्तव्यः, स्यादस्ति च साक्षास्ति
चावक्तव्यश्चेति । साच्छन्दो निपातः । यथाहुः ।

रश्मिः ।

योग्यम् । कर्मैति । कर्माणि बहूनि येषु मार्गेषु । विप्रतीति यथाऽस्मन्मते कर्मचित्तशुद्धस्य
शक्तिः सा नास्तीत्येवं विप्रतिपिद्वेषु । ज्ञानेति यथाकर्मं धोष्यम् । शुक्लेति सलिलं शुक्ल-
पुद्गलस्य जाडराशिवायुभ्यामीपदनीमावो विपाकस्य हेतुः । तद्विबन्धः कललबुद्बुदावस्थया
विबन्धः । तच्चेति शुक्लपुद्गले शरीरे तत्त्वज्ञानात् । अव्याकृतमित्यादि रूपनामन्यामव्याकृ-
तम् । कललबुद्बुदादितोपीति ततोऽपीत्यस्यार्थः । शक्तीति तस्य तत्त्वज्ञानानुभूलेदेहपरिणाम-
शक्तिर्गोत्रिकमिति रत्नप्रभा । उत्पादेति रत्नप्रभायां तु शुक्रशोणितमिश्रितमायुष्कम् ।
शुक्लपुद्गलः सलिलमिति व्याख्यातम् । मोक्ष इति विगलिताः समस्ताः क्लेशाः तद्भासनाः क्लेशजनक-
संस्कारा यस्य ज्ञानस्य पुंसः, न विघते आवरणं यस्य तस्य स्वाभाविकस्य, तादृशस्येति उक्तपुंसः ।
स चेति मोक्षः । अनैकान्तिकमिति अनिश्चितं वादकवलितमित्यर्थः । ससेति सप्तानां
मद्धानां अस्तित्वादीनां समाहारः सप्तमङ्गी तस्या नयो न्यायस्तम् । अस्तित्वनास्तित्वविरुद्धधर्म-
द्वयमादायैकस्मिन्व्यटपटादौ योजयन्तीत्यर्थः । स्यात्पूर्वकाः पद । सप्तमस्तु स्यात्पूर्वकः स्यान्मध्यमश्च
एते सप्तमङ्गा इति व्यवहियन्ते । साच्छन्दोऽभीष्टवचन इत्युक्तम् । अभीष्टं घटावस्तीत्यर्थः ।
अभीष्टं घटादि नास्तीति द्वितीयमङ्गार्थः । यदि स्यात्कथंचिदर्थकं तदा घटत्वादिरूपेण कथंचिदस्ति ।
सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्यस्त्वेव स इति तस्यास्ये यत्नो न स्यादतः प्राप्तत्वादिरूपेण कथंचिन्नास्तीत्यर्थः ।
वस्तुनोस्तित्ववाञ्छायामाद्यः स्यादस्तीति भङ्गः । प्रवर्तनास्तित्ववाञ्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयः ।
क्रमेणोभयवाञ्छायां स्यादस्ति च नास्ति चेति तृतीयः । युगपदुभयवाञ्छायामस्ति नास्तीति पदद्वयस्य
सकृदुभयवचनत्वात्स्यादवक्तव्यश्चतुर्थः । आद्यचतुर्थमङ्गयोर्वाञ्छायां प्रथमः स्यादस्ति चाव-
क्तव्यः । द्वितीयचतुर्थमङ्गवाञ्छायां स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति षष्ठः । तृतीयचतुर्थमङ्गवाञ्छायां
स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति सप्तमो मङ्गः, इति विभागो रत्नप्रभायां दर्शितः ।

तद् विरोधेनासंभवादयुक्तम् ॥ ३३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

‘वाक्येष्वनेकान्तघोती गम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपकः’ इति ।

तदिदं दूषयन्ति तद् विरोधेनासंभवादयुक्तमिति । अयमर्थः । योऽयं सप्तमङ्गीनयो नाम न्यायः सर्वत्रावतारितः स त्वयाभ्युपगतेषु जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशेषु तद्वान्तरविधासु अस्तिकायादिषु तद्दर्शनेषु आस्रवसंवरनिर्जरेषु बन्धमोक्षसाधनेषु तत्तत्फले बन्धे मोक्षे चावतरन् सर्वानेव त्वदुक्तान् पदार्थान् सत्त्वासत्त्वादिभिः स्वरूपतो नित्यत्वानित्यत्वादिभिर्धर्मतोऽवस्थातश्च सन्दिग्धान् कुर्वन्तद्दर्शनस्यातिपेलवत्वं तीर्थकरस्यार्हतश्च भ्रान्तिमेव घोतयन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमेव निरुणद्धीत्ययुक्तम् । नच यथा घटो घटरूपेणास्ति, पटरूपेण नास्त्येवं सर्वं स्वरूपेणास्ति रूपान्तरेण नास्तीति कथमसंभव इति वाच्यम् । एवं सति येन रूपेणास्ति तेन रूपेणास्त्येव, येन नास्ति तेन नास्त्येवेति तच्चद्रूपे तद्भङ्गे तद्विरुद्धमङ्गासंभवाद्, वस्तुतस्तु विषयभेदेनास्तिनास्त्योस्तत्रैकान्त्या-भङ्गकतया भङ्गत्वस्यैवाभावाच्च सप्तमङ्गीनयस्यासार्वत्रिकप्रसङ्गः । यदि च तत्राप्यस्ति सप्त-मङ्गी, तदा वत्पदार्थस्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपीति स्वरूपानध्यवसानप्रसङ्गः । किंच । ये भङ्गरूपाः सप्तार्थोक्तत्रापि सप्तमङ्गीसद्भावादेकोनपञ्चाशद्भङ्गीति प्रसङ्गः । तेऽपि यथा त्वयो-च्यन्ते तथाऽन्यथा वेत्यनध्यवसानप्रसङ्गश्च । नच सर्वमनेकान्तिकमित्यवधारणं निश्चितमे-वेति वाच्यम् । अवधारणस्य सर्वमध्ययतेन तत्रापि सप्तमङ्गशुपनिपातात् तस्याप्यनिश्चयप्रस-ङ्गात् । अतो भङ्गानां परस्परविरोधेनैकस्मिन् धर्मिण्यसंभवादयुक्तमेवेदं दर्शनमिति । किंच । या एषा सप्तमङ्गी एकैकस्मिन् योज्यते सा केन प्रमाणेन, कुत्र वाऽवधृता इति वक्तव्यम् । प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति चेन्न । सर्वत्रावधिषमाणस्य सर्वजनीनत्वदर्शनान्न तत्र वादिनां चिप्रति-पत्तिः स्यात् । प्रत्यक्षस्य निश्चयाङ्गीकारे च तत्र नास्तीत्यादिभङ्गनिवृत्त्या त्वन्यायस्य सार्व-त्रिकत्वं च भज्येत । कथनादवक्तव्यत्वं भज्येत । एवं प्रमाणान्तरेणावधारणेऽपि द्वेषम् ।

रदिमः ।

वाक्येष्विति सप्तसु । गम्यं अस्ति नास्त्यादि । अर्थयोगित्वं अर्थविशेषणत्वम् । सर्वत्रेति पटपटादौ । सत्त्वासत्त्वेति सत्त्वं स्यादस्ति असत्त्वं स्यान्नास्तीत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण । नित्यत्वेति नित्यत्वं स्यादस्ति अनित्यत्वं स्यान्नास्तीत्यादिप्रकारेण । सन्दिग्धानिति विरुद्धकोटि-द्वयावगाहिज्ञानविषयान् । अतिपेलेति पिल क्षेपे चुरादिः परस्मैपदी अत्यन्ताक्षेपवत्वम् । अतिपेशलवत्त्वं वा अतिक्रान्तपेशलवत्वम् । भ्रान्तिमिति । यथा रज्जुः सर्प इत्यत्र तामसे ज्ञाने तमसि रजोवैशिष्ट्ये रजुर्वा सर्पो वेति संशयो विशेषदर्शनेत्तरगपि तथा । प्रेक्षावन्तः पण्डिताः । अयं दोषो नैयायिकप्रसिद्धिं चिरुणद्धीति । वस्तुतस्तुपक्षमाहुः वस्तुत इति । विषयेति । स्यादस्तीत्यत्रास्तीत्यस्य विषयः स्यात्पदवाच्यो घटादिः सत्ताश्रय इत्यर्थः । स्यान्नास्तीत्यत्र नास्तीत्यस्य विषयः प्रतियोगी स्यादवाच्य इति विषयभेदेनेत्यर्थः । ऐकान्त्येति निश्चयाभङ्गकतया । तत्रापीति । विषयभेदेपि । स्वरूपेति । अध्यवसानं निश्चयः । एकोनेति सप्तानामेकैकस्य सप्तधा विभागे एकोनपञ्चाशद्भङ्गी भवतीति । सगुदाये सप्तमङ्गयोजने यो दोषस्तमाहुः त इति सप्तमङ्गाः । अध्यवेति । निश्चयप्रसङ्गः प्रथमद्वितीयमङ्गाभ्यामित्यर्थः । अनैकान्तिकमनिश्चितस्वरूपम् । निश्चयेति स्यादस्तीति प्रथममङ्गाङ्गीकारे । कथनादिति प्रत्यक्षेण स्यादस्तीति कथनादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भङ्गो भज्येत । प्रमाणान्तरेति अनुमानादिना प्रथममङ्गाङ्गीकारे द्वितीयादिभङ्गनिवृत्ति-

भाष्यप्रकाशः ।

यदि च सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सर्वैकत्वनित्यत्वादिकं व्युत्पाद्यते । पर्यायात्मना च तद्विपरीतं व्युत्पाद्यते पर्यायाश्च द्रव्यसावस्थाविशेषास्तेषां भावाभावरूपत्वादिकं सर्वम्युपपन्नमित्युच्यते तदाभ्येकस्य वस्तुन एकस्मिन् फालेऽस्तित्वनास्तित्वयोरसंभव एव । उत्पादविनाशशालित्वतद्वैपरीत्यरूपानित्यत्वनित्यत्वयोश्चासंभव एव । इदं च कालभेदेऽपि न संभवतीत्युक्त एवायमभ्युपगमः । यत्तु कथिदनन्तवीर्यनामा स्याद्वादी ।

‘तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते । अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठमङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते ।

इति परेच्छाकृतव्यवस्थया सप्तमङ्गान् प्रतिपादयामास । युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां क्रमवर्तित्वादुभयं युगपदवाच्यम् । आद्यास्तित्वमङ्गोऽन्त्येनासत्त्वेन सह युगपदवाच्यः । अन्त्याद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः । समुचितरूपथान्य एकैकेन सह युगपदवाच्य इति तदर्थं चाह ।

अत्रोच्यते । ये एते सप्तमङ्गा विवक्षाभेदेनोपपादितास्ते किं वस्तुनो नैसर्गिका धर्मा, आगन्तुका वा, आरोपिता वा, तद्विषया वा । नाद्यः । नैसर्गिकस्य धर्मस्य स्वभावत एव वस्तुषु

रहितः ।

रित्यर्थः । अनुमानं तु सर्वैः प्रथममङ्गः स्यादस्ति, प्रकारान्तादर्शनात् । घटादिवत् । न चात्र पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोरैक्यमिति सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । सिपाधयिपासत्त्वेन सिपाधयिपाविहरविशिष्टायाः सिद्धेरभावो वर्तते इति पक्षतासत्त्वे सर्वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन तयोर्भेदात् । एवं शब्दप्रमाणेनावधारणं प्रथममङ्गः स्यादस्तीति । एवमुपमानमपि । प्रथममङ्ग-स्तृतीयमङ्गसदृश इति प्रथममङ्गपदार्थमजानन्तं प्रत्युक्ते प्रथममङ्गदर्शने नास्ति चेत्तंशाभावादयं प्रथममङ्गपदवाच्य इत्युपमितिरिति । द्रव्येति । अवस्थ्यात्र पर्यायः कललबुहुदादिः शक्तिरूपा आयुःकथनरूपा च । इदं चेति उत्पादविनाशशालित्वरूपनित्यत्वं तद्वैपरीत्यरूपं नित्यत्वं चैकस्मिन्वस्तुनि कालभेदेऽपि न संभवतीत्यर्थः । तद्विधानेति वस्तुविधानकथनपरवाञ्छायाम् । स्यादस्तीति घटादिः कथंचिदस्तीति । तन्निषेध इति वस्तुनिषेधे । उभयेति वस्तुविधान-निषेधवाञ्छायाम् । समुदायवान् तृतीयमङ्गवान् । चतुर्थमाह युगपदिति । तद्विवक्षायां भावाभावविवक्षायाम् । पञ्चम इति स्यादस्ति चावक्तव्यः । अन्त्येति स्यादस्ति स्यान्नास्ती-त्येनयोरन्त्यः स्यान्नास्तीति तस्यावाच्यविवक्षायाम् । षष्ठेति स्यान्नास्ति चावक्तव्य इत्यस्य मङ्गस्य समुद्भवः । समुच्चयेनेति । षष्ठपञ्चमी चकारोणोक्तौ अवक्तव्यसमुच्चये एकेनाव्यक्तेनायुक्तः । सप्तम इति स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यः । परेच्छेति स्वसेच्छायां तु हृदये व्यवस्था कृता स्यात् । क्रमेति उभयोः क्रमवर्तित्वात् । असत्त्वेति द्वितीयमङ्गेन । समुचितेति । षष्ठ-पञ्चमावक्तव्यसमुच्चयरूपः । अन्य इति सप्तमः । एकैकेनेति आद्येन सहान्त्यस्यान्त्येन सहाद्यस्य । तदर्थमिति । युगपदिति कारिकाद्वयार्थः । नैसर्गिका इति पक्षत्वादय इव । आगन्तुका इति सञ्चिद्रत्वादय इव । आरोपिता इति शुक्तिरजतादय इव । तद्विषया आरोपविषयाः ।

एवं चात्माऽकातर्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्द्रूपणमत आह । एवमपि सति आत्मनो वस्तुपरिच्छेदादकातर्यं न सर्वत्वम् । अथवा शरीरपरिमाण आत्मा चेत् तदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कातर्यं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ॥ ३४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सत्ताया नियततया सप्तानामपि भङ्गानां विवक्षां विनापि सत्त्वप्राप्तेर्विवक्षानिवेशनस्य तत्राप्रयोजकत्वात् । न द्वितीयः । एकान्तस्य कस्यापि नैसर्गिकस्याभावे आगन्तुकस्यापि दृष्टविरोधेनाशक्यवचनत्वात् । अत एव न तृतीयोपि । आरोपितैर्भङ्गैर्वास्तवधर्मानैकान्त्यस्य कर्तुमशक्यत्वेन तस्य वैयर्थ्याच्च । न तुरीयः । अनया भङ्गकल्पनया नैसर्गिकस्यानैकान्तित्वायोगात् । नाप्येषां नैसर्गिकत्वम् । परस्परविरोधप्रदर्शनेन प्राचीनैरेव दूषितत्वात् । अतः सप्तानां भङ्गानामितरेतरविरोधेनासंभवादद्युक्तमेवैकत्र निवेशनम् ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकातर्यम् ॥ ३४ ॥ द्यत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । एवमात्मनिष्ठतया तद्द्रूपणेनङ्गीकृतेपि सति परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकाराद् अकातर्यं सर्वत्वं न भवति । तथा च मोक्षदशायामलोकाकाशवर्तित्वेन तत्कृतावरणसंभवान्निरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किंच । सर्ववस्तुप्वात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थः । अथाकाशावरणं नावरणम् । दिगम्बरेष्वनाश्रुतत्वव्यवहारात् । आत्मनामसर्वत्वेषु जातियत् तत्र तत्र ज्योप्तेः सुवचनत्वेन जीवास्तिकायस्य न हानिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः । अथचेत्यादि । यथा बहिरुदासीनस्य सप्तभङ्गायोगो दूषणम्, एवमेव देहपरिमाणात्मवादाङ्गीकारेण देहानां सर्वेषां व्यक्तिभेदेनावस्थामेदेन च रश्मिः ।

अप्रयोजकेति अप्रयोजकत्वापत्तात् । एकान्तस्येति निश्चितस्य धर्मसेत्यर्थः । अभाव इति यथा माह्वण्यदेः 'त्रिमिर्नश्यति ब्रह्मरवं हालाहलह्लाह्लैः' इति वाक्यात् । दृष्टेति दृष्टमसच्छिद्रत्वादि । अत एवेति आरोपितानामागन्तुकत्वविशेषत्वादेव । चास्तवधर्मेति वास्तवधर्मात्मनिश्चितत्वस्य । तस्येति आरोपितमङ्गस्य । अनयेति आरोपविषयमूतया । नैसर्गिकस्येति नैसर्गिकस्य घटत्वादेः । अनैकान्तिकत्वमनिश्चयविषयत्वं तस्यायोगात् । भङ्गानामेवारोपविषयत्वात् । आरोपविषयः सोऽनैकान्तिक इति शुक्तिरजतादौ दर्शनात् । तथा चानैकान्तिकवादार्थं भङ्गाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यर्थः । एषामिति भङ्गानाम् । प्राचीनैरिति । एकत्रेति ब्रह्मणि तु सर्वं विरुद्धं संभवति । विद्वत्प्रत्यक्षात् 'नहि विरोध उभयं भगवति' इति शब्दाच्च ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकातर्यम् ॥ ३४ ॥ तद्द्रूपणे तन्मते दूषणे । आत्मन इति । जगति समवाय्याकाङ्क्षापूर्णासथेत्यर्थः । वस्तु शरीरं तेन परिच्छेदस्तसाङ्गीकारात् । वस्तुत्वात्मा वा । सर्वत्वमिति । तथा च देहमात्रमालोकेति घटपटादिरूपताकाशरूपता च न भवति । अलोकेति लोकोत्तराकाशवर्तित्वेन । तत्कृतेति आकाशकृतेत्यर्थः । तत्र जीवमिन्द्रियत्वावरणं संभवति । अस्तिकायत्वचेति जीवोस्तिकायः जीवोनेकदेशवर्ति द्रव्यमिति प्रतिज्ञाया हानिः । जातिवदिति । एष सामान्यं विकल्पमात्रमप्युपगच्छति न वस्तु तथा च विकल्पवदित्यर्थः । तत्र तत्र घटपटादौ ।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोपि देवतिर्यङ्मनुष्येषु अव-
यवोपचयापचयाभ्यां तच्छुल्यता स्यात् । तथा सति पर्यायेणाविरोध इति न
वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः । संकोचविकासेपि विकारस्य दुष्परि-
हरत्वात् ॥ ३५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतुल्यत्वान्मनुष्यजीवस्य केनचित् कर्मणा गजशरीरे प्रवेशे शरीरैकदेश एव स जीवः
स्यादेकदेशान्तरं च जीवशून्यं स्यात् । न च सिद्धान्तवद्गुणव्याप्त्या दोषः परिहर्तव्य
इत्यपि युक्तम् । तथा सत्यणुत्वत्यागायोगात् । चकारात् पिपीलिकादिदेहे प्रविशेत्तत्र न
संमीयेतेत्यपि सूच्यते ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्या-
शयेन व्याकुर्वन्ति शरीराणामित्यादि । अयमर्थः । जीवो हि नानाविधेन कर्मादिकेन ज्ञाना-
वरणीयादिना तच्छरीरेषु प्रविशति तत्रो निर्गच्छति च । तानि च शरीराणि नानापरिमाणा-
नीति तेषां शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेण देवादिशरीरप्रविष्टस्य जीवसाप्यवयवो-
पचयापचयाभ्यां तच्छरीरपरिमाणता वक्तुं शक्यते । तथा सति पर्यायाख्येनावस्था-
विशेषेण क्रमिकेण प्रवेशेन वा परिमाणसाधिविरोध इति द्वाशंशेनाशङ्क्य, न चेति परिहरति ।
एवं न वक्तव्यम् । कुतः । विकारादिभ्यः । विकारसावयवत्वानित्यत्वानां प्राप्तेर्लोकान्त-
मतादिविशेषः । किञ्च । तैजस्यवाः कुत्र गच्छन्ति, तिष्ठन्ति च महान्तं कालं, कुत्रधा-
यान्तीत्यपि निर्धारयितुमशक्यम् । अथ न ततोऽपगच्छन्ति, किंतु स्वल्पशरीरप्राप्तौ षटे
रदिमः ।

जीवेति जीवोस्तिकायोनेकदेशवर्ति द्रव्यं तसेत्यर्थः । सिद्धान्तेति असत्सिद्धान्तवत् । गुण-
शैतन्यम् तस्य व्याप्त्या । तथा सतीति असत्सिद्धान्ताङ्गीकारे । अत्र पक्षे सौत्रधकारो नाप्यर्थः ।
अनन्वयप्रसङ्गादित्याशयेनार्यान्तरत्वद्योतकत्वमाहुः चकारादिति । न संमीयेत इति असङ्क-
चितामवस्थां न लभेतेत्यर्थः । 'मीड् गतौ' दिवादिरात्मनेपदी । उपसृष्टोन्त्यर्थः देहाद्दिरपि
जीवेदित्यर्थः । सूच्यत इति । शंकराचार्यैरकार्त्वर्यं मध्यमपरिमाणत्वं तेन चानित्यत्वं स्यादित्युक्तं
तदुपेक्ष्यम् । आत्मनोऽनित्यत्वापादने जैनेष्टाप्रतिस्वीकारः स्यादिति ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥ कर्मेति नैकस्मिन्सूत्रे
एव्यस्त्वष्टविषं कर्मेत्यादिना दर्शितेन । किरूपेणेत्याकाङ्क्षायामाहुः ज्ञानावरणीयादिनेति ।
तथा सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा सतीति । प्रवेशेणेति णत्वं रमसात् । परिमाणस्य
मध्यमपरिमाणस्य । न वक्तव्यमिति इति भाष्यार्थ इत्यर्थः । व्याख्येयसूत्रांशोपन्यासपूर्वकं तथा
सतीत्यादि भाष्यं विवरीतुमाहुः कुत इति । भाष्यस्य विकारशब्दमादिशब्दार्थेन सह व्याकुर्वन्ति
स्म विकारेति । अत्रेष्टाप्रतिरपि कर्तुं न शक्यत इत्याहुः लोकायतेति, बृहस्पतिप्रणीतात् ।
त इति पिपीलिकादेहादविका गजदेहाख्युना मानवीयजीवसावयवाः । कालमिति अत्यन्तसंयोगे
'कालाप्यनोरत्यन्तसंयोगे' इति सूत्रेण द्वितीया । कुतश्चेति पुनर्मानवीयजीवस्य मातवीयदेहप्राप्तौ
च कुत आप्यान्तीत्यर्थः । संकोचेत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः अप्तेति । तत् इति जीवतः ।

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितिर्भुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः । पूर्वदोषपरिहाराय च उभय-
नित्यत्वं भवेदणुत्वं वा, महत्त्वं वा । उभयथापि शरीरपरिमाणो न भवतीति
न तवार्थसिद्धिः ॥ ३६ ॥

इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे षष्ठं नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

दीपावयववद् मुख्यादिस्थितपटवद् वा संकुच्य तिष्ठन्ति, पुनर्वृद्धच्छरीरप्राप्तौ विकासं प्राप्नु-
वन्तीति विभाव्यते, तदापि विकारवत्त्वं तु दुष्परिहरम् । तथा सत्यनित्यत्वापाताद् घन्ध-
मोक्षाङ्गीकारो बाध्यतेति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ दूषणान्तरं वदतीत्याशये-
नाहुः अन्त्येत्यादि । दिग्भ्रमरैर्हि मोक्षावस्थागतो यो जीवस्तत्परिमाणमवस्थितमिष्यते ।
मुक्तस्य जीवस्य देहान्तराभावात् तन्नित्यं परिमाणम् । एवं सति त्वदङ्गीकृता या अन्त्य-
परिमाणनित्यता तस्माद्धेतोः । चकाराच्चार्याकमतं वारयितुं विकारादिप्राप्तं यज्जीवानित्यत्वं
तत्परिहाराय उभयनित्यत्वाद् उभयोः संसारमोक्षावस्थयोर्जीवपरिमाणस्य नित्यत्वं भवेत् ।
अणुत्वं वा महत्त्वं वा । संसारजीवपरिमाणं नित्यम्, नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात्, आकाशादिपरि-
माणवत्, जीवान्त्यपरिमाणवद्वेत्यनुमानात् । अन्यथा विपरीतानुमानादन्यपरिमाणस्याप्यनित्यत्वं
रश्मिः ।

न तेऽवयवाः किंतु दीपस्य प्रमाणुण इत्यपेक्षायां दृष्टान्तान्तरमाह मुष्ट्यादीति । तथा सतीति
विकारवत्त्वे सति । घन्धमोक्षेति कर्माटकपरिवेष्टितस्य जीवस्य घन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति
घन्धमोक्षौ तयोरङ्गीकारो बाध्यते । नहि शून्यस्य किमपि संभवति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥ दूषणेति आत्ममध्यमपरिमाण
एव दूषणान्तरं वदति । अवस्थितमिति निश्चितम् । तन्नित्यमिति तदवस्थितं नित्यं संसारावस्थस्य
त्वनित्यम् । मुक्तीत्यादिमाष्यं विवृण्वन्ति स्म एवं सतीति । अन्त्येति मोक्षावस्थावस्थित-
जीवपरिमाणनित्यता । तस्मादिति व्याख्येयं माष्यम् । अत्र यद्यपि तच्छब्दार्थस्य पूर्वपरामर्शित्वेन
स्तीत्वमुचितं तथापि बहुप्रयोगानुसारीदं विशेष्यनिमित्तत्वं दृष्टान्तादित्यर्थः । दृष्टान्तस्यापि हेतुत्वात् ।
चार्वाकेति सर्वथाणुपपत्तिसूत्र उक्तम् । पूर्वदोषेत्यादिमाष्यं विवृण्वन्ति स्म विकारादीति ।
पूर्वसूत्रोक्तमिदम् । इदं दूष्यं चार्वाकमतम् । अत्र भाषीयचकारान्वयो ज्ञेयः । उभयनित्यत्वमिति
माष्यं विवरीतुं सूत्रप्रतीकमाहुः उभयनित्यत्वादिति । व्याकुर्वन्ति स्म उभयोरिति । सप्तम्य-
न्तम् । नित्यत्वं भवेदिति । पक्षम्यर्थोऽत्रे वक्तव्यः । मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वं दूषणमुक्तम् ।
परिमाणनिष्ठं नित्यत्वं जीवेऽणुपरिमाणनिष्ठं युक्तमीश्वरे महत्परिमाणनिष्ठमित्यधिकरणयोरणुमहतो-
रणुत्वं वा महत्त्वं वा नित्यं परिमाणं तदपि नित्यत्वं साधयन्तोऽणुत्वं वा महत्त्वं वेति माष्यमुभयोरु-
महतोः परिमाणयोरनित्यत्वादित्यर्थान्तरं कृत्वानुमानेन विवृण्वन्ति स्म अणुत्वं वेति । आका-
शादीति आदिशब्देनाणु वस्तु । जीवेति जैवं च तदन्यपरिमाणं चेति सौम्येत्परिमाणेति
दृष्टान्तः तद्वदित्यर्थः । अन्त्यावस्थितश्चाविशेष इत्येवास्त्वित्याकाङ्क्षायां हेतुप्रयोगवत्त्वं अन्त्येति
उभयनित्यत्वासाधने । विपरीतेति, अन्यपरिमाणम्, अनित्यं मध्यमपरिमाणम्, सत्यत्वेन ।

॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (२-२-७)

पराभिधेतान् जडजीवान् निराकृत्येश्वरं निराकरोति ।

भाष्यप्रकाशः ।

स्यादतोऽविशेषः । उभयथापि जीवः शरीरपरिमाणो न सेत्स्यतीति न तवामिमतार्थसिद्धिरित्यर्थः । एवमार्हतान् यौक्तिकानवगत्य कश्चिदर्शने ब्रह्मैवोपादानमिति तस्यापि निवारणं कृतम् ।

एतेषु पदस्वप्नधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति संदेहस्तन्मतविरोधः संदेहबीजं, नेति पूर्वः पक्षः सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः । पठे तु ब्रह्मैव विरुद्धधर्माधारं, नेतरदिति नियमो युक्तो न वेति संदेहे स्याद्वादभिः सर्वत्र तयाम्युपगमा-
न्नेति पूर्वः पक्षः । स्याद्वादस्यासंगतत्वाद् ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रमितत्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिकं ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

इति पठं नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति परेत्यादि । तथा च पत्यु-
रिति पदमेवात्राधिकरणभेदकम् । पूर्वमते पत्युरभावात् । तेन सृष्टिसिद्धस्य पत्युरिदानीं
रदिमः ।

षदिति विपरीतानुमाना । सूत्रशेषोपन्यासपूर्वकमुभयथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इत्यादि ।
अविशेष इति संसाराऽवस्थातोऽविशेषः । अणुत्वमहत्त्वाम्यां परिमाणाम्यामवस्थाद्वयसिद्धेर्मध्यम-
परिमाणोऽविशेषः । उभयथेति अन्त्यावस्थितेश्वकारार्थानित्यत्वापत्तेत्यर्थः । कृतमिति । अन्त्याव-
स्थितेतन्त्यपरिमाणनित्यतायाः । पश्यन्त्यमिदम् । अस्माद्दृष्टान्तात्सिद्धं यन्नित्यद्रव्यपरिमाणत्व-
लिङ्गकमनुमानं तेनोपनित्यत्वात् । उभयोर्मोक्षसंसारवस्थपरिमाणयोर्नित्यत्वं ततश्चाविशेषस्तथा-
मिमतशरीरपरिमाणसिद्धिरिति सूत्रार्थः । क्षणं त्वतिरिक्तं मावामावेभ्यो नैयायिका इच्छन्ति कालो-
पाधिम् । विभागप्रागभावविशिष्टं कर्मैव क्षण इति चेत् । उदीच्यकर्मजन्यविभागप्रागभावविशिष्ट-
कर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थायित्वात् । स्वजन्यविभागप्रागभावविशिष्टं स्वत्वं क्षण इति चेत्तर्हि स्वत्यस्या-
ननुगमादननुगमः । जायमाने च विभागे कुतः क्षणन्यवह
एवेति चेत्तर्हि सुतरामननुगमः । एवं पूर्वसंयोगनाशे

तृतीयस्कन्धे एकादशाध्याये 'चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा' इति परमाणुलक्षणानन्तरं 'अणु-
र्द्धं परिमाणू स्यान्नसरोशुभ्रयः स्मृतः । जालार्कैरभ्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् । नसरोशुभ्रिकं
शुक्ले यः कालः स द्रुष्टिः स्मृतः । शतमागस्तु वेधः स्यात्तन्निभिस्तु लवः स्मृतः । निमेषस्त्रिलो-
ज्ञेय आसातस्ते त्रयः क्षणः' इति । अर्थस्तु स्फुट आकरे । अत्र सिंहावलोकनन्यायेनाधिकरण-
माहुः एतेष्विति । विरुद्धेति । यद्यपि 'धजयन्त' इति सूत्रेण पुंस्त्वं भवति । तथापि 'कर्मण्य-
ण'इत्यण् । किंच मावे घञि पुंस्त्वं भवति न तु कर्मणि घञिः कृतेऽत आधियन्ते आधाराः
विरुद्धधर्माश्च ते आधाराश्चेति विग्रहीतव्यम् । तथा महामाष्यम् । 'संपन्धमनुवर्तिष्यते' इति । विशे-
प्यमतवर्तिष्यत इति । सर्वत्रेति घटपटादावरि । श्रुत्येति 'तदेजति तन्नैजति' इति श्रुत्या । भक्तेति
विराड्विषयकेण । गीतायां स्पष्टम् ॥ ३६ ॥ इति पठं नैकस्मिन्नसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ अवतारयन्तीति असङ्गसंगत्यावतारयन्ति । लुब्धित-
केशमतनिरासानन्तरं तार्किकयोर्जटाघारिर्वैवस्य च मतस्य शुद्धिसत्त्वात् । पूर्वैति षाड्मते ईश्वरा-
भावात्तथा । तेनेति पत्युरभावेन । वेदेपि 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' इति पत्युः सत्त्वेपि ब्रह्मवादिनो

पतिश्चेदीश्वरस्तस्माद् भिन्नस्तदा चिपमकारणाद् वैपम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मापे-

भाष्यप्रकाशः ।

‘तौकमं च कारुकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीती च मुद्रापट्टकं प्रचक्षते ।
आभिर्घृद्वितदेहस्तु न भूय इह जायते । मुद्रिकापट्टतन्वजः परमुद्राविशारदः ।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति’ इत्यादिक्रमाहुः ।

तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशयभसास्नानतत्प्रार्थनलगुडधारणसुराकुम्भ-
स्थापनतदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधति । तथा शैवा अपि

‘रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानम्’ इत्याद्याहुः ।

तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः ।

‘दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षयात् । कपालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानवः’ इति ।

पाशुपतशास्त्रमपि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायी । तत्र पञ्च पदार्थाः ख्यायन्ते ।

कारणं, कार्यं, योगो, विधिः, दुःखान्तः, इति । कारणमीश्वरः । कार्यं प्रधानं महदादि च ।

योगोऽप्योङ्कारादि ध्यानधारणादिः । विधित्प्रियणस्नानादिः । गूढचर्यायसानो दुःखान्तो मोक्षः ।

पशुवः संसारिण आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनम् । तद्धिमोक्षो दुःखान्तः । पाशुपतवैशेषिक-

नैयायिककपालिकानां मुख्यवस्थायामशेषविशेषगुणोच्छ्रित्या पापाणकल्पा आत्मानो भवन्ति ।

सारूप्यशैवयोश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति भेदः । ईश्वरं निमित्तकारणं मन्वानानामयमाशयः ।

चेतनस्य स्वत्वधिष्ठातुः कुलालादेः स्वस्वकार्ये कुम्भादिरूपे निमित्तत्वमात्रं दृष्टं, न तूपादान-

त्वमपि । अत ईश्वरोऽप्यधिष्ठाता जगतो निमित्तमेव, न तूपादानम् । एकस्यैकस्मिन्नेव

निमित्तत्वोपादानत्वयोर्विरुद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्रेदमुच्यते ॥ पत्युरसामञ्जस्यादिति ॥

किमसामञ्जसमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वते पतिश्चेदित्यादि । ननु वैपम्यनैर्घृण्यसूत्रे कर्मासापेक्ष-

त्वेन स्वयमेव दोषः परिहृत इति कथं तत्कृतमसामञ्जसमिहोद्भान्वत इत्यत आहुः

कर्मेत्यादि । तत्र हि, ‘पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति’ इति, ‘एव उ एव साधु कर्म कार-

यति’ इत्यादिश्रुतिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं ख्यापयितुं तथोक्तम् । एते तु न तथा वदन्ति,

रश्मिः ।

द्वैरण्यगर्भोः । तदुक्तं मोक्षधर्मे ‘द्वैरण्यगर्भो योगस वक्ता’ इति वाक्यम् । कारुकमिति । अत्र

पूर्वमक्षरविकात्मकं पदं पुराणे सृज्यम् । रामानुजभाष्ये तु कणिका रुचकं चैवेति यज्ञोपवीतमिति च

पठ्यते । कारुकं सिद्धान्तविशेषः । इत्यादिकमिति आदिशब्देन तच्छास्त्रप्रसिद्धं ग्राह्यम् ।

इत्याद्याहुरिति । शैवागमप्रसिद्धम् । ओङ्कारेति सामान्ये नपुंसकम् । त्रिपण्येत्त्रापि । गृहेति ।

गूढचर्यायामवसानं यस्य ‘पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः केवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चिति-

शक्तिरिति’ सूत्रम् । अत्र पञ्चपदार्थाः पशुपाशविमोक्षणाप्येसाहुः पापाण्येति । ‘अहल्या पापाण’ इत्यु-

क्तिरत्र । एकस्येति कारणस्य । एकस्मिन् कार्ये । पतिश्चेत्यादीति तस्मादित्युपादानात् । विपम-

कारणं कुलालादेर्बोध्यम् । न तु कामधेन्वादेर्मण्यादेश्च स्वरूपत्वात्कार्यस्य । वैपम्येति प्रथमपादस्य

सूत्रम् । विरुद्धेति कर्मासापेक्षानिरपेक्षत्वरूपविरुद्धेत्यर्थः । तथेति विरुद्धधर्माश्रयत्वम् ।

क्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिसूलत्वाद्दोषः असामञ्जस्याद्वैतोर्न पतित्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ ३७

भाष्यप्रकाशः ।

किंतु दृष्टानुसारेण कल्पनया । श्रुतिसिद्धस्य त्रिगुणातीतसाकारेश्वरस्वरूपस्यानङ्गीकारात् । योगिभिः शुद्धसत्त्वोपाधिकस्य नैयायिकैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मरहितस्याशरीरस्याङ्गीकारेण तद्दर्शनेषु तद्विरोधस्य स्फुटत्वात् । माहेश्वरमतेषु त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टरूपाङ्गीकारेण, तादृशस्य च नारायणोपनिषदादी नारायणादुत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण विरोधस्य स्फुटत्वात् । तत् सर्वं मया प्रहस्ते प्रपञ्चितमिति नात्रोक्तम् । अतो यत् तैरङ्गीक्रियते तद् युक्तिसूलमेवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतिसिद्धम् । अतो वेदविरुद्धयुक्तिसूलत्वाद्दोष इत्यर्थः । द्वये साध्यनिर्देशस्याभावात् पूर्वाधिकरणारम्भद्वयानुशब्दस्यानुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षापूर्तिरित्याशयेनाहुः असामञ्जस्यादित्यादि । एतद्योजना तु तार्किकाद्यभिमतः पतिर्नापपद्यते कुतः असामञ्जस्यात् । तथा च वैद्यन्यादिरूपात् तस्मात् तथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रश्मिः ।

किंत्विति कल्पनपेलन्तस्य धन्तीलन्वयः । योगिभिरिति हैरण्यगर्भैः पातञ्जलैश्च । तद्विरोधस्येति श्रुतिविरोधस्य । माहेश्वरेति कापालिकादिचतुष्टयमते । त्रिलोचनेति आदिशब्देन कपर्दी । कपर्दीसं जटाजूटः । नारायणादिति । 'एको नारायण आसीन्न प्रथा नेशनः' इति । 'नारायणाद्द्रो जायते' इति च । अथर्वशिखया विवादमाशङ्गाहुः तदिति । प्रपञ्चितमिति । किंचिद्विद्यते । महेश्वरपदसारस्यान्महेश्वरे पराकाष्ठाविश्रान्तिरभ्युपेयते । तन्महेश्वरपदं त्वेवं प्रयुज्यतेऽऽथर्वशिरसि 'अयं कस्मादुच्यते भगवान्महेश्वरो यस्माद्भक्ता ज्ञानेन भजन्त्यनुग्रह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति य' इति भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तक्यनोत्तरं पठ्यते 'यः सर्वान् परित्यज्यात्भज्ज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते' इति । तथा च योगैश्वर्येणश्वरः सन् महत्याकरादी महीयते प्रजयति भगवन्तमिति महेश्वरः । अद्वयत्वाधिकरणात् । यत्तु नारायणः भावान् विषयान् परित्यज्य त्याजयित्वा देवशुपदिश्य तदर्थघोषनद्वारा विषयवैरं समुत्पाद्याधिकारिणं कृत्वा दत्तेनात्मज्ञानेन मनःस्थिरतामेवाहास्ययोगजन्यैश्वर्येण च मत्तान्महति कुर्यादिति न्यायेनेदं निर्वन्धनमिति व्याख्यातवान् । तदप्यनुकूलं व्याख्यानान्तरम् । तथा च सर्वस्रोतद्वारे भागवते 'वैष्णवानां यथा शंभुः' इति वाक्यम् । युक्तीत्यादि भाष्ये विवृण्वन्ति स अतो वेदेति । साध्येति ईश्वरः न पतिः न कर्तृमात्रः असामञ्जस्यात् । यद्वैवं तत्रैवं कुलालवत् । पतिरिति । ननु पत्युरिति पठ्यन्तं सूत्रं, कुतो विभक्तिविपरिणाम इति चेच्छृणु । पत्युर्नासामञ्जस्यदोषादित्यर्थे विचार्यमाणेनुमानमिव भवतीति विचारितार्थक्यनेन विभक्तिविपरिणामदोषाऽमात्रात् । विचारस्तु पत्युर्नासामञ्जस्यादितिः सूत्रं जातम् । तत्र प्रतियोगितासंबन्धेन पत्युर्नान्वयः । पृष्ठाः संबन्धघोतकत्वेन संबन्ध्याकाङ्क्षत्वात् । अनन्वयादेव घटो नेत्यत्र घटस्य नेत्यप्रयोगः । प्रयोगे तु घटस्य च रूपमिति प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयः । अत्र तु पत्युः पदसार्थः पतित्वमपेक्षिताश्रयं पतिर्भवति ! तस्य नञा भेदान्वयो नास्ति पत्युः स्वत्वात् । अतः पतिः बौधपतिमान् असामञ्जस्यात् । इति सूत्रार्थ इति । छन्दोवत्स्यशाधि भवन्तीति पत्युरिति प्रथमार्थे पृष्ठी वा ॥ ३७ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वाद्दजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । तुल्यत्वात्प्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः । स चाधिष्ठित

भाष्यप्रकाशः ।

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ दृष्टानुसारेण दूषणान्तरं वदतीत्याहुः जीवेत्यादि । निमित्तमात्रत्वाङ्गीकारेण जीवपरमाण्यादीनां प्रधानस्य च नित्यत्वाङ्गीकारेण तन्निरूपितसमवायस्य तदभिमतेश्वरे अभावात् समवायसंबन्धस्यानुपपत्तिः । जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादनवयवत्वाच्च कर्मजस्यावयवजस्य च संयोगस्य वक्तुमशक्यतया जन्यस्य तंसांभावादजसंयोगस्य चानिष्टत्वाद् वैषम्याद्यापस्या प्रवर्तनादेरशक्यवचनत्वेन ईशानप्रयोजकतया स्वरूपसंबन्धस्याप्ययुक्तत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । नच स्वरूपसंबन्धान्तराभावेऽपि स्वस्वामिभाव एव संबन्धोऽस्तिवति वाच्यम् । यतः सर्वगतत्वचिद्रूपत्वादिना तुल्यत्वाद्दृष्टेनैव तत्तद्भोगोपपत्तेश्चेशनस्याप्रयोजकत्वादपि पतित्वानुपपत्तिरिति चकारश्चितोऽर्थः । एतेनैव प्रधानेशानमप्यनुपपन्नमिति व्याख्यातम् । तस्यापि व्यापकत्वमहदादिजननसंभावतयाङ्गीकारेण तदीशनस्याप्यप्रयोजकत्वादिति । तथा चानुपपन्नं तात्किंकादिमतमित्यर्थः । भाष्येऽनुष्ठेयस्तुलक्षणविधया अनुक्तसिद्धत्वाज्जातव्यः ।

इदं च सूत्रं रामानुजमद्भुमास्करशैवमिक्षुभिर्न लिखितम् । मध्वशंकराभ्यां तु लिखितम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥ तात्किंकमते दूषणान्तरमन्यदप्याहेत्याहुः स चेत्यादि । अधिष्ठानं शरीरम् । अपमर्थः । कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैर्जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यरहितः ।

संबन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥ दृष्टेति । दृष्टानुसारेणेति । दृष्टानुसारित्वात्तेषामिति भावः । दूषणेति पतित्वे संबन्धानुपपत्तिरूपम् । हैरण्यगर्भादिमतमाहुः प्रधानस्येति । समवायेति । ईशितृत्वं समवायस्य प्रयोजकत्वं शंकरामध्येऽस्ति । अतोऽपि पतित्वमात्रसाधकत्वेऽप्यक्षतेः ईशितृत्वे संबन्धमात्रानिषेधे तात्पर्यात् व्याकुर्वन्ति स्म जीवब्रह्मणोरिति । कर्मजस्येति । यथा षट्स देशान्तरसंयोगः कर्मजः । अवयवजः शास्त्रामूल्योः । अशक्येति । अत्राजन्त्यस्येति पदच्छेदः । तस्येति संयोगस्य । अजेति अजयोः संयोगस्य नैयायिकानामनिष्टत्वात् । कर्माभावादवयवभावाच्च । वैषम्याद्रीति आदिशब्देन नैर्घृण्यम् । प्रवर्तनेनेति । आदिशब्देन प्रवृत्तिः । अयुक्तेति ईश्वरस्य जीवादिभ्यो भेदेन स्वरूपसंबन्धस्यायुक्तत्वाद्दन्तर्थाभिप्राहणश्रावितनियम्यनियामकभावे संबन्धस्य प्रयोजकत्वेन तदभावात्पतित्वानुपपत्तिरित्यर्थः । पतित्वं कर्तृत्वमात्रत्वम् । तुल्यत्वादिति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चेति विवृण्वन्ति स्म ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥ शरीरमिति सूत्रस्य मध्वविपयत्वात्तैः शरीरानङ्गीकारादनुपपत्तिः पतित्वस्य । कार्यत्वाद्दीति । इदं च जन्मावधिकरणसमासावेव स्फुटं व्याख्यातम् । कर्तृत्वमिति 'यन्मनसा ध्यायति तंत्राचा 'वदति यद्ददति तत्करोति' इति श्रुतेः कर्तृत्वे मनः

एवं किञ्चित् करोतीतीश्वरेष्वधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन् कल्प्यमाने मतविरोधः, अनवस्था असंभवश्च ॥ ३९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

मान ईश्वरो लौकिकन्यायेनोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षीयत्नवत्तया कल्पनीयः । लौकिकश्च कर्ता शरीरमधिष्ठायैव करोतीतीश्वरेषु शरीराधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । न चाशरीरस्यैव कर्तृत्वम् । मनसो नित्यत्वेष्वशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनात् तत्र दृष्टान्ताभावेन न्यायानवतारात् । अतः शरीराधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा दृष्टविरोधेन प्रतिवादिनं पर्यनुयुञ्जानस्य तत्रैव निग्रहात् । तस्मिंश्च कल्प्यमाने नित्यानित्यविकल्पेन मतविरोधः । सावयवस्य शरीरस्य नित्यत्वे जगतोपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः । न च तन्निरवयवम् । अदर्शनादसिद्धेः । अथानित्यम् । तर्हि तस्य कः कर्ता । न तावज्जीवः । तस्याशरीरस्य तत्रासामर्ष्यात् । सोपि सशरीरश्चेत् तस्यापि कर्त्रन्तरविचारेनवस्थाप्रसङ्गः । अथ स्वयमेव स्वशरीरं करोति इति चेन्न अशरीरस्य तदयोगेनासंभवः । अथ जीवादृष्टसंपादितशरीरं भूतावेशन्यायेनाविश्य करोतीति चेत् तदाप्युक्तवानवस्था । अतो वज्रलेपाधितैवाधिष्ठानानुपपत्तिः । चकारोनुक्तानां दोषाणां समुच्चायकः । ते च जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चितास्ततोऽवगन्तव्याः ।

माध्वास्तु—अधिष्ठानपदे आधारं व्याकुर्वन्ति, निराधारस्य कर्तृत्वं न दृष्टमिति ॥ ३९ ॥

रश्मिः ।

पूर्वकत्वान्मानसशरीरसत्त्वात् । नित्यत्वेपीति । तथा च शरीरत्वसंभव इति भावः । अशरीरेऽप्यिति जीवन्मुक्तवारणायैदम् । मानसेति एतच्च सर्वसंभतम् । तत्रैति कर्ता शरीरी कुलालवदित्यत्रैव तत्र मानसशरीरे स्वीकृतेपि, मानसशरीरी कर्ता अशरीरी आत्मत्वादित्यत्र मुक्तात्मवदिति दृष्टान्ताभावेन न्यायोनुमानं मुक्तन्यायो वा तस्यानवतारात् । दृष्टेति कुलालादिदृष्टान्तस्य विरोधेन । निग्रहदिति अशरीरकर्तृत्वप्रतिज्ञासंन्यासरूपनिग्रहस्थानात् । नव्यमतमवतारयन्तीत्याशयेन तस्मिन्निति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मिन्निति । कुलालवच्छरीरे कल्प्यमाने नित्यमनित्यं वेति विकल्पेन नित्यं चेदशरीरत्वमतविरोधः । अनित्यं चेज्जीवविलक्षणत्वमतविरोधः । तमेवाहुः सेति । नित्यत्वेति जगन्नित्यं सावयवत्वादीश्वरदेहवदित्यनुमानेन नित्यत्वाविरोधान्नित्यस्य कर्त्रेणपक्षेणादीश्वरासिद्धेः । न चानित्यं सावयवत्वादिति विरुद्धः पूर्वोक्तो हेतुरिति वाच्यम् । घटादेर्जगत्त्वेन दृष्टान्तत्वाभावेन विरुद्धत्वाभावात् । न च पक्षैकदेशस्य दृष्टान्तत्वम् । साधनवेलायामनित्यत्वस्य पक्षेऽनित्यत्वात् । असिद्धेरिति शरीरम् अदर्शनवत् निरवयवत्वात् आकाशवदित्यनेनादर्शने सिद्धे, शरीरं न विद्यते अदर्शनात्, अदृष्टघटवत्, इति शरीराऽसिद्धेः । अनवस्थामसंभवं च स्पष्टयितुमाहुः अपथेत्यादिना । तस्येति अनित्यस्येश्वरशरीरस्य । सोपीति सृष्टिप्राक्कालिकजीवोपि । तस्यापीति तत्सामयिकजीवदेहस्यापि । अनवस्थेति अन्यो जीवः सशरीरः कर्ता, तस्याप्यन्यो जीवः सशरीरः कर्तृत्वेवमनवस्थाप्रसङ्गः । असंभवविवरणार्थमथेति भिन्नप्रक्रमेणाहुः अथ स्वयमिति । तदयोगेनेति स्वशरीरकरणायोगेनेत्यर्थः । भूताचेदिति ईश्वरः आविश्यजगत्करोतीति नव्यमतमुक्तम् । जन्माद्यधीति । समाप्तौ अचेति । अत्रापि न पत्युरिति पदद्वयमनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन योजनीयम् । तास्मिन्काद्यभिमतः पतिर्नोपपद्यते । अधिष्ठानानुपपत्तेः मुक्तात्मवदिति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असंबन्धदोषः परिहृतो भवति । तच्च न युक्तम् ।
भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ परोक्तं परिहारमाशङ्क्य दूषयतीत्याहुः करण-
वदित्यादि । करणवदिति द्वितीयायै वतिः । तथा च यथा शरीररहितोपि जीवः करण-
ग्रामं मनश्चक्षुरादिकमधितिष्ठति स्वस्वकार्ये प्रेरयति, तथा ईश्वरोप्यशरीरः सर्वाङ्गीवान-
धिष्ठास्यति । प्रधानपुरुषो चाधिष्ठास्यति । अधिष्ठानं चात्र स्वस्वकार्ये नियोजनम् । एवं चासं-
बन्धदोषोपि परिहृतो भवति । श्रेणीमुख्यवत् स्वस्वामिभावेनैव निर्वाहादिति चेन्नैदं
युक्तम् । कुतः । भोगादिभ्यः भोगादिदोषप्रसक्तेः । यथा हि करणान्यधितिष्ठञ्जीवः
पुण्यपापभ्यां सुखदुःखभोगभाग् भवति, तत्र रागद्वेषादिवान्ध । तथैवैश्वरोपि भवेत् । तत्र
तदसंसर्गं नियामकाभावात् । न चैश्वर्यस्य नियामकत्वम् । लौकिकैश्वर्यवत्स्यपि तेषां दर्शनात् ।
नापि निरतिशयितरूपाया ऐश्वर्यकाष्ठायाः । केवलाभिर्युक्तिमिस्तस्या एवासिद्धेः । अतो नानेनापि
दृष्टान्तेनाधिष्ठानसंभव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

रश्मिः ।

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥ परिहारमिति संबन्धानुपपत्तिसूत्रोक्तसंबन्धा-
नुपपत्तावपि संबन्धान्तरस्य स्वस्वामिभावस्याङ्गीकरणरूपपरिहारमाशङ्क्येत्यर्थः । द्वितीयायै इति ।
'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' । 'तत्र तस्य' इति स्वद्वयेन तृतीयासप्तमोपपद्यर्थेषु वतिर्विहित-
स्तथापि छान्दसोयं वतिरित्यर्थः । अत्र शंकराचार्यैर्द्वितीयन्याख्याने पष्ठचर्थे वतिरुक्तः । करणानां
तुल्यमौश्वरस्यायतनं यदि तदा भोगादिदोष इति । रामानुजाचार्यैः प्रथमार्थे वतिरुक्तः । यथा
भोक्तृजीवस्य करणकलेवराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैव दृश्यते तद्वत् ईश्वरस्याप्यशरीरस्य प्रधानाधिष्ठान-
मुपपद्यत इति । वस्तुतस्तु 'करणवदित्यारभ्य द्वितीययाधिष्ठासति' इत्यन्त आर्थो ग्रन्थः । 'कर्मादी-
नामपि संबन्धसामान्यविवक्षायां पष्ठचैव' इति सिद्धान्तात् । एवं च सर्वत्र द्वितीयास्थले पठ्यी
प्रयोक्तव्या । पष्ठचर्थे वतिरिति । करणग्रामस्य मनश्चक्षुरादिकस्य सर्वेषां जीवानां प्रधानपुरुषयोश्चेति ।
द्वितीया तु कर्मणोत्र संबन्धसामान्यविवक्षा नेतरस्येति । 'तदहम्' इति सूत्रेण द्वितीयान्ताद्वतिस्तु
न सादृश्यबोधं जनयति । 'विधिवत्पूज्यते हरिः' इत्यत्र विधिविषययोग्यताकर्तृ हरिकर्मकं देवदत्त-
कर्तृकं पूजनमिति बोधात् । विग्रहस्तु विधिर्महतीति विधिवदित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा मास्तु
छान्दसो वतिर्मास्तु चार्थो ग्रन्थः । किंतु करणवद्वितीति करणवदिति सूत्रमात्रे व्याख्यातव्ये ।
अधितिष्ठतीत्यसाहचर्यार्थः । अधिष्ठासतीत्यनयोराहंष्यतीत्यर्थः । शरीररहित इति 'कावेन
मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सद्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति गीतायां पञ्च-
मेध्याये । परोक्तौ घापांतुरत्र लिखितक्षदर्थमाहुः अधिष्ठानमिति । असंबन्धेति । संबन्धा-
नुपपत्तिसूत्रोक्तो योऽसंबन्धः स दोषः सोपि परिहृतो भवतीत्यर्थः । श्रेण्यां पक्षौ मुख्यः स्वामी ।
अन्ये स्वे सेवकास्तद्वत् । तच्च न युक्तमिति भाष्यार्थमाहुः नेदमिति । सूत्रव्याख्येयांशोपन्यास-
पूर्वकं भोगादीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म भोगादिभ्य इति । अधितिष्ठन्निति अहंनित्यर्थः ।
तेषामिति दोषाणाम् । तथा चैश्वर्यस्य दोषासंसर्गनियामकत्वे दोषदर्शनं तस्मादिति भावः ।
तत्रेति ईश्वरे करणकृतदोषासंसर्गः । अस्तिद्वैरिति निरतिशयितैश्वर्यकाष्ठायाः क्वापीश्वरातिरिक्तेऽ-
भावात् । दृष्टानुसारिणी युक्तिरिति भावः । अधिष्ठानेति स्वस्वकार्ये नियोजनसंभवः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परिच्छेदे संभवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्चानित्यतायां मोक्षशास्त्र-
वैफल्यम् । एतद्दोषपरिहाराय विभुत्वनित्यत्वेङ्गीक्रियमाणे संबन्धाभावादसर्व-
ज्ञता वा स्यात् । तस्मादसंगतस्तार्किकवादः ॥ ४१ ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे सप्तमं पट्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ दूषणान्तरादपि तार्किकप्रतिपन्न ईश्वरो न युक्त
इत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति ईश्वर इत्यादि । अयमर्थः । न हि तैरीश्वरः श्रुतिश्रद्धयाङ्गीकृतः,
किंतु जीवानामनन्तत्वाद्येतनतया स्वतन्त्रत्वान्नानास्वभावत्वाच्च जगन्निर्माणं तैर्न भवति तेषां
भोगनियमश्च न संभवति । प्रकृतेरुपादानत्वेपि चेतनानधिष्ठिताया अकिंचित्करत्वान्न
तयापि केवलया जगन्निर्मितिः । यन्मते न प्रकृतिस्तन्मते परमाप्वादय इति जडचेतनयोः
प्रकृतिजीवयोर्नियमनार्थमङ्गीकृतः । तत्तु नियमनं तयोर्जडचेतनयोः परिच्छेदे इयत्तायां
संभवति । न हीयत्ताशून्याः सर्वे नियन्तुं शक्यन्ते, नापि व्यापकाः । अतो नियमनसिद्धयर्थं
तेषामियत्ताङ्गीकार्या । ततश्च यदियत्तापरिच्छिन्नं तदन्तवत् यथा घटपटादिकमिति लोक-
न्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्च जीवानित्यतायां स्वस्वशास्त्रस्य मोक्षशास्त्रत्वं
यदङ्गीक्रियते, तद्वैफल्यम् । यदि चैतस्य शास्त्रवैफल्यदोषस्य परिहाराय विभुत्वनित्यत्वम-
ङ्गीक्रियते जीवानां, तदा तस्मिन्नङ्गीक्रियमाणे तेभ्यियत्तावच्छेदकदेशसंख्ययोः संबन्धाभावा-
दीश्वरस्यासर्वज्ञता स्यात् । यदपरिमितं तत् सर्वमज्ञेयमाकाशादिषुदिति नियमात् ।

रदिमः ।

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥ दूषणान्तरादिति अन्तवत्त्वरूपात्, असर्वज्ञतारूपाच्च ।
योगमते ईश्वरनियामकत्वमाहुः प्रकृतेरिति । अकिंचिदिति । 'अचेतनत्वेपि क्षीरवञ्छेष्टितं प्रधानस्य'
इति कापिलसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तेः । एतेन चिदुपरागोपि प्रत्युक्तः । न तयेति शेषरसांख्यमते अन्यथे-
श्वरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यन्मत इति नैयायिकमते । नियमनेति परमाणुक्रियोत्पादकेच्छाद्वारा
नियमनार्थम् । पूर्वं भाष्यं विवृत्य तच्चिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तच्चिति । नापीति । नियन्तुं
शक्यन्त इत्यन्वयः । ततश्चेति । एतदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि चेति । विभुत्वेति ।
समाहारद्वन्द्वः । तेष्वित्यादि तेषु व्यापकेषु जीवेषु इयत्ता परिच्छिन्नपरिमाणं तदवच्छेदकयोरन्यूना-
धिकदेशवर्तिनोर्देशसंख्ययोः । अयमर्थः । देश(ह)विशेषे स्थितो महत्त्वाणुत्वासमानाधिकरणसंख्याव-
च्छिन्नो घटादिविषयो न तु जीवा इति । जीवस्त्वितरथाङ्गीकृत इति तादृशदेशसंख्ययोरसंबन्धादित्यर्थः ।
असर्वज्ञतेति । सर्वज्ञत्वं च विषयज्ञानाश्रयत्वं विषयज्ञानं विषयेन्द्रियसंबन्धमन्तरा न भवति ।
ब्रह्मजीवयोस्तु विभुत्वान्न संयोगः । संयोगस्य जन्यत्वात् । नापि समवायः । अयुतसिद्धत्वाभावात् ।
विशेष्यविशेषणभावस्त्वभावप्रत्यक्ष एव । एवं च पड्भिधलौकिकसन्निकर्षाभावादसर्वज्ञता । लौकिक-
सन्निकर्षाभावेऽप्यलौकिकसन्निकर्षमाशङ्क्य व्याप्तिमाहुः यदिति । अपरिमितं अपरिच्छिन्नम् ।
अत्रैवं भावः । सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजधर्मा चेति त्रिविधा प्रत्यासत्तिः । तत्र नान्या

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥ (२-२-८)

भागवतमते कंचिदंशं निराकरोति ।

ते च चतुर्व्यूहोत्पत्तिं वदन्ति । वासुदेवात् संकर्षणस्तस्मात् प्रद्युम्नस्तस्माद्-
निरुद्ध इति । तत्रैपामीश्वरत्वं सर्वंपामुत संकर्षणस्य जीवत्वम् । अन्यान्यत्वम् ।
उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न संभवति । तथा सति पूर्ववत् सर्वनाशः स्यात् ॥ ४२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्मादेकदोषवारणे दोषान्तरसंभवाद्संगतस्तार्किकानां वाद इति ।

माध्वा रामानुजाश्चात्र केवलं माहेश्वरमतनिराकरणमेवाधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

शैबस्तु पूर्वाचार्यव्याख्यां शिवस्य केवलनिमित्तत्वबोधकशिवागमैकदेशदूषणपरासुक्त्वा
केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यगर्भोक्तयोगसृष्टिमात्रनिराकरणपरामित्याह । तदसंगतम् । केषां-
चिदाचाराणां शैवपुराणाविरुद्धत्वेपि पूर्वोपदर्शिताचाराणां विरुद्धत्वेनाप्रामाण्यादिति ।

मिथुस्तु सांख्याद्युक्तेन विरोधितर्केणानुशूलतर्काभावेन श्रुतिप्रवृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहाभावेन
केवलानुमानैरीश्वरसाधनं निराकर्तुमिदमधिकरणमासमाप्त्येकमित्याह ॥ ४१ ॥

इति सप्तमं पत्न्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः भागवतेत्यादि । ननु
श्रुत्यविरुद्धा सृष्टिः प्रमाणमिति स्थितिः । पञ्चरात्रे च परमात्मा वासुदेव एव जगत् उपादानं
निमित्तं चोच्यते । योगश्च तत्रास्तुपाय उपदिश्यते । अमिगमनोपादानेज्यासाध्याययोगै-
र्भगवन्तं वासुदेवमारारुष्य क्षीणक्लेशसमेव प्रतिपद्यत इति । अयं च सर्वोपि प्रपञ्चः श्रुति-
प्रसिद्ध एवेति कुतो निराकरणमित्याशङ्क्यां तमंशं स्फुरीकुर्वन्ति ते चेत्यादि । चतुर्व्यूहो-
रदिग् ।

गुणत्रयातिरिक्तयोगसेश्वरेऽनङ्गीकारात् । नाथा । लक्षणं स्वरूपं तु इन्द्रियसंबन्धविशेष्यकज्ञाने
प्रकारीयूतं गृहीतम् । तत्रेन्द्रियसंबन्धेत्यत्रेन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको गृहीत इत्यप्रसक्तेः । या द्वितीया
सुरभिचन्दनमित्यत्र सौरभस्य सामान्यलक्षणया ग्रहणात्सुरमित्यत्रादिका सा तु भवेत्परं व्याप्तिं प्रति-
रुन्ध्यादिति । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । अन्तवत्वदोषवारणेषुपि विभुत्वनित्यत्वा-
भ्यामसर्वज्ञता दोषान्तरसंभवात् । इतीति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रात् समासाविति । केचलेति एतादृश-
निराकरणपरं तामाहेतीत्यन्वयः । इतिः शैवोक्तिसमाप्तौ । पूर्वैति पूर्वाचार्योपदर्शितानामाचाराणाम् ।
सांख्येति रचनानुपपत्तिसंज्ञानूदिनेन । श्रुतीति 'यतो वा इमानि' इति श्रुतिप्रवृत्तेः प्रागित्यर्थः ।
व्याप्तीति यत्र यत्र कार्यदं तत्र तत्र कर्तृजन्यत्वमिति व्याप्तिस्तस्या ग्राह्याभावेन । केचलेति
शिवहारादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् पद्वदित्याद्यनुमानैर्यदीश्वरसाधनं तन्निराकर्तुम् । आ-
समाप्तीति समाप्तिमभिव्याप्येतासमाप्ति ॥ ४१ ॥

इति सप्तमं पत्न्युरसामञ्जस्यादित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ ४२ ॥ स्थितिरिति पूर्वतन्ने मर्यादा । अभीति अमिगमनं ज्ञानं
ज्ञानपादे । उपादानेज्या क्रियापादपर्यापादयोः । स्वाध्याययोगो योगपादे । तमिति

भाष्यप्रकाशः ।

त्पत्तिमिति चतुर्भ्यो व्यूहेभ्य उत्पत्तिम् । तथाचायमंशो निराकार्य इत्यर्थः । ननु 'एकोऽहं बहु स्याम्' इति, 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतायेकस्यानेकव्यूहता 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यादौ क्रमसृष्टिश्च श्रावितैवेति किमत्र विसंवादस्थानमित्यत आहुः तत्रेत्यादि । अन्यान्यत्वमिति अन्ययोः प्रद्युञ्जानिरुद्धयोरन्यत्वं जडत्वम् । तथा च श्रुतौ यत्रानेकव्यूहतोक्ता, न तत्रोच्चनीचत्वम् । यत्रोच्चनीचत्वं बोधितम्, तत्र नानेकव्यूहता । इह तु साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यते । अथवा यत्रानेकव्यूहता तत्र सा । अत्र तूभयमेकत्रेति विसंवादस्थानमित्यर्थः । ननु 'आसीनो दूरं व्रजति' इत्यादौ विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्, 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति श्रुत्यानेकव्यूहतायामप्युत्पत्तेः श्रावणाच्च नात्रापि श्रुतिविरोध इत्यत आहुः उत्पत्तीत्यादि । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति श्रुत्या जीवस्य तदुभयनिपेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मोक्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं च स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्युचरणं तु नोत्पत्तिः, किंतु विभागमात्रमतो न दोषः । न च तस्य तत्रस्य भगवत्प्रणीतत्वादासिन्नपक्षे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौर्मै चतुर्दशाध्याये गौतमशप्तानां मृतीनामर्थं

'तस्माद्दे वेदवाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज । रदिमः ।

श्रुतिविरुद्धमंशम् । व्यूहेभ्य इति ऊह वितर्के विशेषेणोद्यन्ते समतया ये ते व्यूहाः स्वरूपज्ञानावेति । उत्पत्तिमिति क्रमेणोत्पत्तिम् । विसंवादेति श्रुतौ विगतो यः संवादस्तस्य स्थानम् । जडत्वमिति अनेकेश्वरापत्योत्पन्नानां जीवत्वं जडत्वं च । न च 'सरूपाणामेकशेष एकविकत्तौ' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वेन तत्पुरुषेऽप्रवृत्तेः । तत्रेति 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतौ । यत्रेति 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादौ । इहेति पञ्चरात्रे । साम्पमिति व्यूहानां साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यत इति विसंवादस्थानमत्रेत्यर्थः । अत्रोच्चनीचत्वं 'अखण्डं कृष्णवत्सर्वम्' इत्यस्य विरोधीति साम्यमात्राच्च विसंवादस्थानमित्याशङ्क्याहुः अथवेति । यत्रानेकेति स एकधेत्यादौ । उत्पत्तिरिति । भवतीति । यत्रेति 'तस्माद्वा' इत्यत्र । सेति अनेकव्यूहता । अत्रेति पञ्चरात्रे उत्पत्तिनेकव्यूहत्वं चेत्युभयम् । आहुरिति सूत्रव्याख्यानमाहुरित्यर्थः । भाष्ये पक्षशब्दोऽनुत्पत्तिपक्षं द्योतयति तमाहुः नेति । तदुभयेति जननमरणोभयेत्यर्थः । उत्पत्त्यङ्गीकार इति उत्पत्तिपक्षे इति भाष्यविवरणम् । तस्येति जीवस्य । उत्पत्तिर्न संभवतीति भाष्येणान्वयः । तथा चानित्यतायां सत्यामिति तथा 'सतीति भाष्यविवरणम् । अनित्यत्वे सतीति तस्यार्थः । मोक्षेति भगवत्प्राप्तिर्मोक्षस्तस्याभावः । पूर्ववदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कार्यस्येत्यादिना । कार्यस्य जीवजडरूपस्य संकर्षणादेः सर्वस्य कारणे वासुदेवादौ नाशो लयस्तस्य प्रसङ्गात् । नन्वयं मोक्षः कुतो न भवतीति चेत्त्राहुर्मध्ये पूर्ववदिति । बाधेन तुल्योयं मोक्षो न मोक्षो षटादिमोक्षप्रसङ्गादित्यर्थः । षटादयोपि स्वकारणे लीना भवन्तीति । सर्वनाशान्तर्गतार्थनाशमुक्त्वा शब्दस्यापि सर्वान्तर्गतस्य पुनर्नाशमाहुः तत् इति । जीवस्थानित्यत्वात् । न च पुनरुक्तिदोष इति वाच्यम् । वैफल्यरूपगौणनाशपरत्वात् । विरुद्धेति । अनित्यत्वं मोक्षाश्रयत्वं च विरुद्धधर्मौ तयोराधारत्वस्य 'ययामेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति' इत्यादिश्रुतिसंमता जीवोत्पत्तिरित्याशङ्क्य वारयन्ति स्म व्युचरणमिति । भगवदिति ।

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः संकर्षणसंज्ञकाजीवात् प्रयुग्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते इति । तद्व्योके न सिद्धम् । न हि कुलालादण्ड उत्पद्यत इति । चकारादग्निमस्य निराकरणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

एवं संशोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणां । चकार मोहशास्त्राणि केशवोपि शिवेरितः ।
कापालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपथिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः' इति ।
साम्बपुराणे च ।

'पाञ्चरात्रं भागवतं तत्र वैखानसामिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्'
इति वाक्याचावर्तोऽस्य बुद्धिपूर्वकमेव तत्र स्थापनात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥ अग्निमस्येति अहंकारस्य । अत्रापि लोकश्रुत्योर्विरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ पक्षान्तरं प्रतिक्षिपतीत्याहुः अथेत्यादि । विज्ञानादिमन्त इति विज्ञानैश्वर्यशक्तिचेलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः अनियमनम् । दोषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

रदिनः ।

'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्' इति मोक्षधर्मं वाक्यात् । स्थापनादिति भगवता स्थापनात् । दोष इति अत्र नेत्युत्तरस्य दनुकृत्यते मण्डूकमुखा वा पूर्वस्य दनुवर्तते । पञ्चरात्रोक्तजीवोत्पत्तिर्न उत्पत्त्यसंभवादिति सूत्रार्थः ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥ अहमिति अनिरुद्धरूपस्य मनोभेदत्वात् । लोकेति लोको भाष्योक्तनिमित्तानिमित्तोत्पत्त्यभावः 'एतस्माद्भायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुतिः । तयोर्विरोधः । दोष इति । अतो निराकरणमिति भावः । स्फुटमिति भाष्ये, मनः इति कारणस्य व्याख्यानमित्येवं स्फुटमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥ पक्षान्तरमिति धामुदेवात्साम्यलक्षणः संकर्षणो नाम जीव इत्याद्युक्तपक्षादन्यं पक्षम् । एषामीश्वरत्वं सर्वेषामित्युक्तम् । स चात्र सूत्रे वाशब्देन घोष्यते । आदिशब्दार्थं वक्तुमाहुः विज्ञानेति । एते तत्र प्रसिद्धाः । शोषमिति । भाष्ये तथा सतीति एवंविधे विज्ञानादिभावे इत्यर्थः । न युक्तमिति 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेर्न युक्तमित्यर्थः । ननु युक्तं 'निराह्वनः परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतेः साष्टर्वादिश्रुतेर्भेद्याहुः घस्तुलस्त्विति । सत्त्वं साम्यं न स्वातन्त्र्यं भगवन्नियम्या एवेत्युपपादितमेतैरेव । अत्र तु स्वातन्त्र्यमिति दोष इत्यर्थः । एवकारोपेश्वरत्वं न दोष इत्युक्तम् । एवं, दोषं स्फुटमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः । चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ४५
इति द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे अष्टमं उत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ बहुकल्पनयेत्यादि प्रद्युम्नाख्यं मनोऽनिरुद्धोऽहंकार इति
करणत्वमहंकारत्वं चाभिधाय सर्व एते वासुदेवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया,
शाण्डिल्यशतसुपुं वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदनिन्दया च खोक्त-
विरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । वेदप्रक्रियाविरोध इति तप्तचक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः ॥ ८ ॥

एवं च मोक्षधर्मे नरनारायणीये

‘सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥
अपान्तरतमश्च वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमूर्षिं प्रवदन्तीह केचन ॥

उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवम् ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥

यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशर्षते ॥

रश्मिः ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥ एत इति संकल्पनादयः । इत्यादीति आदिशब्देन पञ्चापि
शास्त्राणि रात्रियन्तेऽत्रेति वेदनिन्दा । पञ्च शास्त्राणि तु वेदवेदान्तसांख्ययोगपशुपतिरूपाणि । विप्रति-
षेध इत्यस्यार्थमाहुः खोक्तेति खोक्तस्य सर्व आत्मानः इत्यस्य विरोधे गौरवप्रसङ्गात् । वेदेति वेदेषु
परं श्रेयोऽलब्ध्वा इति वचनद्वेदविरोधश्चेत्यर्थः । तस्मैति तच्च ‘अतस्तनूर्न तदामोऽश्रुते’ ‘गोविन्दु ईप्स
आयुधानि विप्रत्’ ‘चरणं पवित्रम्’ ‘प्रतद्विष्णोः’ ‘अञ्जचक्रे सुतसे’ इति श्रुतिषु वर्तते । तत्राद्यास्तिस्रस्तु
भगवद्गीतायोधिकाः । चतुर्थी अप्रसिद्धापि पाषवाक्यादस्ति । न च ‘शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा
पूजाङ्गमेव तत्’ इति निबन्धविरोध इति शङ्कम् । तप्तचक्रादिधारणस्यापि पूजामात्राङ्गत्वेन पूजा-
व्यङ्गतापरिहारार्थत्वात्तस्य मृदा धारणेऽपि सिद्धे ब्राह्मणसाधारणमृदैव धारणात् । तत्रादिधारणे तु
द्विजकर्मणि तत्राशयितुमशक्यत्वेनानधिकारप्रसङ्गात् । एतच्च शङ्खचक्रादिधारणवादे एतैः स्फुट-
सुक्तम् ॥ ८ ॥ इति श्रीति । अत्र पादसर्कपादः ब्रह्मसूत्रपुस्तके तथोल्लेखात् ।

भाष्ये-आकस्मिकैच्छिकमतनिराकरणवारणाय प्रमाणान्याहुः एवं चति । वेदा इति वेदान्ता
अपि वेदशब्देन संगृहीताः । तथा च पद् शास्त्राणि व्यवस्थापितानीति नाकस्मिकैच्छिकत्वमिति
भावः । नानामतानि भगवत्कीडासाधनानि । अन्यानि प्रपञ्चरूपाणीति वा इत्युक्तम् । तेन
नानामतानां विरोधनिराकरणं पञ्चसु शास्त्रेषु विचारितेषु भवतीति तानि गृहीतानि । शास्त्रत्वाय
कर्तृशुद्धिमाहुः सांख्यस्येति अपान्तरतमश्चाथान्तप्रलयाधारत्वमुत्पत्तिमत्त्वं च पुरातन इत्यर्थः ।
प्राचीनेति वेदगर्भम् । यथागममिति प्रकृत आगमा विषयवाक्यानि । न्यायाः सूत्राणि निष्ठा

भाष्यप्रकाशः ।

तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मन्त्रीपिणः । तिष्ठां नारायणमूर्तिं नान्योस्तीति वचो भम ।
निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः । संसंशये तु बलवान्नाध्यायसति माधवः ॥
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥

-सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ।

सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणम्' ॥

इति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम् ।

'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्देतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः'
इति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगगोः) त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्ऋषिभिः ।

जैमिनीये चे'ति पराशरोपपुराणीपवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादीवाक्योक्तस्य
विमोहनंशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात् । बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीन-
रक्षिः ।

पराकाष्ठा भक्तिर्वा । अभेदान्वयात्सर्वात्मभावः । भूत्वाज्ञारायणसर्वात्मभावयोरिति न्यूनत्वेनाभेदात् ।
ऋषिमिति सप्तर्षिरूपम् । संसंशय इति । संसंशयान्हेतुबलानिति कचित्पाठः । एकान्तेति निश्चितां
भक्तिमुपगताः । वेदाश्चेति पूर्ववद्वेदान्तसंग्राहकाः । निखिलेनेति अङ्गेन । विश्वमिति सर्वम् ।
सर्वेषां शरक्षणाम् । वेदा इति पूर्ववत् । वदतामिति प्रामाण्यं वदताम् । न विरोध इति
आकस्मिकैच्छिकतानिवारकत्वात् । श्रुतिविरुद्धांशस्यागः उक्तः तत्र प्रमाणमाहुः अक्षपादेति तेन
प्रच्छन्नयोद्धानां स्पृह्युक्तानां चाङ्गानां च स्मरणात्तत्रापि श्रुतिविरुद्धोऽंशस्त्याज्यः सर्वं चैत्सर्वमि-
त्युक्तम् । जैमिनीय इति । न चास्य 'जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चन' इत्युक्तान्वयितेति-
वाच्यम् । निरीश्वरजैमिनीयस्य पूर्वान्वयितायाः । जैमिनीये विरुद्धांशो हि शब्दमयी देवता प्रातिपदि-
कार्थस्तु यः कश्चिदिति साध्यार्थपरता वेदस्येति च । न च 'भावार्थाः कर्मशब्दा' इत्यत्र व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तेः कुतो वेदविरोध इति शङ्कम् । व्याख्यानस्य निरीश्वरार्थत्वात् । श्रुतिविरुद्धेति
इदमुपलक्षणं श्रुतिविरुद्धांशस्य । कौर्मादीति । इमानि वाक्यानि 'उत्पत्त्यसंभवात्' इति
सूत्रसमाप्तानुक्तानि । रामानुजाचार्यास्तु पञ्चरात्रप्रामाण्यमाशङ्क्यात् तन्निराक्रियत इत्याहुस्ते
च प्राचीनवृत्त्यनुसारिण इत्ययमुत्पत्त्यसंभवसूत्रोक्तोऽंशोऽप्यप्रत्याख्येय इत्यत आहुः बहुष्विति ।
एतादृशेति प्राचीनवृत्तिरेतादृशव्याख्यानवती बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनात् । अत्रैतादृश-
सूत्रव्याख्यानं साध्यम् । तत्कार्यं दर्शनं हेतुः । लाघवात् । साध्यं हेतुविषयः । एतादृशसूत्रव्याख्यान-
दर्शनमिति । भाष्यवत् । अत्र पक्षे साध्यहेतुभयाभावाद्धेत्वाभासत्वम् । 'पक्षे साध्याभावो घाघः' ।
यथा गौरश्वत्वात् । 'पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः स्वरूपासिद्धिः' । यथा हृदो द्रव्यं धूमादिति ।
तदुभयात्मकोऽयं हेत्वाभासः । अत्रोच्यते । हेतावेतादृशशब्दस्य सूत्रव्याख्यानादिभिः सदृशमित्यन्यथा-
व्याख्यानाविशेषणं तद्वत्त्वं प्राचीनवृत्तावस्तीति न हेत्वाभासत्वम् । न चास्मिन्ननुमाने साध्यसिद्धिः
प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । सिपावयिषाया उत्तेजिकायाः सत्त्वात् । यथा महात्मसो बह्निमानित्यनुमितिः ।
नेनेति । श्रुतिसूत्रसृष्टिविभर्शेन । पदसु द्वयोर्ऋषीभाव उक्ते विज्ञासाधिकरण एवेति चतुर्णां

भाष्यप्रकाशः ।

वृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेषु । तदननुसंधाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्तताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, न चैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च ।

‘येन्येरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्यप्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृत्युष्मदङ्गयः’ इति ।

तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहृतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे ।

‘जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहृत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।

ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमसिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपदे’ इति ।

एवं पाशुपतेषु साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयात्र प्रागेव ‘अन्त-
स्तद्धर्मादि’ अधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितम् । अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत्
पातः । भगवदद्भ्यपनादरणात् ।

‘त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । ब्रह्माचार्यविभेदेन भगवन् सगुपासते’

इत्यङ्गोक्तरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमानुमुक्तिः । तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां
विष्णुमायासुकीर्तनाध्याये व्यासेन

‘अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना ।

तेन तस्य भवेद्भक्तिर्भजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ।

तुष्टे हुताग्ने तद्भद्रक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ।

प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्र्यतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शंभोः प्रयत्नतः ।

रश्मिः ।

स्वमते व्यवस्थामाहुः सांख्ये हीति । तदनन्विति परमकाष्ठापन्नत्वमीश्वरेऽननुसंधाय तत्र
साधने विरुद्धांशमननुसंधाय तत्र शास्त्रयोरिति वार्थः । तयोरिति शास्त्रयोः । न चैनमिति ।
परं पदमिति जीवन्मुक्तत्वम् । तयोरिति सेश्वरसांख्ययोगयोः । परत्वमिति परमकाष्ठापन्नत्वम् ।
प्रपञ्चितमिति प्रहस्ते वादत्रयं भवति । मध्यमे तु सर्वत्रैतत् प्रपञ्चितम् । नृसिंहोत्तरतापनीये
नवमखण्डे ‘अनुपनीतशतमेकेनोपनीतेन तत्समम्’ इत्यारभ्य गृहस्वप्नप्रत्ययतिरुद्रजाप्यथर्वशिरःशिक्षा-
ध्यापकान्तानां तथैव दिशा यथोत्तरमुत्कर्षमुक्त्वोच्यते । ‘अथर्वशिरःशिक्षाध्यापकशतमेकेन मन्त्रराज-
जापकेन तत्समम्’ इति मन्त्रराजजापके उत्कर्षो विश्राम्यन्विद्योत्कर्षमाह । तथा ब्रह्मकृतशिवस्तुतौ ‘जाने
त्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिधीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म निरन्तरम्’ इति परत्वो-
क्त्यनन्तरं ‘भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरत्ययास्पृष्टमतिः समस्तदृक्’ इति परशिवस्य तन्माया-
स्पृष्टमतित्वमाह न तु परत्वमिति संक्षेपः । तावन्मात्रेति पशुपतिमात्रपरतायाम् । पूर्ववत् सांख्य-
योग्याभ्यां पातस्तत्तुल्य इत्यर्थः । भक्तिमिति सेवाम् । यजनं सेवेत्युक्तम् । यजनेन चित्तशुद्धौ
भक्तिं वा । वेदमर्यादोक्ता । अग्रे आदिलोधिकारी तस्य भक्तिः । तदग्रे ‘भद्रकपूजाम्यधिका’ इति

भाष्यप्रकाशः ।

तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमन्ययम् ।
ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमाः' इति ।

एवं पञ्चरात्रेपि यो विरुद्धांशस्तदननुसंधाने विमोहकत्वान्न मुक्तिः । तदनुसंधाय
तदंशत्यागे तु तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः 'पञ्चरात्रविदः' इति मोक्षधर्मीयवाक्यात् ।
अतो न कस्यापि वाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध इति सर्वं सुखम् ।

रामानुजाचार्यास्तु आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय, विज्ञानादीति सूत्रद्वयं
सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्रुः । वाशब्दः पक्षविपरिवर्तनार्थः । विज्ञानं च आदि चेति
विज्ञानादि परं ब्रह्म । संकर्यणप्रयुज्जानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तदप्रति-
पेधः । पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिपेधः । विप्रतिपेधात् । अस्मिन्नापि तत्र जीवोत्पत्तेशेपेण प्रति-
पेधाच्च नास्माप्रामाण्यमिति । एवं व्याख्याने प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्यवाक्यान्यप्युदाजहुः
शाण्डिल्यावस्थासंबन्धिर्ना निन्दां च, 'न हि निन्दा'न्यायेनानुदितहोमनिन्दाचत् पञ्चरात्र-
प्रशंसात्तात्पर्यकामूचुः ।

रदिमः ।

वाक्याच्छिवभक्तिः । केशश्च इति कशेशश्च केशौ तयोर्वं सुखं यस्मादित्यलौकिकी, ध्युत्सतिः ।
लौकिकी तु व्याकरणे केशाः सन्त्यसेति । पञ्चरात्रेति । 'पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरानृप ।
एकान्तभावोपगतत्वे हरिं प्रविशन्ति वा' इति । पूर्वपक्षेति स्वसिद्धान्तः । द्वितीयसूत्रार्थोऽपि
पूर्वपक्षार्थः । तादृशसूत्रत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयसूत्रोपन्यासपूर्वकं व्याख्यानमाहुः चिप्रतीति । अस्मि-
न्निति पञ्चरात्रे । प्रतिपेधादिति । ययोक्तं परमसंदितायाम् । 'अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया ।
त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते । व्याप्तिरूपेण संपन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादि-
रन्तश्च परमार्थेन निश्चितः' इति वाक्यैः पञ्चरात्रस्यैः । एवमिति सर्वशो प्रामाण्यव्याख्याने ।
पञ्चरात्रस्येति तान्युक्तानि । अपिशब्देन सारतशास्त्रम् । तद्वाक्यानि तु मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डे
'गृहस्थो ब्रह्मचारी च धानप्रसोथ भिक्षुकः । य इच्छेत्सिद्धिमाख्यातुं देवतां कां यजेत सः' इत्याग्न्य
महता प्रयत्नेन पञ्चरात्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य 'इदं दशसहस्रादि भारताख्यानविस्तरात् । आविध्य मति-
मन्यानं दमो घृतमिवोद्धृतम् । नवनीतं यया दमां द्विपदां ब्राह्मणो यथा । आरण्यकं च वेदेभ्य
औपधीभ्यो यथाऽमृतम् । इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानु-
शन्दितम् । इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् । ऋग्यजुःसामगिर्जुष्टमयवाङ्गिरसैस्तथा । भविष्यति
प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्' इति । शाण्डिल्येति साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः
पञ्चरात्रमधीतवानिति वेदनिन्दा तात् । नहीति नहि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेपि तु विधेयं
स्तोतुमिति न्यायेन । अनुदितेति 'प्रातः प्रातरनृतं ते यदन्ति पुरोदयाजुहति येऽग्निहोत्रम्' इति
श्रुतिः । ऊचुरिति । स्वार्गे तु, 'भक्त्या प्रसन्ने तु हरौ तं, योगेनैव योजयेत्' इति तृतीयस्कन्ध-
निषन्धाद्भक्त्या प्रसन्ने हरौ सति पश्चादस्यार्थस्य योगः 'आसीञ्जानमयो ह्यर्थः' इति सांख्ये
श्रीभागवतात् । सांख्ययोगयोश्चैक्यात् । ज्ञानं सत्यानन्तयोः परलक्षकम् । अह्नीचक्रुरिति ।
सूत्रव्याख्यातुः शक्तिपक्षं दूषयति उत्पत्तीति । नहि पुराणाननुष्टीतस्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते । न

भाष्यप्रकाशः ।

मध्वाचार्यास्त्वेतत्सूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेनाङ्गीचक्रुः । तथा चात्र वेदविरु-
द्धानां सृष्टीनामप्रामाण्यान्न ताभिः स्वतः किञ्चिद् फलमिति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इत्यष्टममुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य
कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

रश्मिः ।

च. कर्तुः करणम् । यदि पुरुषोद्गीक्रियते तस्यापि करणभावात्तदनुपपत्तिः । विज्ञानादिभाव इति ।
यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सृष्ट्याद्युत्पत्तेरीश्वरवादान्तर्भावः । विप्रातेपैधाञ्च
भाष्यम् । अत्रेति संपूर्णपादे । अप्रामाण्यादिति
ति शास्त्राणां तु विशेषप्रकारे प्रामाण्यमस्ति । यथा वेद-
वेदान्तयोः परस्पराङ्गीभावे प्रामाण्यं तथा भक्तपूजने पाशुपतं शास्त्रं प्रमाणम् । वेदवेदान्तोक्त-
साधनप्रसन्नमभवति सांख्ययोगौ सेश्वरौ प्रमाणं योजितौ । पञ्चरात्रं तु वेदाज्ञान इत्युक्तम् ।
अतस्ताभिर्न स्वतः किञ्चित्फलमित्यर्थः । इति श्रीति । पाद इति तर्कपाद इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्यष्टममुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीचिद्वल्लभेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायपौत्रेण
संपूर्णवेद्या विद्वल्लरायभ्रात्रीयेण गोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरेण
कृते भाष्यप्रकाशरश्मौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः

तर्कपादः संपूर्णतामगमत् ॥ २ ॥ २ ॥

